

सुखस्य वाचनं चिन्तनं गोपनीना,  
भजनना, कथं वादविवादना,  
दृष्टिं वातं विनोदं विहारना,  
रसिकं वेदु! समर्पितमस्तु ते ॥

## પ્રકાશકનું નિવેદન

આ પુસ્તકમાં અધ્યાપક રામનારાયણ પાઠકના નર્મદ વિષેના એ લેખો એકત્રિત કરેલા છે. એ પૈકીનો પહેલો “ નર્મદાશંકર કવિ ” ૧૯૩૩ની સાલમાં ‘સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી’ વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યાખ્યાન રૂપે વાંચેલો હતો. અને પછી એ માળાના પાંચમાં પુષ્પ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો હતો. તે પછી એમણે નર્મદના ગદ્ય ઉપર એક વ્યાખ્યાન શ્રી. ફાર્ગસ ગુજરાતી સમાના ઉપક્રમથી આપેલું અને તે ૧૯૩૯-૪૦ ના એ સંસ્થાના ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થયેલું તે આ પુસ્તકમાં બીજા લેખ તરીકે મૂકેલ છે.

આ બીજો લેખ પહેલાના અનુસંધાનમાં અને પહેલાની પરિપૂર્તિરૂપે હોવાથી વિષયની સમગ્રતાની ખાતર અને અભ્યાસીની સમવકની ખાતર એકત્ર કરવાની જરૂર હતી. આ સમવક કરી આપવા બદલ ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળાના સંચાલકોના અમે આભારી છીએ.

દરેક લેખની સાથે ક્ષતિની મૂળ પ્રસ્તાવના છે એટલે વિષય પરત્વે કંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. માત્ર એટલું જ કે અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક જેવાએ નર્મદની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનું અભ્યાસપૂર્વક કરેલ સમગ્રદર્શન પ્રગટ કરવાની અહીં તક મળી છે તે વાચકવર્ગને અને અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

## અનુક્રમણિકા

૧ નર્મદાચંદ્ર કવિ

૨ નર્મદનુ શ્લોક

૧-૬૬

૬૭-૧૮૮

નર્મદ

અર્વાચીન યથ-પદનો આદ્યપ્રણેતા

અને ૧૯૩૮ના માસમાં ૨૫. રા. બા. કમળાશંકર પ્રાધુર્યકર ત્રિવેદી  
વ્યાખ્યાનમાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરફથી વ્યાખ્યાન આપવાનું આમંત્રણ  
મને મળ્યું. તે સાથે નર્મદાન્યતી હોવાથી સમિતિએ મને નર્મદાશંકર ઉપર  
વ્યાખ્યાન આપવાને કહેલું. તે સાથેના અંતમા લાંબી માંદગીને લીધે ૧૯૩૪ની  
સાલમાં હું વ્યાખ્યાન આપી ન શક્યો. અને અનેક બુદ્ધેશ્વરોને લીધે તે વ્યાખ્યાને  
મેં ડેક ૧૯૩૫માં આપ્યાં. તે પછી તરુ તે બધાવા આપ્યાં ને તેને પતિજામે  
આને તે જગતા સમક્ષ પુસ્તકરૂપે રજૂ થાય છે.

સમિતિએ પ્રથમ નર્મદના છવન અને સાહિત્ય વિશે બોલવાનું મને કહેલું. પણ જેમ જેમ હું ચાલ્યારા કરતો ગયો, તેમ તેમ મને જાણાયું કે નર્મદની બધી પ્રવૃત્તિઓ વિશે કહેવા જતાં ઘણું કહેવું પડે, અને દ્વંકામાં કહેવા જતાં જ્યતી પ્રસંગે સામાન્યરૂપે કહેવાઈ ગયું છે તેના પુનઃકથનથી વિશેષ ન કહી શકાય. આ ઉપરથી મેં નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિના વિષય પૂરઠું જ બોલવાને સમિતિની અનુમતિ માગી અને તે તેમણે ખુશીથી આપી તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

નિર્મલના સાહિત્યજીવનનો અભ્યાસ કરવામાં મોટી મુશ્કેલી કો છે તે તેના બધાં પુસ્તકો અભ્યાસે લક્ષ્ય નથી]] આ સળંગમાં મારે શુજરાતી પ્રેક્ષના માલિક શ્રી નટવરભાઈ ઈચ્છારામ દેસાઈનો આભાર માનવો જોઈએ કે તેમના હાથમાં રહેલી લિખિત મુદ્રિત સર્વ સામગ્રી તેમણે મને વિના સંકોચે જોવા આપી, શ્રીયુગ મહિલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈ પાસે પણ ફાંટિયાની એક પ્રત અને બીજી કેટલુંક સાહિત્ય છે જેનો તેમણે પણ મને સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા દઈ આભારી કરેલો છે. શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાંથી પણ મને કેટલાંક અન્યથા દુર્લભ પુસ્તકો મળ્યાં છે. મીથુત અંબાલાલ નની પાસેથી પણ મને કેટલાંક એવાં જ ઉપયોગી પુસ્તકો મળ્યાં છે. એ સર્વના ઉપયોગની નોંધ લેતાં મને હર્ષ થાય છે.

આપણા આજ સુધીના સર્વ સાક્ષરોમાં જેને આદ્યર્થ આદર અને હેતુમતતાનું ધોતક એકવચનાત્મક રૂપનામ મળ્યું છે એવો એક માત્ર નર્મદજી છે. તેના ઉદ્યોગ કરતાં એ એકવચનાત્મક ખંડિત નામ વાપરવાને માટે બાળ્યે જ ખુલાસો કરવો બેઠ્યો. બ્રહ્મં, જ્યાં કોમ નથી કર્યું ત્યાં ખુલાસો કરવો રહે છે અને તે એ છે કે એ સંખ્યા સિદ્ધાન્ત કે નિયમની શોધમાં પડ્યા વગર જ્યાં ને નામ આપ્યું તે એ આવવા દીધું છે.

## નર્મદાશંકર કવિ

શુરતનાં સાહિત્યરસિક સન્નનો !

સુરત કવિ નર્મદનું શહેર હતું અને છે. તેને માટે તે મગર હતા. તે જ શહેરમાં નર્મદ કવિને અંજલિ આપવાનો મને પ્રસંગ મળે તેને હું માન સમજું છું અને એ પ્રસંગ આપવા માટે સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાલાના વ્યવસ્થાપકોનો હું આભાર માનું છું.

નર્મદને તેના વિવેચક મિત્ર નવલરામે સમયમૂર્તિ કહેલો છે. તેના સમયની પ્રગતિકારક એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ નહોતી જેમાં નર્મદે આગળ પડતો ભાગ ન લીધો હોય. અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે જંપલાવ્યું છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના સમુચ્ચય વિશે તેની ગર્હ શતાબ્દિક જયંતી ઉપર, ગુજરાતમાંથી જેને જેને આપણે સાંભળવાની દરકાર કરીએ, તે દરેક તરફથી બોલાઈ ગયું છે. હવે જયંતીવર્ષ પૂરું થતાં, હું ધારું છું, તેની પ્રવૃત્તિનો પૃથક્ પૃથક્ અભ્યાસ કરવાનું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ.

આ વ્યાખ્યાનને માટે હું નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો વિષય પસંદ કરું છું. નર્મદને અસારે આપણે સુધારક તરીકે વખાણીએ, ગદ્યના પિતા તરીકે માન આપીએ, પ્રથમ કોષકાર તરીકે તેને સ્મરીએ, સનાતન ધર્મના પાછા ફરનાર તરીકે તેના તરફ કૌતુકથી જોઈ રહીએ કે તેની નૈતિક હિંમત માટે માન દાખવીએ, કે વીર તરીકે પૂજીએ, પણ એ તો નક્કી છે કે નર્મદે પોતે પોતાને મુખ્યત્વે કવિ જ માનેલો છે. એક નિઘાથી કવિતાની ઉપાસના કરવા માટે તેણે નોકરી છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

બાકીની લગભગ બધી જિંદગી તેને પૈસાની બાબતમાં ધણું દુઃખ વેડું પડ્યું. તેની જિંદગીનો સર્વથી વધારે તેજસ્વી યશઃકાળ તે તેની કવિતાના ફાલનો જ કાળ હતો. નવલરામ કહે છે: "સને ૧૮૫૮-૫૯થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો, અને એ સમે જેવી એની કીર્તિ પ્રકાશતી હતી, તેવી બીજા યોગજ કવિની આટલા યેગ વખતમાં પ્રકાશી હશે. આ વખત પછી નર્મદાશંકરે કવિતા તો કેટલીક કરી, અને કવિ રીતે ગણના એમના મરણ પર્વત સારી જ થતી, પણ આ વખતનો કીર્તિરંગ ન્યારો જ હતો."

આ રીતે નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ તેની બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં ઉતરતું તો નથી જ. તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં તેનાં નાટકોનો પણ આપણે સમાવેશ કરીશું અને તેનાં કાવ્યો બરાબર સમજવા માટે તેનાં વિવેચનો, અને કાવ્યસંબંધી તેનાં મંતવ્યોનો અને તેના સર્વ અન્ય સાહિત્યનો પણ આપણે નિઃસંકોચ ઉપયોગ કરીશું. આ અભ્યાસ કરતાં આપણને એ પણ જણાશે કે તેનાં કાવ્યોમાં તે સમયના આખા નર્મદનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. નર્મદનું સમસ્ત જીવન જેતા છેવટના ધર્મપરિવર્તન સિવાયના નેના જીવનના બધા પ્રદેશોને તેનું કાવ્ય સ્પર્શે છે, અને ધર્મપરિવર્તનને ઘડનારાં બજો ઉપર પણ કાવ્યો સારો પ્રકાશ પાડે છે. આ રીતે કાવ્યનો અભ્યાસ હાથમાં લઈને આપણે નર્મદના જીવનનું એક ઘણું જ રહસ્યમય પ્રકરણ ઉઘાડીએ છીએ.

નાટકો સિવાયનું નર્મદનું કાવ્યસાહિત્ય, તેના ઘણાખરા ગદ્યસાહિત્ય કરતાં વધારે સારી રીતે સંપાદિત થયેલું આપણને ઉપલબ્ધ છે. તેના ગદ્યસાહિત્યમાં ઘણા ફેરફારો થયા છે અને તેમાંના કેટલાક બીજાને હાથે થયેલા છે.\* નર્મદનાં કાવ્યોમાં આતું થયેલું નથી. છતાં હાલના સંપાદનમાં મને

\* ઉદાહરણ તરીકે તેના ગદ્યનો મહત્ત્વનો ભાગ તેના નિબંધો: તે ૧૮૬૫ સુધીના ગુજરાતી ગ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરેલ જૂના નર્મદગદ્યમાં મળી આવે છે. પણ તે પછી સરકાર વરફી પ્રસિદ્ધ થવા નર્મદે પોતે જે નિબંધો ભેગા કર્યા તેમાં તેણે જાતે ફેરફારો કર્યા અને તે પુસ્તક સરકાર વરફી છપાઈ પણ ગયું. પણ તેમાં ફરી કેટલીક દૃષ્ટિએ ફેરફાર કરવાની જરૂર ફેળવણીખાવાને જણાઈ, ત્યારે નર્મદે પોતે તેમાં ફેરફારો કરી ન આપ્યા એટલે સદ્ગત મહીપતરામે તે

ચોડા ફેરફારો કરવાની જરૂર લાગે છે. પ્રથમ તો એ કે નર્મદનાં કાવ્યોની આનુપૂર્વિકા, અને તેટલી નક્કી કરીને નર્મકવિતામાં મૂકવી જોઈ એ. નર્મદને, પોતે લખતો જાય તેમ તેમ લખાણો પ્રસિદ્ધ કરતાં જવાની ટેવ હતી. તે બધાં મને મળી શક્યાં નથી. પણ ‘મારી હકીકત’ અને સદ્ગત નવલરામના કવિજીવનના લેખ ઉપરથી કવિનાં પ્રકાશનોનો અનુક્રમ નીચે આપું છું અને તે તે પ્રકાશનનું વસ્તુ હાલની નર્મકવિતા (જયી આવૃત્તિ)માં ક્યાં હોય છે તે પણ નક્કી થઈ શક્યું ત્યાં તે સાથે નોંધું છું તે ઉપરથી આનુપૂર્વિકા કંઈક ખ્યાલ આવશે.

અસલ પ્રકાશન

તેની તારીખ

નર્મકવિતા  
આ. જયીમાં પૃ..

પિંગળ પ્રવેશ	૬ એપ્રિલ ૧૮૫૭	૮૪૫-૮૮૨
નર્મકવિતા અંક ૧ *	૧૮ એપ્રિલ ૧૮૫૮	૧-૮
અલંકાર પ્રવેશ ૬	૨૫ એપ્રિલ ૧૮૫૮	૮૮૩-૯૨૮
રસપ્રવેશ	જુન કે જુલાઈ ૧૮૫૮	૯૨૮-૯૪૬
નર્મકવિતા અંક ૨ *	૧૪ મે ૧૮૫૮	૯-૨૧
નર્મકવિતા અંક ૩	અક્ટોબર ૧૮૫૮	૨૨-૩૩
નર્મકવિતા અંક ૪	૧૮૫૯	૩૩-૪૮
નર્મકવિતા અંક ૫-૬	ચોમાસું ૧૮૫૯	૪૮-૮૦
નર્મકવિતા અંક ૭-૮	૧૮૫૯	૮૦-૧૦૨ ?

ફેરફારો ક્યાં. અત્યારે જે સરકારી નર્મગદ્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં નર્મદના પોતાના ફેરફારો કેટલા અને ૨૬૦ મહીપતરામભાઈના કેટલા તે જાણવા પૂરતું સાધન નથી. સરકારે હબાની રાખેલ પ્રકાશનવાળા પુસ્તકની હાલ એક જ નકલ જીજ્ઞાસી પ્રેક્ષના માલીક શ્રી નટવરલાલ ખાસે છે. એની સાથે હાલનું સરકારી નર્મગદ્ય સરખાવી જોઈએ ત્યારે જ નર્મદનું અસલ લખાણ કેટલું તે નક્કી થઈ શકે. મારા અભ્યાસને અંગે મેં જે થોડી સરખામણી કરી જોઈ તેમાં મને ફેરફારો જણાયા છે. તેમાં કેટલાક મહત્વના છે. હું માનું છું કે આ ખામતનો અભ્યાસ થઈ નર્મદનું અસલ ગદ્ય સંપાદિત થવું જોઈએ.

\* સને ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરથી તે સને ૧૮૫૮ના માર્ચ સુધીમાં કરેલી પરસ્પર કવિતા.

૬ બીજી આવૃત્તિ. એપ્રિલ ૧૮૬૩



નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦	ગુલાઈ ૧૮૬૦ અગાઉ	૧૦૩-૧૧૫ ?
નવવર્ણન	ઝોકટો. ૧૮૬૧	૧૧૫-૧૬૧
નર્મકવિતા પુ. ૧હું †	૧૮૬૨	૧-૨૦૧ ?
નર્મકવિતા પુ. ૨હું,		
પ્રથમ છૂટા અંકો પછી એકાદ.	૧૮૬૩	૨૦૨-૨૮૮ ?
હિંદુઓની પડતી	૧૮૬૪	૨૮૯-૩૨૦
નર્મકવિતા પુ. ૩હું પ્રથમ અંકોમાં		
અને પછી આખા પુસ્તકમાં	૧૮૬૪	?
નાયિકા વિષય પ્રવેશ	૧૮૬૬	૯૪૭-૯૬૬
નર્મકવિતા	૧૮૬૬-૬૭	

આ છેલ્લું જણાવેલું નર્મકવિતાનું પુસ્તક લગભગ હાલ મળતા નર્મકવિતાના પુસ્તક જેવું છે. તેમાં કવિએ પોને જણાવ્યા પ્રમાણે “સંવત ૧૯૧૧ના ભાદરવા સુદ ૧૦થી-સને ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મીથી તે સંવત ૧૯૨૧ના ભાદરવા સુદ ૧૦-સને ૧૮૬૫ના આગસ્ટની ૩૧મી સુધીની” કવિતાનો સંગ્રહ છે. પણ છપાતાં વરસ ઉપર વખત ગયો તે ગાળામાં બનેલી કવિતા તે પુસ્તકમાં પૂરવણી તરીકે આપેલી છે. નર્મકવિતાની પછીની આદૃતિમાં આ પૂરવણી જુદી ન રાખતાં વિષય પ્રમાણે પુસ્તકમાં બીજાં કાવ્યો સાથે બેળવીને છાપી છે. અત્યારની નર્મકવિતામાં અંને જે પૂરવણી છે તે જુદી પૂરવણી છે. પહેલી સંપૂર્ણ આદૃતિમાં છપાતાં દરમિયાન લખાવાથી કે પાછળથી મળી આવવાથી કે બીજાં કોઈ કારણોથી એને પૂરવણી તરીકે મૂકી હશે.

આ છેલ્લી જણાવેલી નર્મકવિતા (પ્રસિદ્ધ ૧૮૬૬ આખર અથવા ૧૮૬૭)ની એક નકલ મને શ્રી. અંગાધાર જી. જાની પાસેથી જોવા મળી છે. અને તેને હાલની નર્મકવિતા સાથે દું સરખાવી ગયો છું. બેના તફાવતનો ખ્યાલ આપવા યોગ્ય ઘખણા આપું. હાલની આદૃતિ વિભાગ ૧લામાં જે હિંદુઓની પડતી (પૃ. ૨૮૯-૩૧૭) છે તે તેમાં તે જ વિભાગમાં હતી. હિંદુઓની પડતી ભાગ ૨એ પૃ. ૩૨૦થી ૩૪૦, હિંદુઓની પડતી ભાગ

૩૪૦-૩૮૮, તથા “શેરની ચાલી પાલી. પૃ. ૪૨૦થી ૪૩૦, એ બંને પ્રકાશનમાં પૂરવણી રૂપે છે. વીરસિંહ અને અદ્ભુત યુદ્ધ ૪૩૦થી ૪૮૮, એ પુસ્તકમાં છે જ નહિ. તે જ પ્રમાણે અનુક્રમણિકા વિભાગ ૨ જામાં પ્રથમ મૂકેલ વીર કવિતા પૃ. ૪૮૮થી ૫૨૨ પણ જૂની આવૃત્તિમાં નથી. આ વીરકવિતાને ચાલુ આવૃત્તિમાં પહેલી મૂકેલ છે છતાં તેની પછી આવતી ‘ધ્વજ સંબંધી’ કવિતાને “ખંડ ૧લો” કહેલ છે તે બતાવે છે કે પછીથી વીરકવિતા ઉમેરાઈને પહેલી મુકાઈ છતાં ધ્વજ સંબંધી કવિતા ઉપરનો ‘ખંડ ૧લો’ કાયમ રહ્યો, તે ખંડ ૨જો ન થયો. એ પછીના ખંડો ૨-૩-૪-૫-૬-૭ એ બધા ખંડોમાં ૧૮૬૬ પછીની કવિતાઓ ઉમેરાઈ છે, અને ઘણે બાજે તે તે ખંડોમાં છેવાડે મુકાઈ છે, જોકે ખંડ ૬ પ્રીતિ સંબંધીમાં પૃ. ૭૩૫થી ૭૪૩ સુધીમાં ૧૮૬૬થી ૧૮૭૦ સુધીની કવિતા મૂકી છે અને ૧૮૬૬ના પુસ્તકની પૂરવણીની “પત્રિકા” “હું અહિંયાં ને તું તહાં” એટલે કે પુસ્તક છપાતાં લખાયેલી અને તેથી કરીને પૃ. ૭૩૫થી ૭૪૩માં છાપી છે તે પહેલાંની, તેને પાછળ મૂકી છે. અર્થાત્ હાલની ઉપલબ્ધ આવૃત્તિમાંથી સમયના થરો શોધી શકાય તેમ નથી. ખંડ ૮મો સ્ત્રીઓને ગાવાનાં ગીત આખો ૧૮૬૬ પછીનો નવો ઉમેરેલો ખંડ છે જે કે તે વીરકવિતાની પેઠે સખ્યા વિનાનો રહી ગયો નથી. એ જ રીતે હમા ખંડમાં પણ પછીની કવિતાના ઉમેરા ચયા છે અને તે વચ્ચે મુકાયા છે. નાયિકાપ્રવેશ જે ૧૮૬૬માં છૂટો છપાયો હતો તે આ ૧૮૬૬-૬૭ની આવૃત્તિમાં પૂરવણીમાં મુકાયો હતો, અને અર્થાલંકાર શબ્દાલંકાર શૃંગારરસ એ બધા કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રન્થો તેમાં નથી, અર્થાત્ તે ૧૮૬૬-૬૭ પછી લખાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે. સદ્ગત નવલસામે ‘કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા નો લેખ ૧૮૬૭માં લેખેલો\* તે આ મોટા પુસ્તકાકારે છપાયેલ પુસ્તકને ઉદ્દેશીને જ લખ્યો જણાય છે, જોકે તેમાં તે પુસ્તકનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.

નર્મદના જીવનમાં આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ ખરી કસોટીનો હતો. આખું પુસ્તક તેણે પોતાના મિત્ર કરસનદાસને અર્પણ કરવા ધાર્યું હતું અને કરસનદાસ એ પુસ્તકનો ખરચ ઉપાડશે એવી સ્પષ્ટ

અને એ પુસ્તક કરસનદાસને જ અર્પણ કર્યું. આ અર્પણકાવ્ય હાલની આવૃત્તિને પૃ. ૮૩૬મે છે.

આ મોટું પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી પાછી કવિએ પોતાના રિવાજ મુજબ નદી ચલી જતી કવિતાના નાના નાના સંગ્રહો બહાર પાડ્યા છે. આમાંની એક પ્રત શ્રી અંબાલાલ જાની પાસેથી મને જોવા મળી છે, જે ‘પુસ્તક રત્ન-અંથ ડગ્ગે’ છે અને તેમાં ‘૧૮૬૯ના જુનથી તે ૧૮૭૦ના મે સુધી’નાં કાવ્યો છે. ‘રુદ્ધરસિક’ની ૧૧૫ પછીની કડીઓ આ અંથમાં છે. આ પ્રમાણે બાળ પુસ્તકના કેટલા અંથો નર્મદે પ્રસિદ્ધ કરેલા તે જાણમાં નથી.

હાલ મળે છે તે આવૃત્તિ નર્મદના મૃત્યુ પછી તેમના પુત્ર જયશકરે સંપાદિત કરેલીનું પુનર્મુદ્રણ છે. તે ‘રાજ્યમાન રાજેશ્વરી હરિપ્રસાદ સંતોકરામ દેશાઈ જે. પી.’ને અર્પણ થયેલી છે અને જૂનું કરસનદાસનું અર્પણ-કાવ્ય ઉપર જણાવ્યું તેમ પુસ્તકની અંદર વિવિધ વિષયમાં છપાયું છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ૧૮૮૭ની સાલની સદ્ગત નવલરામે લખી આપી છે જે નર્મદ દલપતની તુલનાનો એક મિતાક્ષરી પણ સમર્થ લેખ ગણાવો જોઈએ. તે સાથે તેમણે કવિજીવનનો લેખ પણ લખેલો છે અને તે પણ નર્મદના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર એક મહત્ત્વનો પ્રમાણ-બૂત લેખ છે. આ આવૃત્તિમાં કવિની ૧૮૬૬-૬૭ના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના એમ ને એમ સચવાઈ રહી છે. તે ઉપરથી એ પુસ્તકના સંપાદનની પદ્ધતિ જે અત્યારે પણ કાયમ રહી છે તે જાણવા મળે છે. “એમાં પ્રથમ મોટી કવિતાને તથા ન્હાની કવિના જેને એકાદા વિષયરૂપે નામ આપ શકાય, તેને કવિતા કર્યાના સમય પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ગોઠવી છે; અંબાલાલની છુટક કવિતાને વિષયના વર્ગ કરી તેમાં ગોઠવી છે—ધ્વનિસંબંધ, નીતિસંબંધી, દેશાભિમાનસંબંધી, આશિષલુપ્તસંબંધી, ધરસંસારસંબંધી, પ્રીતિસંબંધી, આમ તથા સદૃશ્યોદયસંબંધી—તેમ, એ અકેશ વિષયમાં પ્રથમ, માત્રાકવિતા, પછી અક્ષરકવિતા ને પછી દેશીકવિતા એમ રચનાવર્ગ રાખ્યા છે—ને એમાં પણ એક રચની કવિના નેડે નેડે મકી છે.” આ ક્રમ પણ બરાબર સચવાયો જણાતો નથી કારણકે તે

પ્રમાણે પૃ. ૭૪૪ ઉપરની પત્રિકાના દોહરા ખંડ ૬ પ્રીતિ સંબંધી કાવ્યોમાં પ્રથમ દોહરા છે તેની પછી તરત આવવા જોઈએ. બીજા દોહરા પછી આ ખંડમાં વચમાં વચમાં આવે છે. વળી જો એક જ વિષયની કવિતાઓ ભેગી કરવી હોત તો વિભાગ ૧લામાં ' પ્રેમનીશો ' અને ' પ્રેમનીતિ ' પૃ. ૧૧૬થી ૧૭૧ સુધીનાં કાવ્યો, વિભાગ ૨જાના ખંડ ૬ પ્રીતિસંબંધી કાવ્યોમાં મૂકી શકાત, બધાં નહિ તો ચોડાં તો મૂકી શકાત. તેમજ વિભાગ ૧લાનાં ગુરૂવીરનાં લક્ષણો અને વિભાગ ૨જાની વીર કવિતા એ જુદી રાખવાની જરૂર નથી. ખરું તો એ લાગે છે કે ક્યાંક રચનાની આનુપૂર્વી અને ક્યાંક બીજાં ધોરણે સંપાદનમાં અનુસરણાં છે. પણ સંપાદનનું ગમે તે ધોરણ સ્વીકારાય તોપણ કાવ્યોની આનુપૂર્વી નકકી કરી પુસ્તકમાં મૂકવી જોઈએ. અને તેને માટે છુટા છુટા પ્રસિદ્ધ થયેલા અંકો મેળવીને સચેલી રાખવા જોઈએ.

કાવ્યશાસ્ત્રના અંધોના સંપાદનમાં પણ એક સરતચૂક સુધારવાની જરૂર છે. દાખલાથી તે સમજાશે. અલંકાર ' ઉત્પ્રેક્ષારૂપક 'ના દક્ષાન્તમાં નીચેની પંક્તિઓ આપી છે. પૃ. ૯૦૧

( મંદાકાંતરત. )

‘ આટો જનો બહુ પવનથી મેધ ઉચેથી જોવો. ’

‘ એ તો લાગે ધુળ ઉડિ રહી વા દિમે ધુમ્ર ગોટો. ’

( નં ૩૦ પુ ૧, પા ૪૦૫ )

દુ જો ચોથી આટલિનો ઉપયોગ કરૂં છું તેમાં ૪૦૫મે પાને આ પંક્તિઓ નથી. આ દક્ષાન્તના સંખ્યાકો કઈ આટલિમાંથી મૂક્યા છે તે જોવા મેં ત્રીજી આટલિ જોઈ. તેનાં દક્ષાન્તનો સંખ્યાક એનો એ જ છે પણ એ આટલિમાં એ પાને એ પંક્તિઓ નથી. એટલે આ દોષ જુદી આટલિનો સંખ્યાક ચાલ્યો આવે છે અને તેને ચાલુ આટલિ પ્રમાણે સુધારવાની જરૂર છે.

સંપાદન મંત્રથી લખું છું ત્યારે એ વિષય અહીં જ પૂરો કરૂં. નિર્મલસંકરે વ્યાકરણ અને કેટલાં જાને લખ્યાં છે અને તેથી રચનાત્મક રીતે જોડાઈને પણ તેજો વિચાર કર્યો છે. કવિના માટે તેજો જોડાઈને

જુદો જ નિયમ રાખેલો હતો.\* દરેક શબ્દ કવિતામાં છન્દના મેળ ખાટે ને રીતે બોલાતો હોય તે રીતે તે લખતો. એટલે નર્મકવિતામાં કાવ્યપંક્તિ ઉપર હસ્તવદીર્ઘની નિશાનીઓ નહિ દેખાય પણ ગદ્ય કરતાં જોડણી જ જુદી દેખાશે. દાખલા તરીકે ઉપરના અવતરણમાં ‘હડિ રહી’ માં ‘ડિ’ હસ્ત્ય કરેલ છે તે છન્દોમેશને ખાટે કરેલ છે. પત્રીથી આ જ પદ્ધતિ સદ્ગત રમણભાઈએ પોતાનાં કાવ્યોમાં રાખી છે, અને સદ્ગત બાલાશંકર ઉશ્લાસરામે પોતે સંપાદિત કરેલાં કાવ્યો જોવામાં આવ્યાં નથી, પણ તેમણે પણ એ જ પદ્ધતિ રાખી હોય એમ અનુમાન ચાલે છે. [બીજું નર્મકવિતામાં કાવ્યની પંક્તિમાં, વચમાં પંક્તિના યતિનું જ વિરામચિહ્ન મુકાયેલું છે, અર્થેનું નહિ.] આ વિરામપદ્ધતિ પણ બાલાશંકરે સ્વીકારી જણાય છે, જોકે ધણાખરા આધુનિક લેખકો કવિતામાં યતિનું નહિ પણ અર્થનું જ વિરામચિહ્ન મૂકવું પસંદ કરે છે. અહીં કવિતાના વિરામચિહ્નની પદ્ધતિની ચર્ચા કરવા હું માગતો નથી. જોડણીની બાબતમાં નર્મદે રાખેલી જ પદ્ધતિ સાચવવામાં મને કશો વાંધો જણાતો નથી. અને કવિતામાં પણ યતિચિહ્નની પદ્ધતિથી નર્મકવિતાને હાનિ થવા સંભવ નથી. મારું એટલું જ કહેવું છે કે જે દોઢ એક પદ્ધતિ સ્વીકારીએ તે દેહ સુધી સમસ્ય પળાવી જોઈએ.

હાલ નર્મકવિતાની જે આવૃત્તિ ગુજરાતી ગ્રેસ તરફથી વેચાય છે તે ઇ. સ. ૧૯૧૪ની છે અને તેના પર ‘આવૃત્તિ ચોથી’ લખેલું છે. તેની પહેલાંની આવૃત્તિ ત્રીજી મેં જોઈ છે તે ઇ. સ. ૧૮૮૮માં તેજ ગ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. નવલરામની પ્રસ્તાવના અને કવિજીવન સાથે પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થયેલી આ જ આવૃત્તિ. આ આવૃત્તિ ત્રીજી હોય તો તેની પહેલાંની બે આવૃત્તિઓ કઈ કઈ? નર્મદે પોતે ૧૮૬૬-૬૭માં પ્રસિદ્ધ કરેલ દસ વરસની કવિતાની આવૃત્તિને બીજી અને તે પહેલાં ૧૮૬૨માં

૧ નર્મવ્યાકરણમાં જોડણીના નિયમે આપતાં નર્મદાસંકર કહે છે : “એ નિયમે કવિતામાં લાઘુ પડવાના નહિ. કવિતાની વર્ણશુદ્ધિ સમ્મતી વિચાર કાવ્યવિવેકમાં કરવામાં આવશે.” નર્મદાસંકરે નર્મવ્યાકરણ ચાર ભાગમાં યોજ્યું. વર્ણવિવેક, શબ્દવિવેક, વાક્યવિવેક, અને કાવ્યવિવેક. આમાંના પહેલા બે પ્રગટ થયા છે.

નર્મકવિતા પુ. ૧૬, જેમાં સાત વરસની કવિતાનો સંગ્રહ હતો તેને આટ્ટિ પહેલી ગણવી પડે. એ રીતે જેતાં નર્મકવિતાની ઘણી ઓછી આવૃત્તિઓ થઈ ગણાય અને તે બહુ ઓછી ખપી ગણાય. છેલ્લી આવૃત્તિ ૧૯૧૪માં બહાર પડી તે હજી ચાલે છે, અને સાંભળ્યું છે કે હજી તેની બેએક હજાર નકલો પડી છે! હું માનું છું, જ્યાંસુધી ગુજરાતીને આપણા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગ્ય સ્થાન નહિ મળે ત્યાંસુધી આપણું સાહિત્ય ખપશે નહિ. ગુજરાતીના હાલના અભ્યાસમાં પૂર્વ સાહિત્યનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ નહિ થતો હોવાથી, આગલા જમાનાનો વારસો આપણા સાહિત્યને પૂરેપૂરો મળતો નથી. "

હવે નર્મદાસંકરની કાવ્યપ્રવૃત્તિ કેમ શરુ થઈ તે જોઈએ. નર્મદના પિતા મુંબઈ રહેતા હતા અને નર્મદ તેમની સાથે રહી અભ્યાસ કરતો હતો. ૧૮૪૫માં તે અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થયો. ૧૮૫૦માં તે કોલેજમાં દાખલ થયો. પણ અહીં અભ્યાસમાં વિદ્ય આપ્યું. તે સમયની રૂઢિ મુજબ નર્મદના વિવાહ બાળપણમાં થયા હતા. તેની સ્ત્રી વેશમાં આવી અને સસરાએ તેને સુરત રહેવા આવવા કાગળ લખી બોલાવ્યો. નર્મદ પ્રકૃતિએ સાધારણ ચરમાળ હતો પણ આવે તે કહે છે કે તેને 'જેરાંની ગંધ આવવા માંડી' હતી. તેણે સુરત જઈ ધર માંડ્યું અને નોકરી લીધી. ૧૮૫૩માં આ પત્ની ગુજરી ગઈ. એ પત્ની ઉપર એમને બહુ પ્રેમ તો નહોતો પણ વહુ મરતાં કવિ ધરમાં એકલા થઈ પડ્યા. તેમણે મહેતાજીની નોકરીનું ચાલનામું આપ્યું. ૧૮૫૧થી ૧૮૫૪ કવિએ કેવળ નિષ્કળ ગદ્યલેખનમાં ગાળ્યો. તે પોતે કહે છે : "તા. ૧૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ અને તા. ૨૭ જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેના દરમિયાનમાં મેં કોઈ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી એપડી પાંચી ન્દેહી...હું ભાંગ પીનો, પાક ખાતો...અને જૈરાંઓમાં મ્હાલતો. એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસો મેળવવાના નહાં) અને પ્રેમસંઘર્ષી વિચારો કરતો" (મારી હકીકત પૃ. ૩૯). આ અલુગમામાં ઉરકેરાઈ કવિ મુંબઈ આવ્યા. "સુરતથી મુંબઈ ગયા પછી એકદમ મહિનો સુરતમાં ખાધેલા પાકની ગરમીથી...અને સ્ત્રીવનાનો હતો તેથી હું શરીરે હેરાન રહ્યો હતો." "એ પાંચ મહિનામાં મારી હાલત આ પ્રમાણે હતી.—એક પાસથી

વિદ્યા, અધિકારથી પ્રસિદ્ધિ ક્યારે પામીશ એનો વિચાર જોશમાં ચાલતો... ખીજી પાસથી સુરતમાં મેં રાખેલી કેટલીક વર્તણૂકો જોને હું મુંઝઈ ગયા પછી અનીતિ સમજતો તેનો પશ્ચાત્તાપ કરતો.... મુંઝઈ ગયાથી સુરતમાંનાં બહાલાંનો વિયોગ થયેથી એ દુઃખ પણ થતું અને સંસારમાં રહ્યાથી પૈસો કમાવવાથી, નામ મેળવવાથી પણ શું? એવા એવા વેરાગના વિચારો પણ જોશમાં થયાં કરતા હતા." (મારી હકીકત પૃ. ૪૧) આ સ્થિતિમાં ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકરની સચનાથી તે ફરી કોચેજમાં જોડાય છે. પણ "૧૮૫૫માં પણ મનનો ગભરાટ ઓછો નહોતો-ધુધવાતો ને ધુધવાતો રહેતો. હું ગપ્પાં માર્યાં કરતો, વિલાત જવાના તડાકા મારતો, ખીજા લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાના જ વિચાર ક્યાં કરતો, પ્રેફેસરનાં લેક્ચર પણ મન દઈ સાંભળતો નહી. મારા સાથી... માડે બોલવું ચાલવું જોઈને મને લાક્ષણિક કહીને બોલાવતા..." "હું મારી ચળિત વૃત્તિને ટેકાણે આણવાને બહુ મથતો પણ કંઈ માડે ફાવતુ નહીં. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં ધીરા ભગતનાં બે ત્રણ પદ મારા વાંચવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી હું દહાડોરાત તેની જ લવારી કરતો. એ પદોના વિચાર મારી વેરાગ વૃત્તિને મળતા હતા. એથે કે પાયમે દાહાડે મારાં મનમાં સહજ આવ્યું કે હું પણ એ ઢાળતું કંઈ બનાવું—પછી મેં 'પરબ્રહ્મ જગદર્તા રે રમરોની ભાઈ હરપડી' એ પદ બનાવ્યું ને ખીજે દહાડે 'જીવ તું મૂરખ સમજે રે કહું છું ઘેલા ફરી ફરી' એ બનાવ્યું—પછી વિચાર ક્યો કે આવી રીતે હું જાને બનાવવાની ટેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ફરી કામ થાય ખરી—કોઈ પણ રીતે વૃત્તિ સ્થિર થાય છે એ મારો ઉદ્દેશ હતો—માટે પદો બનાવવાની ખટપટમાં રહેવું અને ઉભરો બહાર નીકળે તેથી ખુશ રહેવું એ વાત મેં નક્કી કરી. વળી વિચાર્યું કે ભણવું, કમાવવું, માન મેળવવું, જૈરી કરવી એ સહુ આનંદને માટે છે અને મને જારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે તારે હું તો એ જ કામ કરીશ ને શેર જુવાર તો મળી રહેશે." (એજન પૃ. ૪૩) અહીં કાવ્ય બનાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન મનની શાન્તિ, આત્મમંથનમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું લાગે છે. પણ તે સાથે ખીજા પ્રયોજનો પણ હતાં ખરાં. મમ્મટ કાવ્યનાં પ્રયોજનોમાં

કાવ્યં યશ્ચસેડ્યકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે । સચઃ પરનિર્વૃતયે

કહે છે. તેમાં અહીં અંતઃપરિતાપ ટાળવો એ શિવેતરક્ષાતિનું પ્રયોજન  
તો ખરું જ, પણ તે સાથે યશ મેળવવાની મહેત્ત્વ પણ ખરું. ઉપરના  
લાંબા અવતરણમાં આપણે નામ મેળવવાની અને પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા  
પણ સ્પષ્ટ જોઈ છે. વળી સુરતમાં ૧૮૫૧માં જુવાન નર્મદે દક્ષપતરામને  
અને મનમોહનદાસ રણછોડદાસને જાહેરમાં કવિતાઓ ગાતા સાંભળેલા તેથી  
પણ નર્મદને કવિયશની આકાંક્ષા થઈ હોય. પછીથી તો કવિ દક્ષપતરામ  
સાથે 'સરસાર્ધ રાખવી' એ કવિતાનો સ્પષ્ટ પ્રવર્તક હેતુ થાય છે (વૈષ્ણવચિત્ર  
ટિપ્પણ પૃ. ૪૮). કવિની કિશોર વય મુંબઈમાં ગયેલી અને ત્યાંના જીવને  
પણ પ્રસિદ્ધિની લાલસા જગાડી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરાંત કવિને  
આગળ પડીને જાહેર કામમાં ભાગ લેવાનો શોખ હતો, એ તેનો સ્વભાવ  
હતો. ૧૮૫૦થી જ સભાઓ કરી તેણે ભાષણો કરવા માંડ્યાં હતાં એટલે  
નર્મદને કવિતા તરફ પ્રેરનાર આદ્ય બળો અનિદ્વિતો પરિહાર, યશ અને  
કવિતા કરવાથી મળતો આનંદ એ ગણવાં જોઈએ. પછીથી નાટકો લખ્યાં  
તેમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે અર્થપ્રાપ્તિ હતો. અને ઘણીવાર દેશી જનને  
ઉપદેશ આપવો એ પણ હતો. એ પોતે પોતાના કાવ્યના પ્રયોજનો નીચે  
પ્રમાણે ગણાવે છે.

કવિતાનાં બણવાં યદી, મનરંજન યદ્યં જાય;  
નીતિવાત મનમાં દસે, અમ્યુત ઓળખ થાય. ૧

ધર્મનીતિના જ્ઞાનથી, અહિં ને તહિં સુખ થાય;  
સર્વ વિદ્ય આધ્યાં ખસે, મનમજા નિકળી જાય. ૨

વિદ્યા ધરમુધરાઈ ને સ્વદેશનું અભિમાન-  
આણે સુખસંપત જદ્દ, ઝદ્દ દેશમાં જાય. ૩

પ્રીતીથી કુમળું જને, દૈર્ઘ્યે ટકે અણાય;  
વિવિધ વિષય અનુભવ વધે, સારસાર જણાય. ૪

એ રીતે જાણ (યશ) નીતિ બક્ષિત વિદ્યા સ્વદેશાભિમાન સાથે પ્રીતીથી  
હૃદય કુમળું થાય અને હૃદય ટેકીલું થાય એ પણ કવિ પ્રયોજનમાં ગણાવે છે.

આપણે નર્મદના પહેલા કાવ્ય તરીકે એ કાદી આખી વાંચીએ. (પૃ. ૫૪૮)



પરબ્રહ્મ જગકર્તા, સ્મરોની ભાઈ હર ધડી;  
 જાણો અવર મિથ્યા રે, હરકતો અહીં આવી નડી. - ૨૬૦  
 રવિ ચંદ્ર તારા ગ્રહો સમુદ્ર, અવનિ ને આકાશ;  
 ઝાડ પર્વત નદી સરોવર એ સહુ તારી કૃતીના પ્રકાશ,  
 નાસ્તિક બુદ્ધિ પાપીરે તત્ક્ષણે તે છાંડે રડી. ૫૨૦  
 નાનાવિધના જિવજંતુ ને પશુ પક્ષી મનુષ્ય જાત;  
 નાના વિધે કરે સંસારમાં હાથ કલ્લોલ અહોરાત,  
 એ ભેદ તૂંજ જાણે રે ઋષિ યોગીયો મરે લડી. ૫૨૦  
 કામ ક્રોધ મદ મોહથી, વીટી કસી લે જન દેહ;  
 નીતી સદાચરણે ચાલતા એવા ભક્તને નહિ ભેદ,  
 તું દયાનો સિંધૂ રે સાહે યાચે વેળા અડી. ૫૨૦  
 ન લુપ્તધર્મ પ્રપંચમાં ન પીધું દુવિકારરૂપી ઝેર;  
 પામે તે ભજિ નિરંજનને અર્ધિ તહીં લીલા લેહર,  
 ઝોળખ સારી તારી રે નર્મદો લહે બુદ્ધી જડી. ૫૨૦

આ કાવ્ય રચાયું તો હશે ગમે તે દિવસે પણ નર્મદે આ કાવ્ય-  
 પ્રારંભનું માન વરસગાંઠને એટલે સંવત ૧૯૧૧ના બાદરવા સુદ ૧૦ સને  
 ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મીના દિવસને આપ્યું. અને તેજ દિવસથી  
 કવિતાનાં વરસોની ગણતરી રાખી. ૧૮૬૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલું નર્મકવિતા  
 પુ. ૧હું તે આ દિવસથી ગણતાં ૭ વરસનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ હતું.  
 ૧૮૬૬-૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલ નર્મકવિતામાં એ રીતે ૧૦ વરસનાં કાવ્યોનો  
 સંગ્રહ છે. અને તેમાં સ્પષ્ટ રીતે પોતાની વરસગાંઠનો દિવસ જ દર્શાવેલો  
 છે. એટલું જ નહિ. નર્મદે આટલા ઉપરથી માની લીધું જણાય છે કે  
 પોતે કવિ થવાને જન્મેલો છે. અને તેથી તેનાં કાવ્યો જોઈશું તો કેટલીક  
 કવિતાની શરૂઆત તેણે જન્મદિવસે કરેલી માત્રુમ પડશે. અને કેટલીક  
 કવિતા આ ગણતરીએ ગણેલું વરસ કવિતા વિનાનું પસાર ન થઈ જાય  
 માટે કરેલી છે. ‘આત્મબોધ’ (પૃ. ૪૪) જન્મગાંઠે જોડેલી છે.  
 પૃ. ૫૧૪-૧૫ ઉપરનો ‘ગરબો-૩૮’ છતરીસમી વરસગાંઠે લખેલો છે.  
 આપણે એમાંની થોડી લીટીઓ જોઈએ.

આજે વરસનો દહાડો રે, જનમગાંઠ છતરીસમી;  
 વ્હાણું કરતાં રૂડી રે, મને તો સાંજ સમી.  
 હર્ષ શકુનમાં છૂટે રે, હતો શોક અંબે કુંધો;  
 ગુલબાસ કિત્તોનો રે, નવો ખીલ્યો આજ મુંધો.  
 નવી ચરહનો વાવરો રે, આજે પહેલો વાય મહેને;  
 ખીલોરમાં દીવા રે, રંગી રંગી શબ્દ ભણે.  
 ભણે જય જય મંદિર રે, તુડી મુજ ચારદ શં;  
 લક્ષ્મીકાંડુ લગી લગી રે, પ્રસાદથી રણમાં ધમ્.  
 નર્મદ યાગે રાજ રે, તાજ સ્થિતિ મારી થશે;  
 જીતશે મુજ બાજ રે, ગાજ રહેશે નામ યશે.

‘કુદનરસિક’ લખવાનાં કારણોમાં એક “દશમું વર્ષ પુરું કરવાને કવિતા લખવી તો જોઈએ” એમ જણાવે છે. અને ઉગતો કવિ મુગ્ધ રીતે માની લે છે: “પહેલીજ કવિતામાં ખુટી જડી એમ નિકળ્યું છે તેને હું એમ સમજું છ કે કવિના એ જ મારી જડી ખુટી છે—એથી હું અખડાનંદમાં રહું છઉં. એ શબ્દની ખુબી મેં પાછળથી જાણી છે. (પૃ. ૫૪૯ ટીપ.)

[નર્મદાસંકરને એવી ટેવ હતી કે જે વાનનો એક વાર નિશ્ચય કરના તે વાનની પાછળ પછી તે અતિ હિંસાદથી મડતા. કવિ અને વિદ્વાન થવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે પછી કવિ અને વિદ્વાન થવા માટે જે જે શાસ્ત્ર બંધવાની તેમને જરૂર જણાઈ તે તે તેમણે બંધવા માંડ્યું. કેટલી મુશ્કેલી વેડીને તેમણે પિંગળની પ્રા મેળવી તે તો પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત અસંકાર અને રસ વિશે પણ અભ્યાસ કર્યો. તેમની બીજી ટેવ એ હતી કે જે કંઈના અભ્યાસ થાય તે ઉપર પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કરવું. આ રીતે આપણી બાયામાં કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી એમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા. પિંગળ, શબ્દસંકાર, અર્થાસંકાર, અને નાલિકામેદ ઉપર લખનાર નર્મદ પહેલો લેખક હતો. આવા ગ્રંથો આ પહેલાં દિંદીમાં હતા પણ ગુગળાનીમાં નહોતા. આ ગ્રંથો પહેલાં લખાયા, એ તરીકે એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. પણ અત્યારે આપણે આ બધા વિષયોનો નવીન દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ

કરવા ઇચ્છીએ, તેનું જાણાન્તર પણ નથી દૃષ્ટિએ સંપાદિત કરવા ઇચ્છીએ. નર્મદના સમયમાં કાવ્ય કરવાને મારે આ ગ્રન્થો જે દૃષ્ટિએ આવશ્યક મનાતા હતા તે દૃષ્ટિએ આપણે તેને અત્યારે આવશ્યક માનતા પણ નથી. આપણું નવું કાવ્ય એ જૂના નફી કરી રાખેલ ચીજે ચાલતું નથી, નવા રસ્તા પાડવા ઇચ્છે છે અને તે આપણે ઇષ્ટ માનીએ છીએ. અલગત નર્મદની કવિતાના આપણા અભ્યાસમાં તેના કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારોએ શી અસર કરી એ જાણવું જોઈએ. અને યોગ્ય સ્થાને આપણે તે વિચારીશું.

હવે આપણે નર્મદનાં કાવ્યોની વધારે નિકટ આવી સમાસોચના કરીએ. આમ કરવામાં આપણે સૌથી પ્રથમ નર્મદકવિતાને પહેલો વિભાગ લઈશું કારણ કે તેમાં સમયની આતુર્ણ સચવાઈ રહી છે. તેમ કરતાં સગવડ પડશે અને જરૂર પડશે ત્યાં બીજા કાવ્યો પણ સાથે સાથે જોઈ જઈશું. આ કાવ્યો જેતાં કેટલાંક કાવ્યો તો આપણી અત્યારની દૃષ્ટિએ કાવ્યો જ લાગતાં નથી, તેમાં નર્મદના કથા લાક્ષણિક ગુણો દેખાતા નથી. એવાં કાવ્યો આપણે છોડી જ દઈશું. એવા કાવ્યો કાવ્યો નથી એમ સાબીત કરવા પણ રોકાવું જરૂરનું નથી. ‘કેક’ ‘શ્રીમંતને પરમાર્થ વિગે શિક્ષા’ ‘ગંગી-ઝીયોને છુટ આપવા વિગે’ જેવી ઉપદેશાત્મક કવિતાઓ, જેનું વક્તવ્ય ગદ્યને ઉચિત ગણાય તેવીને આપણે કાવ્ય કહેવા તૈયાર નથી. ‘વૈષ્ણવ ચિત્ર’ બાગ ૧લો અને ૨જો એ લાંબી કવિતાએ, નવલસામ કહે છે તેમ ‘દેશમાં હો હા કરી મૂકી’ હશે. નર્મદ કહે છે તેમ દક્ષપતરામે પોતે ‘કવિતા સારી છે’ એવો અભિપ્રાય આપ્યો હશે, પણ એ આપણને કાવ્ય લાગતું જ નથી. ‘રુક્મિણી હરણ’ જેવા કાવ્યે, ‘નવી બાની’ને લીધે ધ્યાન ખેંચુ હશે પણ એ બાની પણ કાવ્ય ગણાય એટલી રસની કોટિએ પહોંચતી નથી. નર્મદશંકર પરલક્ષી કરતાં વિશેષે કરીને આત્મ-લક્ષી કવિ હતો અને આવી વસ્તુ તેને હાથે સુંદર નિરપણ પામી શકતી નથી. આ બધી કવિતામાં કવિની લાક્ષણિકતા કયાંઈ જણાતી હોય તો તે તેના દોષોમાં છે. આપણે આ કાવ્યોમાં નર્મદની પ્રાસની શિથિલતા, અને પિંગલનાં ચોકમાં શબ્દોને મારી મચડીને ઠાંસીને ભરવાની ટેવ, તેમ જ યતિ સાચવવાની અણુઆવડત સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ. અલગત તે પોતે કહે છે

તે પ્રમાણે ‘કેદ’ની કવિતા લખી ત્યારે તેને દોહરાનું માપ આવડતું નહોતું, તેમ જ ‘શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા’ લખી ત્યારે એ લલિતવૃત્ત ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું જ લખતો હતો. પણ પાછળથી તેણે કાવ્યો સુધાર્યા જણાય છે, (નર્મકવિતા પૃ. ૧ ટીપ્પા) છતાં કોઈ રીતે ક્ષમ્ય ન ગણાય તેવા પિંગલદોષો રહેવા દીધા છે. લલિત છંદમાં ચરથી તે લગભગ છોક્ર સુધી કવિએ યતિભંગો કરેલા છે.

સુઅભિમાન દોષી તણું જ એ, કમર બાંધિને કદ કાપિએ  
શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા. ૧૮૫૬

તેની સાથે સરખાવો :

ધરતિ ધૂળિને આગ વર્ષા રે, જમણિ આંખ તો ઝાઝિ ફકિરે;  
વિધન ફદાન ગિપેર શું બુઝે, ચિત કુતર્કમાં માઈ રે બઝે.

શ્રી બાલકૃષ્ણ વિજય નાટક સને ૧૮૭૬.

અને શાક્ષિનીના યતિનો પણ વારંવાર ભંગ કર્યો છે.

ભાઈ ભૂઈ મોગરો ને ગુલાબ, ચંપા ચંબોલી અને સેવતી જ.

ઋતુવર્ણન. ૧૮૬૧.

આ દાખલા પ્રમાણે કે જાણી જોઈને થવા દીધેલા યતિભંગના અને નથી જણાતા. નર્મકવિતાની ટિપ્પણીઓ જોતાં અને નર્મદનો પિંગળ-પ્રવેશ જોતાં યતિભંગ દોષ છે તે તરફ કવિનું ધ્યાન જ ગયું જણાતું નથી. પિંગલપ્રવેશમાં શાક્ષિની અને લલિત છંદમાં યતિનાં સ્થાનો આપ્યાં છે. પણ માક્ષિની, પૃથ્વી, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, હરિણી, શાર્દૂલવિકીરિત, સ્વર્ગદરામાં યતિસ્થાનોનો હુસ્વેખ નથી. અને હરિણીના દશાન્તમાં જ યતિભંગ કરેલો છે. :

ગુણિ સુગન વાંસે, નિઘગુ, હિણા બડુ દોષ રે ।

દિપનિ પજવાડે અંધારું નિરંતર જોષ રે ॥

રિપુ તણું ન ક્ષપિ જ્ઞાંમુદ્રી ઉતેજન તેષ રે ।

પણ વળિ જિતે છે જ્ઞારે તે ખુએ નિજ જીવ રે ॥ ૫. ૮૭૫

જો કવિને યતિભંગ દોષ છે એવો જણ વદેમ સરખો દોષ તો પિંગલના દશાન્તમાં નો ઉવટ તે તે દોષ ન આવવા દેવા પ્રયત્ન કરત.

અને પરંપરાથી યતિભંગ દોષ મનાય છે એ જાણ્યા છતાં પોતે તે અભિપ્રાયથી અસંમત હોત તો તેવું લખ્યા વિના ન રહેત. પરંપરાના હરિગીતથી તેમનો હરિગીત જુદો હતો, તો તે તેમણે જણાવ્યું છે. વળી પ્રાસની આવશ્યકતા સંબંધી ચાલુ રીતિથી તેમનો અભિપ્રાય ભિન્ન હતો તે પણ તેમણે જણાવ્યું છે. હિંદુઓની પડતીના લાંબા ટિપ્પણમાં કહે છે :  
 "માત્રાવૃત્તમાં છેલ્લા અનુપ્રાસ મળતા આવવા જોઈએ ને અક્ષરવૃત્તમાં આવે તો સારું ને ન આવે તો કંઈ ચિંતા નહીં." (પૃ. ૨૯૦) અને એક જગાએ તેમણે પ્રાસવિના લખેલું પણ છે.<sup>૧</sup>

(હરિણિપ્લુતા)

લિલિ આમલિ ને વડ પીપળા,  
 નિરખતાં કલ્લીવન પાનનાં;  
 હુનિ આંખયિ સંધિ લિલોતરી,  
 શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે !

ઋગ્વર્ણન પૃ. ૧૪૭

એ છન્દનું આખું કાવ્ય પ્રાસવિનાનું છે. આજ કાવ્યમાંથી નર્મદના વૃત્તશૈથિલ્યનું પણ દૃષ્ટાન્ત મળે છે જે પણ એક તેની ખાસિયત ગણવી જોઈએ.

મનદુઃખ અને તનદુઃખ તે,  
 અડચણો રસતે પડતી ધણી;  
 કરવી બળિ એમ મુસાફરી,  
 શું શું દુઃખ પિયૂ તુજને હશે. પૃ. ૧૩૮

ઉપલી કડીની છેલ્લી પંક્તિ સાથે આ કડીની છેલ્લી પંક્તિ સરખાવતાં રપટ માણુમ પડશે કે ત્રીજા સ્થાનનો લઘુ બીજી કડીમાં લુપ્ત થયો છે. કોઈ કોઈ જગાએ તો પાઠ પણ ન કરી શકાય એવી ભૂલો છન્દમાં રહેલી છે.

૧. "અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય"નાં મારાં વ્યાખ્યાનોમાં મેં કહેલું કે "પ્રાસનો ત્યાગ મણિભાઈ નળુભાઈએ સૌથી પહેલો કરેલો જણાય છે." (પૃ. ૪૬) પણ ઉપરના દાખલાથી હવે પહેલો પ્રાસત્યાગ કરનાર કવિ નર્મદ હશે.

## (હરિગીત)

રાગજો પશુ, ગભરાયા બહુ, ચિંતાતુર ચર્ષ આપડા;

કૃષ્ણ પરાક્રમ વિચારિ જોશે, 'આવી મોટી આપદ.'

રુકમ કહે છે, 'ગભરાઓ કાં, ક્ષણમાં જાલવ મારું રે;'

આહિરબાળક, તે શું જાણે, 'જીવનની રીતી આરુ રે. પૃ. ૧૧૦

અમે તેટલી મહેનતે આને હરિગીતના સંવાદમાં વાંચી શકાશે નહિ.

કવિનાં બીજાં કેટલાંક કાવ્યો, 'લલિતા', 'સાહસ દેસાર્ધ', 'વણ' જે અંગ્રેજીનાં ભાષાન્તરો છે, તે ઉપર પણ હું ધ્યાન આપવા માગતો નથી. અભારે આપણને તે કાવ્યો નથી લાગતાં, તેમ જ, ભાષાન્તરો સંબંધી પણ આપણા હાલના વધારે સંસ્કારી ખ્યાલ પ્રમાણે જોતાં તેમાં અસહની છાયા સારી રીતે ઝીલાયેલી આપણને લાગતી નથી. કવિએ અસહને નિકટ રહેવા પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો અને 'લલિતા'માં આવતી

અ અ અ હાય અં અં અ હાપર

જેવી પંક્તિઓ, જેની તે સમયે પણ અસહી ચર્ષ હતી, તે કવિતા નહિ, કવિતાની વિરંજના છે. ગોપીગીત (પૃ. ૯૮) અને 'ગોપીયો ખંચાર્ધ હરિની બણી તે;'' એ કટાવ (પૃ. ૭૧૦) પણ આપણને કાવ્યાનુભવ કરાવતો નથી.

ઋતુવર્ણનને આપણે એમ દૂકમાં પતાવી શકીશું નહિ. કવિએ આ ગ્રન્થ કાવ્યમાં ચોતે નવું પ્રસ્થાન કરે છે એવા જ્ઞાનપૂર્વક લખેલો છે. તે કહે ॥ "મેં કોઈ ગ્રન્થના વિચારો આ ગ્રન્થમાં લીધા નથી. સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાંના શબ્દો લખાર્ધ ગયા હશે ખરા. મારે મારા ગ્રન્થ વિશે જોણતું ચોખ્ખું નથી, તોપણ અગાનીએને રુચિ કરાવવાને મારે કહેવું પડે છે કે 'ઋતુવર્ણન' મરખો નાદાનો શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ અંગ્રેજીમાં ને સંસ્કૃતમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી; ને સાંભળ્યા પ્રમાણે ફારસીમાં પણ નથી." કવિએ કવિતા લખતી વખતે 'કાલિદાસનો ઋતુસંહાર અને ટામસનના રીઝન્સ નામનો મોટો ગ્રન્થ' જોયો હતો. પણ આ ગ્રન્થ એ જન્નેથી બિન્ન છે, તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે "જલદરના દેખાવોનો આબેદુજ ચિતાર આપી

તેના સરખો અથવા હલકો દિલના જોસ્સાનો પણ આમેદુખ ચિતાર આપેલો છે. અને એ જ આ ગ્રંથની ખુશી છે. અલંકાર પણ નવા છે, વળી ખીજ વિશિષ્ટતા એ છે કે “ગુજરાતી ભાષામાં આરંભથી તે ઇતિ સુધી અક્ષરવૃત્તમાં લખેલો ગ્રંથ તે આ જ છે.” આ કાવ્યને નવલરામ “નાનું પણ પંડિત શૈલીનું મહા રસિક કાવ્ય” કહે છે.

પણ આ પંડિતાર્ધના જાનથી જ આ કાવ્યમાં પણ કવિની વિશિષ્ટ અને લક્ષણિક શૈલી અસ્તિત્વમાં આવતી નથી. દરેક કવિને પોતાની લાક્ષણિક શક્તિ અને તેને અનુકૂળ શૈલી શોધતાં યોડી ધણી વાર લાગે છે. નર્મદમાં કુદરતનું વર્ણન કરવાની એક નૈસર્ગિક શક્તિ હતી અને એ શક્તિ આ કાવ્યમાં પ્રગટ થાત પણ પંડિતાર્ધના આગ્રહથી અને સંસ્કૃત તથા વ્રજભાષાનાં આ જાતનાં કાવ્યોની સરસાર્થ કરવાની યાત-અયાત ઇચ્છાથી એ શક્તિ અહીં પૂરેપૂરી વ્યક્ત ન થઈ અને અતુકરણના દોષો ઉમેરાયા. “ગ્રંથને અપૂર્ણતાનો દોષ ન આવે તેને માટે સંસ્કૃત અને હિંદુસ્તાની ગ્રંથોની રીત પ્રમાણે કામશાસ્ત્રના રંગો પણ...ખતાવ્યા છે.” આ રંગો ખતાવવા જતાં કવિની અવિવેકી પ્રકૃતિને માર્ગ મળે છે અને ધણી જગાએ કવિ અશ્લીલ વર્ણન કરે છે.

પ્રકૃતિના દૃશ્યને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ દીસતો જોસ્સો ખતાવવા જતાં પ્રકૃતિનું સર્જન વર્ણન આવી શકતું નથી, અને દરેક જગાએ કુદરતના દૃશ્યની સાથે સાથે જ મનનું પણ વર્ણન કરવા જતાં ધણી જગાએ કવિ કૃત્રિમ તરંગોમાં ઉતરી પડે છે. “દાવાનળે તે સુકું ખાળ્યું રાન,” કહેતાંની સાથે જ “મેઘાનળે આ લિહું કુંજધામ” કહેવું પડે છે. અને “બેને ધુમાડે થઈ પૂરી અધ” કહીને “તાપે બળૂ ને દઈ દુષ્ટ ગંધ” એમ કહેવામાં સુરુચિનો ભંગ થાય છે તે ધ્યાનમાં રહેવું નથી.

“અલંકાર દીસે સુકાં ખેતરો તો, ગધેડો હડીલો ભમે બૂઠિ રોતો”

“સદ્દ મનની વૃત્તિઓ શુષ્ક થાયે, જાહ જીવ તો આમ ને તેમ ધાયે”

આમાં ગધેડાનું વર્ણન કર્યું તે તો ઠીક; પણ પાછું અલંકાર લાવવાના આગ્રહથી નીચે ટિપ્પણમાં કહે છે: (તોપણ પેલા મુરખ ગધેડાની પેટ મારો) જીવ, મન-નવચારણ સુકાં ખેતરોમાં આમતેમ ભટકે છે. (પણ

ન આપ્યો હોત તો આમાંથી કશો અર્થ નીકળત ખરો ? નર્મદાશંકરને ટીપો આપવી પડે છે તેનું કારણ એ છે કે ઘણી જગ્યાએ એ ટીપ વિના એ પંક્તિઓનો કશો જ અર્થ ન થાત.

અને આ સધળું છતાં ક્યાંક ક્યાંક નર્મદાશંકરની નૈસર્ગિક શક્તિ આ કાવ્યમાં દેખા દે છે. વર્ષાના વર્ણનમાં કુદરતના વર્ણનની વિગતની સાથે સાથે કવિ જોસ્સાનું વર્ણન કરવાનું બૂલી જાય છે. કવિએ કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલું છે કે સંસ્કૃત ઋતુવર્ણનોમાં વસંતનું વર્ણન સૌથી સુંદર હોય છે પણ ગુજરાતમાં તો વર્ષા સૌથી સુંદર હોય છે. અને એ ખરૂં છે. અને જો કે આ વાત કહી છે સૌથી પહેલી નર્મદે પણ તે પહેલાંના આપણા પ્રાચીન કવિઓના મહીનામાં પણ વર્ણન વર્ણન જ સૌથી સુંદર હોય છે. પણ આ જાણ્યું, તો નર્મદે ગ્રીષ્મથી આ કાવ્ય શરૂ કરવું જોઈતું નહોતું. ગ્રીષ્મની શરૂઆત વસંતથી અંત આણવાને માટે છે—સૌથી સુંદર ઋતુને છેલ્લી મૂકી કાવ્યનો અમતકાર ઉત્તરોત્તર વધારતાં જવાને માટે છે. નર્મદે આપણા પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓની પેઠે શિયાળાથી શરૂ કરી એમાસે પૂરું કરવું જોઈતું હતું, પણ નર્મદામાં આવી ઝીણવટ નથી જ ! આ દૃષ્ટિ પણ નથી !

નર્મદે એ વર્ષાના વર્ણનમાં અલંકારો આપવાની પંડિતાઈ બૂલી જાય છે અને

ધડિ ધડિ તડકો ને છાંયકો ફેરવાયે

એ લાંબું સળંગ વર્ણન આપે છે જે તેના ઉત્તમ કાવ્ય તરીકે તો ન મૂકી શકીએ પણ એ પાઠ્યપુસ્તકોમાં મુકાયું એ અને એટલું તો એ સરું છે. અને તેની પછી બીજો ખંડ શરૂ થાય છે જેની પહેલી બે પંક્તિ આ છે:

જો જો બહેની, પૃથિવિ નર આ મેહુએ મ્હેર કીધી,

હું માંદીની, ખનર કંઈએ, નાવલે નાજ લીધી.

કાવ્યમાં અલંકાર ન હોય, કોઈ અલૌકિક લાગણી ન હોય, પણ માત્ર પ્રસાદથી, પણ કાવ્ય ચર્મ શકે તેના આ દાખલો છે. \* નર્મદામાં આવી

\* સદ્ગત રમણભાઈ. દ્વિતીય વાક્ય રચનાના નમૂના તરીકે આ લીધીએ છતાં (કવિતા અને સાહિત્ય વૉ. ૧. પૃ. ૧૬). અને એટું નથી લાગતું.



પંક્તિઓ ૧૧ ધણી જ થોડી આવે છે. પણ આવે છે ત્યાં તે સારી અસર કરી જાય છે. આ કાવ્ય પણ આ બે લીટીઓ પછી પાછું જોરસાના વર્ણનની અસહ્ય રીત ઉપર ચડી જાય છે. ચરદના વર્ણનના :

જોજો જિંમ તું પૂર્વમાં શુભ કંઈ પીણું ઘણું લાગે તે,  
જો પંક્તિથી ચર ચતા સારૂંલવિદ્ધિડિત સ્વેદોડો પણ ઠીક છે. પણ જો ખંડ  
આગળ જતાં અસ્વીકતામાંથી પસાર ચર્ષ છેવટે

લ્હાવો લેઈશ કે દિ રે અધઃણી કરો વળા જનમાં,  
કૂલાઈશ તું કે દિ પુત્ર જણિને, સંતોષથી મનમાં.

જેવી અતિ પ્રાકૃત પંક્તિઓથી પૂરો થાય છે. નર્મદમાં ધણી જગ્યાએ આવી રીતે ઉત્તત દર્શના એકદમ નીચે ઊતરી જાય છે અને નર્મદને તે પહેલાં કાવ્ય બંધ કરતાં, કે કાવ્ય કરીને નકામી પંક્તિઓ કે કડીઓ વીણી કાઢતાં આવડતી નથી. એ દૃષ્ટિ પણ એનામાં નથી.

નદિનાં સરનાં નિર થીર રહ્યાં, મળથી છુટિ આરસ શુદ્ધ થયાં;  
સધજે રિચરતાજ સહાઈ ચર્ષ, પણ જેવિ દું તો હતિ તેવિ રહી.

આ આખો ખંડ, આખા કાવ્યમાં સૌથી નિર્દોષ કહી શકાય.

કાવ્યને અને વસંત ઋતુમાં કવિ નાયિકા પાસે આત્મદત્તાનો પ્રયત્ન કરાવે છે. કવિને એમ લાગણીનો અતિચય જતાવવાનો શોખ છે. અને ત્યાં તેનો પતિ આર્થિતો આવી ચડે છે, ને જન્નેનું મિશન થાય છે. આ કાવ્ય લખવામાં કવિનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતીઓને રસિક કરવાનો પણ છે અને તેથી નાયક નાયિકાના મેળાપ પછી એક રસિક દંપતી દિવસ કેમ ગાળે તે જતાવવા તેમની દિનચર્યા-કામસૂત્રમાં વારસાવન એક નાગરિકની દિનચર્યા આપે છે તેમ-આપે છે. વચમાં પણ ગુજરાતીઓની રસિકતા ઉપર એક જગ્યાએ દ્રિષ્ટાંતમાં દીક્ષા કરી છે : “ અફસોસની વાત છે કે ગુજરાતીઓમાં બેરાં બાદાર જાય છે તાદારે સખમરાય છે ને ધરમાં નારાં લુગડાં પેટરે છે ” વગેરે.

કાવ્યને અંતે એ દંપતી સાંજસ્તુતિ કરે છે અને છેવટે આ આખા કાવ્યના સારરૂપ નીતિ આપી છે—કદાચ એમ જતાવવા માટે કે કાવ્ય લોકોને નીતિમાન કરવાને માટે લખેલું છે. નીતિના બે દોહરા છે :

સિંહણુ ભુખથી જો મરે, તોય ધાસ નવ ખાય;  
પતિવ્રતા મદને મરે, પર પાસે નવ જાય.  
મેઘ વીજ વાયુ થકી, ડોલે નહિ ગિરિરાય;  
આધિવ્યાધિઉપાધિથી, વ્રતાળિ અજિત ન યાય.

દરેક દોહરા એક એક સુભાષિત મુક્તાક છે.

લઘુઋતુવર્ણન વિશે કંઈ ખાસ લખવા જેવું જણાતું નથી.

ચંદા શબ્દ જે નર્મદે આપણી ભાષામાં ( અંગ્રેજી નારી જાતિના moon શબ્દની સ્થનાથી કદાચ ) પ્રથમ જ યોજાશે છે તે આ કાવ્યમાં પ્રથમ આવે છે. ( જે કે તે શબ્દ ઉપરની લાંબી ટીપ અન્યત્ર પૃ. ૨૦૧મે આપેલી છે. ) અને આ કાવ્યમાં નર્મદ પોતાનો જાત અનુભવ કેવી ભાક્ષણિક રીતે મૂકે છે તે જોવાનું એક સ્થળ આવે છે તે જોતા નર્મદે મારી હકીકત પૃ. ૫૮મે કવિ ભાવનગરમાં એક મુસલમાન વેસ્થાનું ગાણું સાંભળવા ગએલા તેનું વર્ણન ટીપમાં કરે છે : “તે વેળા તે બાઈની સુરતની કુદરત ઉપર હું મોહિત થયો હતો—પાસે મુકેલા બે દોવાની ઝાંખી જોત, પેલીને ગોરો ચહેરો, છુટા બાલ, સતાર ઉપર રમી રહેલી આંગળી, ડાબા પગના તાલનો ઠેકા, મસ્તીથી કમર ઉપરનાં\* આખા શરીરના ભાગનું ઝોકવું ને પાછું ટકાર થવું, ગોરાં\* કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ઝીણું, છુંદા અને આંખ ઉપર મસ્તીથી થતી લહેજતનો બાર, એ સમજાતું ચિત્ર હજી મારી આંખ આગળ રમી રહ્યું છે—એ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખવાને મેં મારાં\* ઋતુવર્ણનમાં બે લીટી લખી છે—“છૂટે નિમાળે પગતાલ મારી,

\* નર્મદારાંકર સર્વત્ર ઉકારાન્ત નાન્યતર જાતિના નામનાં એકવચનનાં રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર વાપરે છે. નર્મગ્યહરણ પૃ. ૨૮મે તે લખે છે : “નયુંસક લિજૂના ઉકારાન્ત શબ્દને વિભક્તિ લગાડતાં એકવચન અને અનેકવચન બંનેમાં અનુસ્વાર હોયું. છોકરાંને, છોકરાંએને. ( કેટલાક જણ એકવચનમાં અનુસ્વાર નથી રાખતા પણ એ ખોટું )” સંભળ્યું છે કે સુરત વરદ અત્યારે\* પણ એકવચનમાં અનુસ્વાર જોવાય છે.

હાથે વગાડી ન સિતાર સારી !” આ ફકરો નર્મદના ગદ્યનો પણ સુંદર નમૂનો નથી ?

આ પછી હું નર્મદની ત્રેમ સંબંધી કવિતા લઉં છું. નર્મકવિતામાં બે જુદી જુદી જગ્યાએ ત્રેમ સંબંધી કવિતાઓ સંચદાર્ષ છે. પહેલા વિભાગમાં પૃ. ૧૬૬થી ૧૮૨ પ્રીતિ સંબંધી કવિતાઓ છે અને બીજા વિભાગમાં આખો છઠ્ઠો ખંડ પૃ. ૬૫૭થી ૭૪૪ પ્રીતિ સંબંધી કવિતાનો છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ આ વિભાગોને જુદા પાડવાનું કોઈ કારણ મને જણાતું નથી. અને તેથી જન્મે વિભાગોની હું બળી સમાધોયના કરીશ. નર્મકવિતામાં જેમ જેમ આગળ જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ કાવ્યની ઉપર ટિપ્પણરૂપે ઓછું ઓછું કહેલું મળે છે અને એ રીતે આ કાવ્યો ઉપર ધણું ઓછું ટિપ્પણ છે. એટલે કવિ સંબંધી અંગત માહિતી કે આ કાવ્યના પ્રસંગો વિશે ખાસ કંઈ દર્શાવત મળતી નથી. ‘મારી દર્શાવત’માં પૃ ૭૭એ કવિ લખે છે : “મે મહિનાથી મેં પ્રીતિવિયોગનાં દુઃખથી રીંઝાવ્યા માંડ્યું ને એ દુઃખમાં મેં ધણીએક કવિતા કરી” અને એ હું ધારું છું પહેલા વિભાગની કવિતા વિશે ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખ ૧૮૬૨નો છે. તે સિવાય નર્મગદ્યમાં આ કવિતાઓમાં ક્યાંઈ કવિએ તારીખ આપેલી નથી.

પણ કવિ વિશે અંગત માહિતી ન મળે તોપણ તેમના જીવન ઉપરથી એટલું જણાય છે કે તેમનામાં સ્ત્રીપ્રીતિ તરફનું કુતૂહલ કદાચ સામાન્યથી વિશેષ હતું અને સ્ત્રીની તેમના મન ઉપર અસર પણ જોડી થતી. તેઓ સ્વભાવે યરમાળ હતા પણ સોળમે વરસે કવિ લખે છે “મને ઐરાની ગંધ આવવા માંડી...બૈરાંઓ મને તેમ વાતો કરતાં હતાં તે મેં હાનાંમાનાં સાંભળવા માંડી. કોઈ જઈરી પોતાની મેળે મને બોલાવે તો હું બોલું એવી ઇચ્છા થતી.” દુકમાં નવસરામમાર્ષના કવિજીવન ઉપરથી અને કવિએ કહેલી દર્શાવત ઉપરથી એટલું જણાય છે કે કવિ સ્ત્રી તરફના આકર્ષણ ઉપર સંયમ ન રાખી શકતા, અને તેમને અનેક સ્ત્રીઓ તરફ આકર્ષણ થયેલું;—તે બધીની સાથે કવિને અનીતિમય સંબંધ હતો એવું અહીં વક્તાય નથી, એ અહીં પ્રસ્તુત નથી, અને એવું માનવાને કારણ નથી. પણ કવિનાં અનેક કાવ્યોમાંથી

એટલું નિષ્પત્ત થાય છે કે કવિને અનેક સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમવ્યવહાર હતો. અને એમ પણ જણાય છે કે આ વિલક્ષણ અતુલનો તેમનાં કાવ્યોતું એક પ્રમળ પ્રેરકમળ છે. કવિ પોતે કહે છે :

સ્ત્રી કવિતા ગાયન વિના, મને ન બાવે કાંઈ;

આ જગમાં ત્રણ મોહિની, અતુલમ રત્ન સુદાર્ધ. (પૃ. ૮૧૩)

આ કાવ્યોમાં પણ નર્મદાશંકરની અપરુચિ, અશ્લીલતાનો અવિવેક વગેરે ધણી જગાએ દેખા દે છે; પણ છતાં આ કાવ્યોમાં નર્મદાશંકરની લાક્ષણિકતા વધારે પ્રગટ થાય છે. પહેલા વિભાગમાં એક જ કાવ્ય ‘પ્રેમનીશો’ ગરખી છે બાકી ૨૦૦ દોહરા જુદાજુદા વિષયો ઉપર લખેલા છે. તે જેતા જણાય છે કે કવિને દોહરાની હયાતી સારી છે. તેમનો દોહરા પ્રવાહી છે અને લાંબું સળંગ વર્ણન કવિ તેમાં કરી શકે છે. કવિનો “લઘુહિતોપદેશ” પણ લગભગ દોહરામાંજ લખાયો છે અને તે પણ પ્રવાહબદ્ધ આસે છે. આ દોહરા ખંડોમાંથી પહેલા વિભાગનો છેલ્લો રનેહખંડ આપણે આખો જોઈશું. પૃ. ૧૮૧-૧૮૨.

રનેહ.

સજન નેહ જો બાંધવો, બાંધ જોઈને જાત;  
થાય ન પસ્તાવો કદી, સુખ રહે દિન રાત. ૧

સજન નેહ નીભાવવો, ધણો દોષલો યાર;  
તરવો સાગર હોડકે, સુવું શસ્ત્ર પર ધાર. ૨

સજન નેહ લાં બેઠ શો, બેઠ તર્કા શો નેહ;  
બેઠ તર્કા તો છે છે, મર્મ બીધડી રેહ. ૩

સજન નેહ કરવા ધણા, સુખમાં મળે અનેક;  
દુઃખમાં ના છોડે અને, રહોડ દિયે કો એક. ૪

સજન નેહ કરવો બલો, જુડો તેહનો છેહ;  
નિર્દોષી જિવતો મુઝો, ગોડો મર્મ તે રેહ. ૫

સજન નેહ તો દેહને, અર્પા પામે નાશ;  
સુકેડ પેરે આપતો, કપાય તોપણ વાસ. ૬

સજન-નેહમાં દુઃખ પણ, એ દુઃખ હતામ સખ; ૭  
 મરે દુઃખમાં અંશિ પણ, કરે કોદિ નવ ચૂક. ૭  
 સજન નેહ નાણે નહીં, કરે નેહની વાત;  
 નિંદે જન જે નેહને, ગણુ પાપિ કમગત. ૮  
 સજન નેહ શો શક કને, સુખ દુઃખ ઊર સમાવ;  
 રાખે કૂવો છાંવને, પોતામાં એ ભાવ. ૯  
 સજન નેહ તો આહ છે, નેહ યકી સંસાર;  
 નેહ દેહ શોભાવતો, નેહ હતારે પાર. ૧૦  
 સજન નેહ જાઓ કરે, પડેલને તો રહેજ;  
 નેહતણા અમીચકી, આવે મ્હોડે તેજ. ૧૧  
 સજન નેહ અમૃત ખડું, મુંવું સજન વાય;  
 પણ સંસ્કારિ ન હોય તો, જન મરી ઝટ જાય. ૧૨  
 સજન નેહનાં નીરમાં, યાનીયી જ તરાય;  
 હતાવળો શક મૂર્ખ તે, તણાઈ દૂષી જાય. ૧૩  
 સજન નેહ શીતળ ઝરો, પણ કાચાને ચેહ;  
 યાનિ, નેહમદ્દરણનાં, રમણે રંગી રેહ. ૧૪  
 સજન નેહ સંસ્કારિને, શુદ્ધ થયેલો હોય;  
 ખરે નર્મદા નેહમાં, મુકિત પધારય જોય. ૧૫

સ્નેહ પતિતને પાવન કરે છે અને મુકિત પણ એ જ આપે છે  
 એ નર્મદો ગંભીર અભિપ્રાય છે અતિશયોકિત નથી. પૃ. ૧૬૭મે પ્રેમનીશ્લ  
 કાવ્યમાં કહે છે:

એમ કરતાં કદી જો બને રે, કહું છું સાચું.

પ્રેમી જીવડો તે શીવ મોજ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહું છું

અને તે ઉપર દીપ લખે છે: (અહાંની સુધક પ્રીત ઉપરથી પ્રભુ સાચે  
 પ્રીત બંધનને જીવડો શિવ થાય છે.) પૃ. ૬૮૭ ઉપર “પ્રભુ નીત  
 પાજરે પ્રીતડી”, જેમાં કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ છે, તેમાં કહે છે:

મને લેહ લાગી છે વૃજસું; મારે મન વસે તું એક,  
 આંખે દેખું એક વૃજને; મુખે ગાઠી વૃને એક, પ્રભુ નીં ૬  
 પ્રેમ વિનાનું અહીં કંઈ નથી; જે સમજી ન પીચે તેહ,  
 ફાગટ જન્મે તે જાણવો; કેમ ખાંધું હરીસું તેહ, પ્રભુ નીં ૭  
 પ્રેમ મટોડીની દેહડી; વળી પ્રેમરૂપ આ છવ,  
 પ્રેમ જમીને રોળે ટકે; શુદ્ધ પ્રેમચક્રી બનું થીવ, પ્રભુ નીં ૮  
 સઘળું સમજે છે સાલજા; સત પ્રેમે રોજ રીખાવ,  
 માની લઈને રે વીનતી; કે લઈ પછિ સતસુખલ્લાવ, પ્રભુ નીં ૯

હાં પણ એજ વિચાર આવે છે. હું માનું છું, આ વિચાર આધુનિક છે. ભલે ઉપનિષદમાંથી આ વિચારનું મૂળ શોધી જતાવી શકાય, પણ આપણી આગળનો જમાનો તો સંસારને અને સંસારના સંબંધોને ધર્મમાં અંતરાયભૂત જ માનતો. પતિ-પત્નીનો શુદ્ધ પ્રેમ અને માણસ માણસ વચ્ચેનો શુદ્ધ પ્રેમ પરમાત્મા તરફના પ્રેમનું પગથિયું છે એ વિચાર આધુનિક છે. અત્યારે આ સંબંધી મોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, મણિલાલ નવુભાઈ, ન્હાનાલાલ કવિએ પુષ્કળ લખેલું છે. અત્યારે આપણા સંસ્કારી સમાજની આ સામાન્ય માન્યતા છે. તેનું મૂળ હું અહીં જોઈ છું અને નર્મદે તે આ ઉંમરે, તેના ધર્મસંબંધી પરિવર્તન પહેલાં, લખેલું છે એટલે હું માનું છું પશ્ચિમના વિચારો ક્રિસ્તીય અને ક્રિશ્નધર્મની માન્યતાઓના સંપર્કથી એ આવેલ છે—પ્રાચીન ઔપનિષદિક વિચારના પુનરુત્થાનથી નહિ.

નર્મદ પોતે આ વિચારને અસામાન્ય—નવો માનતો જણાવ છે.  
 “પ્રેમ કીડો—પ્રીતિનું સુખદુઃખ” કવ્યમાં પૃ. ૧૭૨મે તે કહે છે :

દુઃખ ધણું રતિસાગરે, તોપણ અંશી મ્હાય;  
 જેણે એ જાણ્યું નહીં, ફાગટ જન્યું જાય. ૧૪  
 એ અનુભવ પણ ઈશ્વરી, પ્રીત ના જ બંધાય;  
 એકતરફિ જો હોય તો, જલદી તૂટી જાય. ૧૫  
 સંધા કહે છે પાપ બહુ, પ્રીત કરતાં યાય;  
 પાપ નથી તે પુણ્ય છે, તપથી સંપાદાય. ૧૬

પ્રીત કસાતી જુલમિ છે, જાણે કૂર કસાઈ;  
અતિ કુમળી કસાયા પછી, શુદ્ધ ઈશ્વરી બાઈ.

૧૮

નર્મદ કહે છે કે સામાન્ય માણસ પ્રીતને પાપ ગણે છે પણ પોતે તેને ઈશ્વરી ગણે છે. નર્મદ વારંવાર પ્રેમીજન માટે અંશી શબ્દ વાપરે છે. તે કદાચ દયારામના “જેહ કોઈ પ્રેમીઅંશ અવતરે પ્રેમરસ તેના હરમાં ફરે” એ પ્રસિદ્ધ પંક્તિમાંથી લીધેલો હશે. પ્રેમને એ ઈશ્વરાંશ માને છે. પણ દયારામનો પ્રેમ તે તો ઈશ્વરપ્રેમ જ છે. માણસના વ્યક્તિ સાથેના પ્રેમને તે ઈશ્વરાંશ ગણતો હોય એમ જણાતું નથી.

આવા પ્રચસ્તિકાવ્યોમાં ઘણી જગાએ સર્ગંગ વિચાર આવે છે તો ઘણી જગાએ છુટ્ટાં દોહરામુક્તકો આવે છે. કોઈ કોઈ જગાએ અતિ સામાન્ય કાવ્યમાં પણ સુંદર મુક્તકો મળી આવે છે. ૫. ૧૬૬મે “પ્યારીની જુદાઈના દરદી રિખાતા દેસ્તને ઠિલાસો”નું કાવ્ય છે. તેમાં રસમાં દૂબેલા મિત્રને પાણીમાં દૂબેલાનું રૂપક આપેલું છે અને જેમ પાણીમાં દૂબેલાને જીવતો રાખવા ભયાવચનો હોય તેમ રસમાં દૂબેલાનું વર્ણન કરેલું છે તે મને અરુચિકર લાગે છે. પણ તેમાં જે દોહરા સુંદર છે:

રસદરિયો હરિએ કર્યો, સુખ દુખ માન સમાન;

દુઃખમાં પણ મીઠાસ રે, અંશી કરે રસપાન.

૧૧

એ રસ પીતાં જે જનો, જે ગમરાયાં જાણ;

દુખિયાં તે હંમેશનાં, નાદિ આરો નિરચાણ.

૧૨

હવે સ્નેહ સંબંધી કવિના ઉપારી તે પ્રીતિના અનુભવની ઊર્મિનું કાવ્ય નથી પણ સ્નેહની પ્રચસ્તિ છે. આવી પ્રચસ્તિઓ મૈત્રી વિશે પણ થોડી છે. પણ ઘણાં ખરાં જુદી જુદી અનુભવેલી ઊર્મિઓનાં કાવ્યો છે. તેમાં ઘણા વિષયો આપણને તો કાવ્યને હૃદયિન પણ ન લાગે. પણ હવે તે તરફ વિશેષ ધ્યાન દે ખેંચીશ નહિ. એક સુંદર ઊર્મિકાવ્ય જોઈએ, જે કદાચ પ્રાંતિ સંબંધી કાવ્યોમાં લાક્ષણિક છે. આ કાવ્ય સાવણીમાં છે અને સાવણીને પણ નર્મદના એક પ્રિય અને હાવી ગણેલા છંદ તરીકે આપણે ગણાવવી જોઈએ.

✓ ચલો ચલો શુ વાર લગાડો, ચલો પીવા માડો;  
 ચાંદની આ તો ખૂબ ખીલી રહી, મસ્ત બની લાડો;  
 અગાસિ સુંદર ચાંદનિ મુખકર, બચ્ચા જામ રમે;  
 રહોડે માથુક ખડું એ મહાસુખ, સતાર છે સંગે;  
 સમે ન આવે ફરી ફરી આ, ધરો ઉલટ અંગે;  
 બખવો ગાઓ મુખમાં નિરખી, તાલ લઈ ચગે. / પૃ. ૭૨૫

આ વાંચતાં એમાર ખયામની પેલી પ્રસિદ્ધ રૂબાયત યાદ આવે છે:—

Here with a Loaf of Bread beneath the Bough,  
 A Flask of Wine, a Book of Verse—and Thou  
 Beside me singing in the wilderness—  
 And wilderness is Paradise enow.\*

પશુ આટલા જ સાદસ્ય ઉપરથી નર્મદે આ પંક્તિઓ ખયામ ઉપરથી  
 લીધી એમ ન કહી શકાય. પશુ આવું સુંદર કાવ્ય પશુ ધીમે ધીમે  
 રસમાં ઓસરતું જાય છે અને છેવટે

✓ જુઓ કાન ધણાં કરડાય, પરસ્પર પાસે;  
 જુઓ આંખ ધણી ધોળાય પરસ્પર સાંમે;  
 જુઓ હાથ ધણા અંગાય, પરસ્પર હાંસે;

કરે સતાર તનનન તુંમ, ધ્રુમે છે નર્મગીત કહાડો. ચાંદની  
 દંપતીની રહસ્ય વાર્તાને માટે “કાન કરડવા” જેવા રાખડો કહેવા, કેટલી  
 પ્રાકૃત — રસહીન બાની !

આપણે નર્મદના અંગત માનસિક પ્રતિબિંબો જેમાં બરાબર ઝિલાયા  
 હોય તેવાં બે ટૂંકાં કાવ્યો જોઈશું,—એ અંગત છે માટે જ ! પહેલું  
 પૃ. ૬૮૫ ઉપરનો સર્વેશો:

નર્મદ ધાવલ દર્દિતું દર્દ તે નર્મદ જેવુંજ દર્દ પિજાને;  
 નર્મદ સર્જન એવું તે કોક રસે રુઝવે રુઝવી દિલધાને.

● અર્થ: અહીં જંગલમાં કેઈ ઝાડ નીચે એક રોટલાનો ટુકડો, સારાબનું  
 જામ, ગજલની કિતાબ હોય,—અને હું મારી પાસે બેસીને ચાલી હોય, તો એ  
 જંગલ પણ પૂરતું બેહિસ્ત છે.



નર્મદ સો જનમાં કદિ એક રહે વળખું ન બિહો પડ્યું રાને;  
નર્મદ બાયમ કહાંથિ ખરે વળગી જનને લવનો પ્રેમ પાને.

આમાં ગત જાનદિગો દરદી દરદીકી એ પ્રવીણસાગરની પંક્તિની અસર હશે ! અને ખીજું પૃ. ૭૦૨ ઉપરનું : “ પ્રીતિ તીરે વીધાયાં મંન.” એ કાવ્યની દીપમાં દલિ કહે છે : “જે જે ઈલાજે હું મારું પ્રીતિનું દુઃખ ચોડુંધણું ! વિસર્થો છડાં તે તે તથા વરસના અનુભવના એમાં લખ્યા છે.” આપણે એ ઈલાજે જોઈએ.

પરતંત્ર હોએ જે કામ તેમાં દાચ ધાલવો;  
રહી એકાન્તે નિજ ધામ નહીં કાળ ગાળવો.  
રહેવું એકાંતમાં મન ચાલ, વાંચો દરદી મંથને;  
પણી ખીજાં જે વંચાય, વાંચો રાખી ખંતને.  
મિત્ર પાસ કરો વળા વાત, રડી છાતી ખોલવી;  
કયા વેશગની નીત રાત, સૂતી વેળા સ્થુતી.  
કરો મુસાફરી ધન દોષ, નહિ તો ગામ પાદરે;  
જુઓ વન તરે પર્વત સ્થોષ, નદી દરિયો ખરે.  
વળા આકાશ ગંબીર માહે, મેળાતી દો મંનને;  
જુઓ પંખી બોલતાં જાંઠે, મુલો ગીદાં માનને.  
જગનો જાણીને નીમ જ એમ, ધીરં પડો સમજણે;  
હોય સરજીત તે રજે કેમ, માટે મૂકો શોકને.  
મ્હારી વાત કહું હું નર્મ, બહાલા વીનાનો દુઃખી;  
ઉમરે કહાડી દિલોના મર્મ, મધું છું ચણ સુખી.

આ કાવ્ય નર્મદના માનસઆપાર ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે માટે લીધું છે.  
તે સિવાય,

સલામ રે દિલદાર ચારની કબૂલ કરજો;  
—રાખિય મા દરકાર, સાર સમજ ઉર ધરજો.  
ધણા ધણા લઈ ધાવ તવથી ખૂન તવયાં;  
નહો બોગ પર બાવ, નાવમાં નીર ભરાયાં.

એ આખું રોલાવૃત્ત કાવ્ય પણ સુંદર છે. કવિને સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ ત્રણ છંદો ઉપર છે, દોહરો, લાવણી અને રોલાવૃત્ત. આ રોલાવૃત્ત પણ સર્જન અરુપલિત પ્રવાહે આધ્યું જાય છે. નહિતર તેનું આ ૩૫ સહેલું નથી. એક કદીમાં વચમાં ચાર અને અંતમાં બે પ્રાસો આવે છે. નર્મદ પ્રાસ મેળવવામાં કંઈ બહુ કુશલ નથી છતાં તેનાં રોલાકાવ્યો સર્વત્ર પ્રવાહી ધોધબંધ વહેતાં ચાલે છે. “હિંદુઓની પડતી”નું આખું કાવ્ય રોલાવૃત્તમાં છે, જો કે તેમાં અહોં આવતા મધ્યના ચાર પ્રાસો જે શોભાના છે તે રાખ્યા નથી.

પ્રીતિનાં કાવ્યોમાંથી ગુજરાતી કવિતાના ઉત્તમ નમૂનામાં મૂકી શકીએ તેવાં થોડાં જ કાવ્યો નીકળે. ક્ષણ ઉપર સ્પર્શ કર્યો તેથી વધારે ન નીકળે અને ઉપર બતાવ્યાં છે તે બધાં જ ઉત્તમ સંગ્રહ લાયક નથી. પણ આ કાવ્યોમાં એવું ધણું છે જેણે આપણી કવિતા ઉપર કાયમી અસર કરેલી છે. “નર્મદ આખરે જુદાઈ જ” એ વાક્ય જે નર્મદના ફોટા નીચે મુકાયાથી ધણું પ્રસિદ્ધ થયું છે તે

નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, કહાં તે અને તું અરે;  
હાથ કેમ કરી રહેવાય, હહાડા કેમ જાય રે.

એ કાવ્યમાં આવે છે. (પૃ. ૭૦૧). પણ તે આખા કાવ્યમાં એ માત્ર પહેલી પંક્તિ જ સારી છે બાકી કાવ્યમાં કશો ચમત્કાર નથી. કવિના ખાસ શબ્દો, પ્રેમશીર્ષ, પ્રેમભક્તિ, જે કવિના સ્વભાવના પ્રતીકરૂપ નિતાક્ષરી મત્રો છે તે પ્રેમકાવ્યોમાં જ આવે છે:—બન્ને ‘પ્રેમભક્તિ’ કાવ્યમાં પૃ. ૧૮૧ મે:

પ્રેમશીર્ષ એ ગૂણ વણ, કદી ન સુધરે કાલ. ૧૯

પ્રેમશીર્ષના લાભ તો હિંદુ ન સમજે હાલ;  
દેશતણું હિત ક્યમ કરે, અનીતિથી બેહાલ. ૨૦

x x x

પ્રેમભક્તિથી ઐક્ય ને, ઐક્ય થકી જય ચાય;  
ભણી ગણીને સાધિયે, તો ત્રૂંડે જગરાય. ૨૪

અને આ હેતુથી પંક્તિમાં આવતા 'ભણી ગણી' શબ્દો કવિને એટલા મહત્વના લાગ્યા કે "શૂરવીરનાં લક્ષણો"ના આખા વિભાગમાં અંતે આ શબ્દો ન હોય એવું ભાગ્યે જ કોઈ કાવ્ય હશે !

પણ આવા શબ્દોનો વારસો એ જ તેની કાયમી અસર નથી. એની કાયમી અસર એ છે કે તેણે નવા પ્રકારનાં જીર્ણિકાવ્યોનું પ્રસ્થાન કર્યું. અત્યાર મુઘી ગુજરાતીમાં આત્મલક્ષી પ્રેમાર્ચિકાવ્યો નહોતાં/ હિંદના આખા સાહિત્યમાં નહોતાં એ વક્તવ્ય નથી. મામિનીવિલાસ સ્પષ્ટ રીતે એવું કાવ્ય છે અને સંસ્કૃત મુખાપિતોમાં સંખ્યાબંધ શાલ અશાલ કવિઓનાં આવાં કાવ્યો છે. પણ તેની પરંપરા ગુજરાતીમાં નહોતી. જીર્ણિકાવ્યો ગુજરાતીમાં હતાં. પ્રેમાનન્દનું "મારું ખાણેકું ખોવાયું રે શામળિયા" એ સુંદર જીર્ણિકાવ્ય છે. પણ તે પરલક્ષી છે. આત્મલક્ષી કાવ્યો જ નહોતાં એમ વક્તવ્ય નથી; નરાસિંહ મહેતાનાં ધણાં ભજનો અને મીરાં વગેરે ખીજનાં ધણાં ભજનો આત્મલક્ષી જીર્ણિકાવ્યો છે પણ તે ભક્તિનાં જ. ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા ધર્મ ત્યારે લગભગ આત્મલક્ષી પ્રેમાર્ચિકાવ્યો રચાયાં પણ તેમાં પણ ભક્તિ તો રહી જ. આધુનિક કાવ્યનું એક મહાન લક્ષણ એ કાવ્ય સાંકડા સંપ્રદાયોન્મુખ હતું તે મટીને બ્યવહારોન્મુખ થયું. અને એવું જ એક સ્વરૂપ એ કે આત્મલક્ષી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના જીર્ણ કાવ્યે, ભક્તિ છોડી સાંસારિક પ્રેમની જીર્ણિને પણ વિષય કર્યો. આ નવી દિશાનો પ્રથમ પ્રસ્થાનકાર નર્મદ તેણે પોતાના જ પ્રેમાનુભવનાં ગીતો માવા માંડ્યાં. અને તે સાથે જૂનાં બંધનો વટતાં, ગમે તે (માત્ર પ્રેમની જ નહિ) પ્રકારની જીર્ણિને આત્મલક્ષી કાવ્યમાં પ્રગટ થવાનો માર્ગ મળ્યો. નર્મદ પોતે આ પ્રકારનાં બહુ ઉત્તમ કાવ્યો ન લખી શક્યો પણ તેણે કાવ્યને માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો.

હવે હું નર્મદનાં પ્રકૃતિકાવ્યો ઉપર આવું છું. આ કાવ્યો નર્મદ કવિતામાં જુદી જુદી જગ્યાએ વેંચાયેલા છે. પ્રથમ ગુચ્છ, વનવર્ણન અને પ્રવાસવર્ણનો. પૃ. ૧૯૩થી ૨૧૭ મુઘીમાં છે. ખીજે ગુચ્છ ખીજ વિભાગનો ૭મો ખંડ છે : "ગ્રામ અને સહિસાંદ્ય સંગ્રંથી." આમાં પણ પાછલા ખંડમાં બહુ સાલો આપી નથી. પણ વનવર્ણનની નીચેની ટીપ

ઉપરથી જણાય છે કે તે 'આગસ્ટ ૧૮૬૨'માં લખાયેલું. પ્રવાસવર્ણન એ જ સાલનું છે. નર્મદ 'મારી હકીકત' પૃ. ૫૯મે લખે છે કે 'મોઢની મુસાફરીની યાદદાસ 'વડનું ઝાડ' એ કવિતામાં છેલ્લી ૧૦ લીટીમાં રહી છે. પ્રસિદ્ધ નર્મદકવિતામાં આવા મથાળાની કોઈ કવિતા નથી. પણ આ પ્રકારની બધી કવિતા બોતાં પૃ. ૭૪૫ ઉપર શિખરિણીવૃત્તની કવિતા એ જ એ પ્રવાસની જણાય છે. આ પ્રવાસ નર્મદે ૧૮૫૯માં કરેલો પણ આ કાવ્ય તો પ્રવાસની 'યાદદાસ' છે એટલે કાવ્ય ૧૮૫૯ પછી ક્યારે કર્યું તે કહી શકાતું નથી. પૃ. ૭૪૬ ઉપરની ગરબી "સાંજની શોભા તે રણિયામણી" ટકારમાં લખેલી એટલે 'મારી હકીકત' ઉપરથી તેની ૧૮૬૪ની સાલ ખૂબી શકાય. પૃ. ૭૫૭મા ઉપર ૧૮૬૬ની સાલ છે તે આ ગુચ્છની હેલામાં છેલ્લી છે. આ બે ગુચ્છો સિવાય જુદાં જુદાં મથાળાંથી પણ સ્પ્રિસૌન્દર્યને લગતાં કાવ્યો છે. જેમકે "ચોપાટીની ટેકરી પરથી બેપલો દેખાવ." પૃ. ૪૧૯.

પ્રીતિકાવ્યો પછી પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં કાવ્યો લેવામાં એક ઔચિત્ય કે છે કે, હું ઉપર કહી ગયો તેમ, નર્મદે પ્રીતિજન્ય પીઝામાંથી બચવ પ્રકૃતિનું દર્શન અને પ્રકૃતિમાં ચિંતન કરવા પ્રેરાતો. પણ ખરું કહીએ તે નર્મદે સ્વમાવધી જ દર્દી હતો. તેના દર્દનું કારણ માત્ર તેની સ્ત્રીઓ સાથેન પ્રીતિમાં થતા વિયોગો, સંકાઓ, સાચી કે માની લીધેલ બેવફાઈ એ એટલું જ નહોતું પણ જગતના અન્યાયો જુઠાઈ વગેરે પણ હતું. અન્યાયો પોતા તરફના હોય કે કોઈ બીજા વ્યક્તિ તરફના હોય પણ તેના સક્ષમવેદી હૃદયને તેનું સરખું જ દુઃખ થતું. અને સર્વ દુઃખોમાંથી બચવા, તેને બૂલવા, તે કુદરત અને કવિતા તરફ વળતો. વનવર્ણન નીચેન ટીપમાં તે કહે છે. "બે વચનીપણાં-બેવફાઈનાં જખમથી હું રાત દહાડે એટલો રીખાતો હતો કે, જોકે દર્દી અન્યો વાંચવામાં, નાટક જોવામાં ગાનતાન સાંભળવામાં, મિત્રોને મળવામાં ઘણો કાળ ગાળતો, તોપણ એકલો પડતો કે પાછો "મ્હેલ કરવત મોચીના મોચી" - એ હાલતમ આવી રહેતો-મર્ધ વસ્તુના શોકથી નહી, પણ સાચને આંચ કેમ લાગે છે ને ઈશ્વર પણ સાચને આંચ કેમ લાગવા દે છે અને અપરાધીને અર્ધ

શિક્ષા કેમ નથી કરતો-એ વિચારોથી હું ધણો જ ખિન્ન રહેતો-મને ધરમાં રહેવું કે કોઈને મળવું ગમતું નહીં. મેં મહાલક્ષ્મી, વાલકેશ્વર, કુલાબા, પરેશ, વગેરે મુંખાઈનાં દૂરનાં એકાંત ઠેકાણાંમાં, અને બહાર ગામડાઓમાં ફરવા માંડ્યું. હું બર યોગાસાંમાં એ ડુંગરો પર જઈ જઈને બેસતો, ને એ રીતે મને સદૃશીસૌન્દર્યમાં જય વિશ્રામ મળવા લાગ્યો.” અને આ વાત એણે કવિતામાં પણ કહી છે.

મૈત્રી મારે કુદરત તણી, લેણાદેણી મારે ધણી;  
કુદરત મારી છે મારફત એથી પૂરું પામું સખ. ૪૪  
બહુ ગમરાજી દુનિયાં થકી, એકાંતે જઈ બેસું નકી;  
કુદરત ઠેરા કરું વિચાર, વિસરી જઈ દુઃખને પાર. ૪૫

નર્મ ટેકરી અને તે પર ફરેલા વિચારોમાંના કેટલાક. પૃ. ૨૭૨.

તે સાથે એ પણ જણાય છે કે, સદૃશીસૌન્દર્યમાં તેને કોઈ અનુપમ આનંદ આવતો. ઉપરની નોંધમાં તે આગળ લખે છે. “હું એકાન્તમાં કુદરતના વિચારમાં બેસતો ત્યારે મને લાગતું કે, હું સદૃશીસૌન્દર્યના આનંદમાં તરું છું-એ આનંદમાં મેં વનવર્ણન રચ્યું છે. (આગસ્ટ ૧૮૬૨)”

પ્રવાસ વર્ણનની ટીપમાં લખે છે: “ખરેખર એ મહિનામાં હું સદૃશીસૌન્દર્યથી બહામાં લીન હતો — ઝાડ કે પાકાડ, કે નદી કે નાળું, પણ કે પક્ષી, કે ખરડાયેલું તરણું કેળતો કે આનંદ થતો ને ઉપરાઉપરી એવો આનંદ સર્વાં કરતો તેથી હું આનંદમય થઈ ગયો હતો.”

આ અપૂર્વ આનંદ, જેને નર્મદ બહાનુભવ કહે છે તેનું તેના કાવ્યમાં વારંવાર વર્ણન આવે છે.

જોતાં નિચે ડુંગરની અહીંથી, ઝાઝો થયો હું મનમાંહિ રંગી;  
આહા શું રોજા વરણી શકું રે. જોતાં થયો સ્તબ્ધ જ છેક દૂરે. ૯  
ઝડોતણા તો ઘટ ઝૂમખાઓ, ઘેરો વિશે છે બહુ રંગ જોનો;  
કો કો જગાએ નવું ધાસ લગ્યું. રંગે દિસતું ખુલતું જ લીલું. ૧૦  
વાંસો અને જંગલિ અંગદસો, જોતાં મને રે ઉપજ્યો બહુ જો;  
દેખાયું ટાંકી સરખું તળાવ, મોકું ધણું જે જિવતું મનાવ. ૧૧

આધે દિઠાં અંબક છાપરાંઓ, બિતેર બેના જુજ ઝાંડવાંઓ;  
 દેખાવ તેથી ખુશિ આપતો છે, નાના પ્રકારે ગિરિ શોભતો છે. ૧૨

ચોપાસ સંધૂં સુનકાર લાગે, વચ્ચે ઝરાના મૃદુ શબ્દ યાએ;  
 રહેશે વળી વાયુની મંદ આવે, જોજી રુડો કુંગર પૂર્ણ બાવે. ૧૩

જોતાં નવું વિસ્મય મંન પામે, ગંભીરતાથી બય બારિ જામે;  
 આનંદ તોએ પછિ વ્યાપિ રહે, એવો ચમત્કારિક પ્લહ છે એ. ૧૪

સંસાર સંધો વિસરી જવાએ, પાપી પ્રપંચો મનમાંથી જાએ;  
 લીલા પિતાં હું નથિરે ધરાતો, એવો તપસ્વી ગિરિ છે જ આતો. ૧૫

એ સર્વ જોતાં ચિત્તો સમાવું, વિશ્વેશમાં ને બિન્નું કે ન બાવ્યું;  
 આનંદમાં નર્મદ હેઠ હૂબો, એવો દિઠો અહાગેરીજ ઊભો. ૧૬

બન્ધુઓ! આપણી ભારતીએ અહીં જાણે કોઈ નવો જ ભાવ  
 વર્ણવ્યો એમ નથી લાગતું! જાણે કોઈ નવો જ વિશ્વપ્રવાસ શરૂ કર્યો,  
 જાણે કોઈ નવું જ સૌન્દર્યશિખર સર કરવા પ્રસ્થાન કર્યું! નર્મદે અનેક  
 ભૂલો કરી છે પણ તે બધી ભૂલોનું એક કારણ આ નવીન-અપૂર્વ માર્ગ  
 આપણી કવિતાને કરી આપવાના ઉધામા એ છે. ખરા પ્રકૃતિકાવ્યનું આપણને  
 અહીં પહેલું દર્શન યાવ છે!

ઋતુવર્ણન વિશે જોલતાં મેં કહેલું કે અમુક શૈલી અને અલંકારોના  
 અત્યાગ્રહથી નર્મદની વિશેષ શક્તિ તે કાવ્યમાં દેખાતી નથી. અહીં એ  
 કરાનો આગ્રહ નથી. કવિને મનમાં આવે છે તે અને તે જ તે કહે છે.  
 અને તેમાં એક ખીજ વિશેષતા પણ જણાય છે. ધણા સંસ્કૃત કવિઓએ  
 પ્રકૃતિવર્ણનો કર્યા છે. પણ તેમાં ધણાખરા કવિઓમાં જાણે કુદરતનું  
 વર્ણન કરવા કરતાં પોતાની અલકારશક્તિ જતાવવાને જ કાવ્યો લખ્યાં  
 હોય તેવું જણાય છે. કુદરતમાં તેમને શું સુંદર લાગ્યું છે એ તેમની  
 પાસે પ્રશ્ન નથી પણ કુદરતના કયા અંગને માટે તેમને અલંકાર જડી  
 આવે છે એ તેમનો મુખ્ય પ્રશ્ન હોય છે. પરિણામે તેમનાં કાવ્યોમાંથી  
 અલંકાર મળે છે, કુદરતનું સૌંદર્ય અનુભવાનું નથી કુદરતનું દૃશ્ય નગરે  
 ખડું થતું નથી, અને કુદરતનું વર્ણન પણ જાણે ટૂંક થઈ જાય છે.

નર્મદાશંકર ઋતુવર્ણનની આલંકારિક શૈલી છોડે છે પણી કુદરતના વિશાળ પટ્ટેનું વર્ણન કરી ચક્રે છે. તેનું વર્ણન સળંગ બને છે. 'વનવર્ણન' 'ચોમાસામાં' અને 'કૃષ્ણીરવડ' આ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ દાખલા છે, પણ, બન્ને કદાચ ઝોહો કવિત્વવાળો પણ હજી પૂરતો ધ્યાનમાં નહિ આવેલો અને મારા વક્તાવ્યને સ્પૃહ કરનારો એક ખીજો દાખલો લઈ છું:

આપાદીની ટકરી પરથી જોયલો દેખાવ.

(દોહરા)

ઝડિને જાયે બેસતાં, વદતાં મ્હોડે હાસ।	
ખામ્બો ફું આનંદ બહુ, જોતાં ચારે પાસ.	૧
ખાડીના ઘેરા સદા, ધુ ધુ ધુ કરતા જેહ;	
એકક પાછળ માતતા, લાંબી હારે તેહ.	૨
કાંદા બણિ તેઓ ધસે, ઘણી ઝડપથી તોય;	
જાયેથી ગંભીર બહુ, ધીમે પમથે રહોય.	૩
આલી નિગ પાછળ કરે, રૂડા શેરડા સ્વેત;	
ધૂમ કેતુની પૂછડી, રૂપા કારે ચેત.	૪
વાદળથી દંકાવલું, ઝાંખું બહુ આકાશ;	
ચંડો વધુ આવનો, જરા જરા લઈ વાસ.	૫
ધોળો કાઠો વાંકડો, કોટ કુલાબો ઠેક;	
છમારતો પથ્થર ચુને, શોભે છે સહુ શ્રેક.	૬
ડાઝિ પાસ દુરે જોઈ તો, ખીચોખીચ દેખાય;	
તાડ ખજૂરી મ્હાડ ને, ઝાડ બિગ્ગં સોહાય.	૭
પેલિ પાસ એની વળી, જાંચાં ધરો જળાય;	
ટકરિયો ભૂરી ઘણી, ધાડિ હવાએ ચાય.	૮

x

x

દરિયાનું ઘૂઘુ ચવું,	ધંટીનું ધમધમ;	
વાયુનું રસર ચવું,	વસ્તીનું ધમધમ.	૧૨

એ સહુ દુરના નાદ તે, વિમા પડી જોનાય;  
મધુરા લાગે કાનને, તે તે ક્યમ પરણાય. ૧૩

કાક જખ્દ પણ લાગતો, મધુરો કાને યાર;  
મઝો ઘણી એકાન્તમાં, દુઃખ નહો લગાર. ૧૪

કુદરત ને કુદરત તણા, કરતાતણા વિચાર;  
રહેજ વસે છે મનમાં, ચમત્કાર છે સાર. ૧૫

અને 'છેવટની એક કડી પણ વાંચું કે !

' ઘણી જગોએ મેં લખ્યા, એવા બધૂ વિચાર;  
માટે તેના તે ફરી, નથિ લખતો આ દાર. ૧૬

૫. ૪૧૬-૨૦

એ પણ કવિતામાં ! કીક. પણ આપ આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકશો કે નર્મદ કોઈ અસંકાર ખાતર વર્ણન નથી કરતો. જેમણે ચોપાટી જોઈ હશે તે કહી શકશે કે આ ચોપાટીનું આભેદ્ય વર્ણન છે. આપણા જૂના કવિઓ પ્રચલિત અર્થમાં પ્રકૃતિવર્ણન ન લખતા. પણ તેઓ શહેરોનાં વર્ણનો ગદ્યપદ્યમાં કરતા. અમદાવાદનું વર્ણન એક ફરસી કવિએ કરેલું છે : હું પ્રશસ્તિની વાત નથી કરતો, પણ શહેરનાં દૃશ્યોનાં વર્ણનોની વાત કરું છું. એ કાવ્યપ્રવાહ નર્મદમાં યોડો ઘણો પણ છે ખરો. શહેર અને પ્રકૃતિ બન્નેનું મિશ્ર દૃશ્ય તેને સખ્દથી દોરવું ગમે છે. અસારે આપણામાંથી આવા કાવ્યો કરવાની પદ્ધતિ લગભગ ચાલી ગઈ છે. નર્મદે કુદરતનાં વિસ્તારવાળાં દૃશ્યો, જે જોવામાં સુંદર દેખાય છે, તેને તેવા જ સખ્દોમાં નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ કરવામાં તે માત્ર તેને પ્રતીત થતી સુંદરતા તરફ જ લક્ષ આપે છે. સામાન્ય લોકમાન્યતા તેને તેમાં આડી આવતી નથી. " કાકજખ્દ પણ " તેને કાને મધુરો લાગે છે અને તે કહે છે. તેને ખાવળ અને તેનાં ફૂલોની સુગન્ધ સારી લાગે છે અને તે " ખાવળિયાનાં ફૂલનું ખેતર " (૫. ૭૫૩) કહેતાં અચકાતો નથી.

આપણે આ કાવ્યોમાં જોઈએ છીએ કે પ્રકૃતિમાં બિન બિન સ્વરોના મિશ્રણની સુંદરતા નર્મદ પારખે છે. પણ એનું મન કદાચ એ



કરતાં વધારે, દગ્ગોચર સૌંદર્યનું આદી છે, એનાં વર્ણનોમાં જાણે ચિત્રમરને ચોખ્ખ ચિત્ર તે શબ્દોમાં મૂકતો હોય એમ જણાય છે. જુદા જુદા રંગો અને કુદરતની વસ્તુઓ જે ચિત્રમાં શોભે તેને તેની આંખ એકદમ પારખી લે છે. નીચે સાંજની શોભાનું એક કાવ્ય મૂકું છું. તેમાં આપ જોશો કે રંગ અને વસ્તુનું આલેખ્ય-ચિત્ર, તે શબ્દોથી આપે છે. સદ્ગત દરિ દર્પદ મુવના એક ચિત્રના વર્ણનના કાવ્યને નવલરામભાઈએ ‘ચિત્રકાવ્ય’ કહેલું છે. ‘ચિત્રકાવ્ય’ શબ્દ સારો નથી કારણકે આપણાં કાવ્યશાસ્ત્રમાં તેનો અર્થ અધમ કાવ્ય થાય છે. મારે તું આલેખ્ય શબ્દ વાપરું છું. શબ્દોથી આલેખ્ય દોરતો પ્રથમ કવિ નર્મદ ગણાવો જોઈએ.

સાંજની શોભા તો રંગિયામણી;

દરિ દોંગતોઠિયાં તરતાં તેજ ઝિંખની—હોજીરેં

દરિ બાવળ ઝાડિમાંથી સૂર્ય-અસ્ત જોઈને;

દરિ સિંદુર રંગથી ન કેમ રહું મોહિને—હોજીરેં

દરિ રૂઠાં ખેતરો ખુલાં તે પાસ તેડતાં;

દરિ રંગિન બાવળો તે આંખમાં રંગ ખેસતાં—હોજીરેં

દરિ ગયો સૂર્ય કે વધ્યો જ ચંદ્ર તેજમાં;

દરિ સાય દીસતો તે શુક્ર વળી રહેજમાં—હોજીરેં

દરિ વરસ બેનું બાળક એક ભરવાડનું;

દરિ ખેસી ફૂંકતું હતું તે ઘાસ વાડનું—હોજીરેં

દરિ ભરવાડણી આવી પછી જ્યાં મોકડું;

દરિ માથે માટિના વાસણુ ખાધે મોકડું—હોજીરેં પૃ. ૭૪૬

સર્વત્ર રંગોનું અને રંગથી સારી રીતે દર્શાવ્ય એવી વસ્તુઓનું ચિત્ર છે. મારું વક્તવ્ય એ છે કે આ કાવ્યનો અર્થ સમજો એટલું જાણ નથી પણ એ અર્થ પ્રમાણે નજર આગળ ચિત્ર ખડું કરી શકો તો જ આનું સૌંદર્ય સમજાય. સાંજને સમે બે વરસનું નાનું બાળક વાડ પાસે વાંકું વળીને ઘાસને ફૂંકતું હોય તે ખરેખર ચિતારાની પોંછીને ચોખ્ખ વિષય છે. એવું જ રંગ વર્ણનનું પ્રાધાન્ય નીચેના કાવ્યમાં પણ જણાય છે. નર્મદા વિશે કહે છે :

હારે પાણી જોરમાં ઉછાળા નોતું મારતું;  
 હારે પ્હોળા પટ્ટી દેખાતી પ્રૌઢ નાર તું, - હોજી રે.  
 હારે વીજ ખળખળી ધીમે ચઢીને આવતી;  
 હારે તે તો હોડિમાંથી જોઈ સુણી ભાવથી. - હોજી રે.  
 હારે ડહોળાએક નીર રંગ તે જૂસા હતો;  
 હારે ઝાંખો શ્વેત આસમાનતણો દીસતો - હોજી રે.  
 હારે પાકા રંગના જૂસા તે સામે ડુંગરા;  
 હારે મળી રંગનાં ટાંચે તો જૂસાં વાદળાં - હોજી રે.  
 હારે ઠાંઠે ઘાસ લીલાં ઝાડ બદ્ધ શોભતાં;  
 હારે ચાર ગાય બેસ ઢોર ખાતાં હતાં - હોજી રે. પૃ.૨૧૨

આખું વર્ણન જાણે ચિત્રમાં પૂરવા લાયક રંગો અને વસ્તુઓનું ન  
 હોય. પણ હું માનું છું કે જે દૃશ્ય દૃષ્ટિને સુંદર દેખાય તે શબ્દોથી  
 નજર આગળ ખડું કરી શકાતું નથી. શબ્દની અને રંગ-પીછીની અહીં  
 બિન શક્તિઓ છે. નર્મદ આવું ચિત્ર આપવામાં ક્યાંક સફળ થયો છે. જેમકે  
 હાંમેશોકિયાં તરતાં તેજ બિંબની હોજી રે.

અને

હારે પાણી જોરમાં ઉછાળા નોતું મારતું;  
 હારે પ્હોળા પટ્ટી દેખાતી પ્રૌઢ નાર તું - હોજી રે.

પહેલી પંક્તિ મધ જેવી છે પણ બીજી કાવ્યશક્તિવાળી છે. વળી :

બિંબ સુતેરિ તે નીકળે ઝટ પછી, દિગતણો રંગ બદલાઈ જાય;

નજર હરિ રાખતાં તેજમાં ઝાંખતાં, બિંબમાં બિંબ તરતું જગ્યાએ. પૃ.૨૧૬

જો દૃષ્ટિભ્રમ અને તેનાથી પ્રલક્ષ થતું સૂર્યબિંબ, આવી શબ્દશક્તિ નર્મદ  
 ઝાંઘી જ બતાવી શક્યો છે. તેણે બાપાથી બતાવવા ઉછાળા તો બહુ  
 માર્યા છે :

લીલું ઘાસ ઉગેલું તેથી ડુંગર દુર શોભાય;

મેથીની ભાજનાં તાબુત, એ ઉપમા અપાય.

ધણા વરસથી મુખમાં તાણુત નથી નીકળતા, પણ જેમણે નીકળતા જોયા હશે તે તરત કહી ચકશે કે સ્ત્રીચોતરી જિએલ પર્વતનો ઉપસેશે ભાગ તે ખરાખર મેથીની જાણના તાણુત જેવો જ લાગે છે. પણ આ પણ ચિત્ર આપવાને બસ નથી. નર્મદ પોતે જણવે છે કે તેના શબ્દો તેનો બધો આવ બતાવી શકતા નથી. નર્મદેકરીથી દેખાતા દૃશ્ય વિશે તે કહે છે :

ક્યો ચિતારો ચિતરે જોઈ, કવિ વરણે પણ હું તો રાગ.

નર્મદ માને છે કે હું તો કવિ નથી માટે વર્ણવી શકતો નથી. માટે જ એ ધણી જગાએ આશ્ચર્ય બતાવી વર્ણન પૂરું કરે છે. પણ તે સાથે કવિની શબ્દશક્તિની અહીં મર્યાદા છે અને નર્મદ ના કહે છે પણ કવિ ન બતાવી શકે તેવું ધણું અહીં ચિતારો બતાવી શકે એમ હું માનું છું.\*

નર્મદનાં ચિતનાત્મક કાવ્યો આ સાથે જ જોઈ જવાં જોઈએ. ખરી રીતે પ્રકૃતિદર્શન અને મૂક ચિતન જે બિન કરી શકાતાં નથી. નર્મદનાં કાવ્યમાં બંને સેજભેજ છે. નર્મદ જગતની ઉપાધિથી કંટાળી પ્રકૃતિને જોઈ જતો. સાં ભિકાન્તમાં એ જગતની જંગળો ઉપાધિએ અટપટ, તેને તટસ્થ અને સ્વસ્થ રહી વિચારવાને પ્રસંગ મળતો અને પરિણામે જગત સંબંધી ચિંતનો પણ પ્રકૃતિકાવ્યમાં આવતાં. નર્મદ પોતે પણ ચિંતન કાવ્યોને પ્રકૃતિકાવ્યનું પરિણામ ગણેલું છે. તેના કાવ્યમાં સાંખ્ય ચિતનાત્મક કાવ્ય ‘અનુભવલહરી’ની દીપમાં તે લખે છે : “મોડી રાતે અંધારામાં અગાસીમાં કાચપર જારે હું પડતો, તારે મને જાહારની અને અંધરની કુદરત સંબંધી વિચાર ચતા, તારે તે હું લખી શખતો ને એમ છુટક છુટક થયલી કવિતાને સાથે મુકીને અનુભવલહરી નામ રાખ્યું છે- (૧૮૬૪-સપ્ટેમ્બર.) પૃ. ૩૪૬. નર્મદેકરી પરનું આપું કાવ્ય આ પ્રકૃતિસૌન્દર્ય અને ચિંતનના મિશ્રણ છે :

મધુર ચાંદની થી મંબીર, હું તો રાખું જિયું થીર;  
ખૂબ જોઈ શિર નીચું કરું, ધ્યાન રુડું અંતરમાં ધર.  
શાનચંદ્ર ને મન આકાશ, જોઈ કરું કર્તામાં વાસ;  
જીવનમુક્ત શાંતિ ખરો, પછી હોય શેનો અર્પણ.

(પથ) સર્વકાળ એવો હું નહોં, હોજી તો પછી દુનિયાં કહોં;  
 જોગી અનુભવ સાચો લેય, તબિ દુનિયાં જંગલમાં રેહ. ૫.૨૭૧  
 નર્મટકરી ઉપર નર્મદ અતેક પ્રકરનાં ચિતનો કરેલાં છે. તેમાંનાં  
 કેટલાંક તો ગદ્ય નિબંધને યોગ્ય છે પણ ઘણી જગાએ સાચી કવિતા-  
 પંક્તિઓની છાંટ મળે છે, અને સરલ નિરાડંબર ભાષાથી તે સુવાચ્ય બને છે.

સદા જોબનિયું કોનું અહોં, રૂપરંગ નિત કોનાં અહોં;  
 કોનિ અપળતા રોજે રહી, કોનિ મધુરતા રોજે રહી.  
 કુટૂં થાયે છે કદરૂપ, ગજરુ ગાત્રે પડતા કૂપ;  
 રૂપ રંગનાં શાં અભિમાન, ખરે ખિલેલાં સાચે માન.  
 વસ્ત્રાભૂષણવાળી દેહ, તેને જાણી નાખે ચેહ;  
 આરસિમાં જોયો મુખચંદ્ર, તે આડું થાયે દુઃખકંદ. ૫. ૨૭૫.

વગેરે સીધી સાદી વાણી પ્રવાહમાં વાંચી જવાય એવી છે. પણ અહોં  
 પણ આપણે નર્મદ પોતા વિષે બોલે છે તે પંક્તિઓ વાંચીશું.

સુખિયો નર્મદ પૂરો અહોં, ઉઘમ ધંતો કરતો સહી;  
 જરૂરનો પૈસો તે રજે, સંતોષે દહાડા નિર્ગમે.  
 કુકરત વાડી સારી ધણી, તન માડી બે ધોડાતણી;  
 કવિતા લાડી નર્મદ રાજ, ખરી મોજ કરતો તે આજ.  
 કોઈ હોયે હાલે મસ્ત, કોઈ હોયે આલે મસ્ત.  
 કોઈ હોયે છફે મસ્ત, સુખિયો નર્મદ ખ્યાલે મસ્ત.  
 નહોં કોઈનો લાખેદાર, વચની પ્યારીનો જે માર;  
 હંદજીત ને સાચો મદ, તે નર્મદ હું સુખિયો તદ્દ.  
 ખૂશામતિયા જેને નહોં, દુસ્મન જોયા મિત્રો નહોં;  
 રોગી ને લોભી જે નહોં, નર્મદ તે સુખિયો છે સહી.  
 વિદ્યા સાથે જેને પ્રીત, રસગાન નિર્મળ છે નીત;  
 એકાંતે સાદો જે રેહ, સુખિયો નર્મદ તેને કેહ.  
 પસ્તાવો જેને ના હેત, નીતીધર્મે નિશદિન જોય;  
 મોતસું મળવા જે તૈયાર, ધીરો નર્મદ સુખિયો ધાર.

દાન દયાથી રાજી રેહ, ફરજ બળવે નિત્યે તેહ;  
 અદેખાઈ જેને નહિ કાંઈ, સંસારે સુખિ નર્મદમાઈ.  
 દગલખાજ દુનિયાંને જોઈ, મિથ્યા વાદ કરે નહિ કોઈ;  
 બ્રહ્મનું ચિંતન ભાવે કરે, સાચો સુખિયો નર્મદ કરે. પૃ. ૨૭૪

આ કાવ્યનો અર્થ એવો નથી કે નર્મદ આ હવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી  
 લીધી હતી. આ કાવ્ય નર્મદનું પોતાના વિશેનું ધ્યેય રજુ કરે છે, અને તેમાંના  
 ઘણા શુભો નર્મદે પોતાના જીવનમાં જતાવેલા પશુ છે.

અહીં નર્મદની ગંભીર માન્યતાઓમાં આપણને ડોકિયું કરવા મળે  
 છે. પશુ તેનાં તેથી પશુ વધારે ગંભીર મંતવ્યો આપણને 'અનુભવ-  
 લહરી' કાવ્યમાં મળે છે. અત્યાર સુધી ઘણી જગ્યાએ આપણે જોયું કે  
 નર્મદ પ્રકૃતિસૌંદર્યના અનુભવમાં બ્રહ્મલીલા અનુભવતો એમ કહે છે. પશુ  
 પ્રકૃતિસૌંદર્યાનુભવ એનું સર્વસ્વ નથી. આપણે આગળ જોઈએ:

ફેરફાર છે જગનો નીમ, વધઘટ ચડતી પડતી નીમ;  
 અકુળ કળાનો નાવે પાર, એ અનુભવ ઊતારે પાર.  
 સંધે રે સ્વારથ જોવાય, સ્વારથ વણ જગમાં નાહિ કાંપ;  
 સ્વારથ જગની તેજ જાણુ, સ્વારથ મોટી માયા માન.

x

x

આદિના સ્વારથમાં છે દાપ, આનંદો ખંડિત થઈ જાય;  
 સ્વારથ સાચો મોટો તેહ, બ્રહ્મ સાથ લાગી ને ભેદ.  
 વસ્તુભાવનો થાયે નાશ, પરબ્રહ્મ તો છે અવિનાશ;  
 હૃતપતિ સ્થિતિ લય જગમાંવા, તેનું તે કારણ કહેવાય.

x

x

સાગર નિજ દેહેમાં રમે, નિજ ઘૂઘૂમાં તેને ગમે;  
 (તેમ) શાનદેર ને અનહદ નાદ, એમાં નર્મદ બ્રહ્મ અનાદ.

x

x

પવનનણી આવે ને દેર, તેમાં બ્રહ્મતણી ■ મ્હેર;  
 એ જ અમૃત ખાઈ સદુ ઝેર, ક્ષમા રાખ નર્મદ તજિ વેર.

જો જો આ સુંદર આકાશ, જ્ઞાનતણાંમાં કર તું વાસ;  
 ડાહ્ય નો સોહ્ય થઈ રેહ, વિદ્યાનંદ સાર્યક આ દેહ.  
 વિસાળ મોઢું હોયે રાન, પંખિયો કરતાં રે ગાન;  
 નિર્મળ નદિ ને મધુરો વાત, સર્વોદય યાનો સાક્ષત.  
 એ શોભા તો કંઈ નહિ જાણુ, જ્ઞાનપ્રભાતનિ મોટી માન;  
 રહે રૂપ સુખનું મધ્યાન્હ, તે અનુભવી લે નર્મદ પ્રાણ. પૃ. ૩૫૦

‘અનુભવસહરી’ના અંત તરફ જતાં કહે છે :

તન મન ધનથી હારે છેક, અંત લગી ધર ધીરજ; ટેક  
 માયા પરથી બાવ ઉઠાય, નિરૂતિને સેજ રમાય.

x

x

વિદ્યાનંદ છે સૌથી મોટ, જેમાં નાવે કો દી ખોટ;  
 બદ્ધ તરંગો તેમાં રહોય, સંસારીને અનુકૂળ હોય.

x

x

જગ પ્રપંચના જૂઠા ખેલ, તેમાં શું મન રાખે ઘેલ;  
 અનુભવ આનંદ વિદ્યાનંદ, હોંસે પી ખાલા સુખકંદ.  
 મરી જળે પણ મૂકીશ નહોં, સત્ય ટેક પરમારય કહોં;  
 ધન માન સુત દારા અહીં, બેહલાં મોડાં શૂન્ય જ સહી.  
 તન મન પણ સહુ ખોટાં થાય, હું ને મારું મિથ્યા જાય;  
 હું મારાંને જૂઠાં લહી, જિવને લવ અકલાવિય નહોં.  
 યવાનું મોઢું બેહલું થાય, યાની શું કરવા મજરાય;  
 આલે ત્યાં લગિ કુમળો રેહ, નવ ફાવે કર કઠણુ દેહ.  
 જૂત જાવિ ના જોઈશ કાંઈ, વર્તમાનને ધરજે સ્થાઈ;  
 દુઃખ સંકટને હસતાં મળી, હાર છતથી શિખ લે રળી.  
 નર્મદ કંઈ ચંકા છે હવે, કહિ દે કે હું જાણું દવે;  
 ના નર્મદ હું સમજ્યો સમૂં, અગિરિ ફકીરી રંજે રમૂં. પૃ. ૩૫૪

નર્મદના દિલનાં દર્દો સાથે તેની ગહનતા આપણને આવાં કાવ્યોમાં દેખાય  
 છે. કમનસીબે આવાં કાવ્યો તે ઝાઝાં નથી લખી શક્યો.

આના જ અનુસંધાનમાં તેનાં ઈશ્વર અને નીતિસંબંધી કાવ્યો જોઈ જઈએ. 'આપણે જોયું' છે કે નર્મદ પ્રકૃતિ-સંબંધી કાવ્ય કરતાં છેવટે ઈશ્વરની સીલાની જ વાત કરે છે. પ્રકૃતિમાંથી ચિંતન અને ચિંતનમાંથી માથુસે કેવાં થયું જોઈએ એ વિચારતાં નીતિ વિશે તે જોતે છે. વળી તે જોમ જગતનાં દુઃખો ખૂલવા પ્રકૃતિ પાસે જાય છે તેમ જ ઈશ્વર પાસે પણ જાય છે. 'જોઈએ' આ કાવ્યો અહીં જોઈ જવાં ઠીક પડશે. આ કાવ્યો 'વિભામ રજના પહેલા ખંડમાં અને ખીજા ખંડમાં આપેલાં છે, જો કે ઈશ્વરની સ્તુતિઓ ખીજા જગાએ પણ છટી છવાઈ છે, અને પહેલા વિભાગનાં 'દેહ' 'શીર્ષતને' પરમાર્થ વિશે શિક્ષા' 'લઘુ હિતોપદેશ' અને 'આત્મબોધ' પણ નીતની કવિતાઓ જ છે.

નર્મદાશંકરે સૌથી પહેલી ઈશ્વરની સ્તુતિ લખેલી છે છતાં આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાંથી આઝા ઉત્તમ કે સાદાશ્લોક કાવ્યો મળતાં નથી. ઈશ્વરની સ્તુતિનાં ધણું કાવ્યો અંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાન્તરનાં જણાય છે. આગળ કહ્યું તેમ નર્મદના દોહરા પ્રવાહી અને સુસામ્ય છે. આમાંના કેટલાક પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવી પણ ગયાં છે. જૂની કવિતાની હમે નર્મદે પંદર તિથિ અને સાત વાર પણ લખેલાં છે. આ કવિતાઓમાં કવિતા નીચે બહુ ટિપ્પણો નથી પણ છે તે પરથી જણાય છે કે ઈશ્વર વિશેનાં કેટલાંક કાવ્યો પણ 'ઉભરામાં' લખેલાં છે. નર્મદની ધર્મ વિશેની પોતાની કેટલીક માન્યતાઓ આ કાવ્યોમાં મળી આવે છે. જેમકે:

ઉપજવું રેવું જવું, એ દુનિયાના નીમ;  
જે શક્તો પરમેશ્વરી, જેની નહિ કંઈ સીમ. ૧  
જગકર્તા નિર્ગુણ છતે, કવિયે ત્રણ ગુણ દીધ;  
પ્રજ્ઞા વિધ્ય મહેશ તે, નામ સગુણ એ સિદ્ધ. ૨  
મૂરખ માને મૂરતી, જેને નહિ આધાર;  
કવિ કલ્પિત સહુ વાત તે, નહિ કંઈ વિશ્વાધાર. ૩  
નિર્જિવને જિવ આપતા, વાત ઠસાવવા ધન;  
પણ તેમાં નહિ સત્ય કંઈ, નિરંકુશ કવિઝાન. ૪

રાન ઈશ્વરી હાંસવા, ધર્મ નીતિની વાત;  
 કવિયે કીધી જીકિત પથ, જગદ્યો બોલો સાથ. ૫  
 આજકાલ પ્રતિમા ઘડી, અનાચાર ને ચાલ;  
 તેથી તો તોળા ખરે, સકળ સુકૃત ધોવાય. ૬  
 વગોવાય બહુ ભકિત ને, અનીતી જ ફેલાય;  
 તજિ દો તે સહુ માનવી, હરિ વળિ રાજ ચાલ. ૭  
 જગદીશા ગાઓ બહુ, નીતીને સજિ સો જ;  
 માનસીક પૂજ કરો, નિરાકારની રાજ. ૮ પૃ. ૫૨૬

અને એજ વાત ફરી કહે છે.

જડને તે કાં પૂજે, લોકો જડને તે કાં પૂજે,  
 આર્યજનોએ મૂર્તિ ન પૂજ, અનાર્ય લોકે પૂજ;  
 આર્ય તુટયા ને મળ્યા અનાર્યો, મૂર્તિ સ્થાપવી સજ. ૫. ૫૯૭

આ બીજી કવિતાની પ્રેરણા કદાચ આર્ય સમાજમાંથી આવી હોય ! એક વિચિત્ર દાખલો નર્મ કવિતામાંથી જડે છે.

(સાખીની ગરબી)

રાજ બાંધા ગણાની લાજ ! એટલું હું જાણું;  
 છઉં અપરાધી પણ રાજ ! પણ માડું સાચું—ટેક.

વળિ મુજથી હોજ અધિક ! અધિક ચતૂર સુમણ;  
 સુધક હપાય કે દાખવો, છઉં આધિન ઓ પ્રાણુ-

મન વચ કરમે રે—રાજ બાંધા

દુખી હશે પણ પુરુષ હો, હું છઉં અબળા જાત;  
 ધીરજ તપ ફળશે નકી, નર્મદ જપું દિન રાત-

કહો 'તૂ જી મારી'—રાજ બાંધા

૫. ૫૭૪

આ કાવ્યને જો ઈશ્વરસંબંધી કાવ્ય ગણીએ તો તેમાં ભક્ત સખીભાવે ઈશ્વરને સંબોધે છે એમ માનવું પડે. સુધારક નર્મદ, અને દેવદેવીઓને



પણ માત્ર કાવ્યનાં રૂપકો માનનાર નર્મદ આમ કરે તે સંભવિત લાગતું નથી. અને હેતુથી કડીના ચખ્દો “ દુખી હશે પણ યુરુપ હો ” એ ઈશ્વરને સંબોધાયા હોય એમ લાગતું નથી. એટલે આ પ્રીતિસંબંધીનું કાવ્ય બૃહથી ઈશ્વરસંબંધી કાવ્યમાં મુકાર્ધ ગયું છે એમ જ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

અને એક બીજો દાખલો પણ નોંધવા જેવો છે. પૃ. ૫૩૭ ઉપર “ જે જે અંખા ચક્રિત તું સાચી જગમાતા ” કરીને એક સ્તુતિ છે. તેની નીચે ટીપ છે : “ એક મારો પેટલાદી નાતીયો દોઈ એ મુઠ મારી એવા બહેમથી મારો પડ્યો હતો. તે માતાનો બકત હતો તેથી મેં એ મોઢાં લખી આપીને કહ્યું કે એનો પાઠ કર્યો કરજો-એ કવચથી તું સારો ચર્ચિ. પછી તેણે તેમ કીધું હતું ને તે સારો થયો હતો. ”

કૃત્તીક કવિતામાં કવિ પોતાની વાત કરે છે, ઈશ્વર આગળ ફરિયાદ કરે છે, પોતાનાં વીતકો વર્ણવે છે, એ કવિતા તરીકે સારી છે એટલું જ નહિ, નર્મદના અંગત ખાવો તેમાં હોવાથી તે કૌતુક પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ ભવસાગરમાં તરું, બળતો બળતો રોજ;  
ખળખળતાં પાણી વિરે, કુખી જઈ નથિ મરતોજ. ૨  
અંધારું ખીદામણું, નહીં કોઈની ઊંધ;  
તોપણ રે સદવાસથી, સુખ માન્યું મેં ઊંચ. ૩  
દેવ બેગથી તો હજો, પ્રેમચંદ્ર સુખકાર;  
થયો નહીં રણિયાત દૂં, જાણ્યો માયાકાર. ૪  
ધીમે ધીમે ચાંદની, આવી મારી પાસ;  
જાન છતે મેં ભોગવી, બાંધી મુખની આશ. ૫  
તેને મન દૂ બહુ વસ્યો, મારે મન વસિ તેહ;  
યોગ દિન મેં રંગમાં, કાઢ્યા બાંધી સ્નેહ. ૬  
એ દિવસોમાં પણ વળી, બહુ રુદન થતું જાણ;  
પણ પાસેની ઊંધથી, કંઈ ન જાણ્યો માન. ૭  
છૂટ્યો બહુ વંટોળિયો, ચડિ આવ્યું આકાશ;  
મર્ધ ચાંદની સેજમાં, પાછો થયો નિરાશ. ૮

થોડિવાર જાણ્યું નહો, શું થઈ ગયું આ દાર;  
 ધીરજથી જ વિચારતાં, સમજ્યો સધળો દાઢ. ૯  
 સમજ્યું પણ દુઃખ પામું છું. અહિંથી તહિં હું જઈ;  
 અપ્રજાણી કૂટાઈ ને, સિઝાઈ રાતો યાઈ. ૧૦  
 યાકે ઝોકું આવતું, પણ નહિ મન નિરાંત;  
 છોળ પછાકે દૂર લે, અંધારું દિન રાત. ૧૧  
 દુઃખ મને છે એહવું, કહેતાં ગળું ગુંગળાય;  
 વીતે તેવું તેટલું, કદી ના જ વરણાય. ૧૨  
 મને વીતવું જોય તું, ક્યમ તુજથી જોવાય;  
 નિર્દય કારિ થાય છે, દયાળુ તો કહેવાય. ૧૩  
 પણ નથિ નિર્દય હું સુખો, સાચો ન્યાઈ છે જ;  
 વાંકથકી હું જોગવું, શિક્ષા મોટી છેક. ૧૪  
 જોગવું રે મેં જહુ હવે, બાપા દીલ વિચાર;  
 બહાર કહાડ દુઃખમાં થકી, એજ માંગું દિલધાર. ૧૫ પૃ. ૫૨૫

નર્મદનાં પ્રકૃતિસૌંદર્યનાં કાવ્યોમાં આપણે જોયું કે તે પ્રકૃતિસૌંદર્યને જ  
 અલસાક્ષાત્કાર કહેવા જાય છે, પણ તેનાં મનનનાં કાવ્યોમાં જોયું કે  
 પ્રકૃતિસૌંદર્ય કરતાં પણ મનનને તે ઉચ્ચતર પદે મૂકે છે. તેજ પ્રમાણે  
 પ્રીતિનાં કાવ્યોમાં નર્મદ કહે છે પ્રીતિ ઈશ્વરી ગીજ છે, પણ અહીં  
 ઈશ્વરપ્રાર્થના કે ચિંતનમાં કહે છે કે ‘પ્રેમચંદ્ર’ તો ચાર દહાડાની ચાંદની  
 હતી, એક વંટાળિયો આવતાં સહેજમાં તે ચાલી જાય છે, અને હું  
 નિરાશ થઈ પડ્યો રહું છું. એક કાવ્યમાં (પૃ. ૫૨૬) ફરિયાદ કરે છે :

શો જુલમ આવડો, યાય છે મૂજ પર, સલથી ચાલતાં, રોજરોજ;  
 નીતિનેા ટેક હું, રાખી રોજે રહું, તોય વેઠું જહુ દુઃખજોજ.  
 આ પ્રમાણે નર્મદે પોતાનાં અંગત દુઃખો કવિતામાં ઘણી જગાએ ગાયાં  
 છે. પૃ. ૫૬૬ ઉપરના કાશી પદ નીચેની ટીપમાં લખે છે “નાણાંના  
 ગમરાટમાં મેં મારા મિત્રાને કહ્યું હતું કે કેઈ ચાકરી અપાવો, પણ તેઓ  
 ઉડાવ્યા કરતાંહતા—એક રાતે જોસ્સો થઈ આવ્યો ને મેં કવિતાજોડી (૧૮૬૩)”

દયાળુ દેવ તું તો દીનાનાથ રે,  
 પણ જય આજ કાડિને કરું—છે દયા ૦ , ૨૬  
 પ્રીતિમાં રહ્યો હુંસાચો, તોએ બહુલાગિ આંચો;  
 પ્રેમ લિધા દિધા વિના ન રહેવાય રે,  
 કેમ તોય વિના મન્ય ન મરું—છે દયા ૦  
 શ્રમ થકિ તજવીજ મેં સો, કિધિ તોએ નવ લાભ કરો;  
 વસુ પણ મુજ થકિ ન નિભાય રે.  
 કેમ તોય વિના વ્હાણું હું તરું—છે દયા ૦

( સંસારમાં ને મારા સરખા છુટા હાથવાળાને નાણાંની ધણી ગરબ  
 હોય છ માટે—નાણાં રૂપી જે પાણી, તેવના હું વ્હાણું આ સંસારમાં  
 કેમ તરું—છલ્લે તો મોહું વઢાણું, પણ પાણી વના શું કરું ? તરું—કામ  
 મોટાં કેમ કરું ? ) આગળ કહે છે,

આજનો નથી મેં કાધા, હવે કરવાના સીધા;  
 પડું પાર કે ન પડું પરાધીન રે,  
 કેમ રાજ મુકી નોકરી કરું— છે દયા ૦

‘ કેમ રાજ મુકી નોકરી કરું ? ’ એટલે સમજ્યા ? તે પોને જ ખુલાસો  
 કરે છે : ‘ કવિરાજપણું ’ મૂકીને નોકરી કેમ કરું ? ૫. પાછળા ઉપર  
 સરસ્વતીની આરાધનાનું એક પદ છે તેમાં પણ પોતાની સ્થિતિને જ  
 ઉદ્દેશીને મુખ્ય લખ્યું છે :

સ્નેહશીર્ષ જય રંમ દેવી શ્રી શારદા ત્હારો;  
 નર્મદ હું ભક્ત સાચો હોઈ રંમ રાખ મ્હારો—  
 અથાપિ તે રાખ્યો હાવાં જુદા તો પ્રયંત દીસે;  
 એકલડો હું જન્મ સામાં રાત્રીએ બરાયું રીસે—

કેટલીક કવિતામાં નર્મદની કિલ્લમુશી નજરે ચડે છે. એ કિલ્લમુશીમાં  
 કોઈ વિશિષ્ટ માન્યતા કે ખાસ ગદનતા દેખાતી નથી. તેના વખતમાં,  
 હિંદુઓમાં ધણા ક્ષણથી જે મનાતું આવ્યું છે તેજ તે માને છે.  
 ૫. ૫૮૧ ઉપરની

નર્મદ આખરે ધૂળેધૂળ રાતે થાય આક્રોશ;  
સાચું નિતનું અહિયાં ન કંઈ, અંતે સંધે છે સજો.

વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિતામાં તે કહે છે કે જગતમાં ૯૯ ટકા દુઃખ છે  
ને ૧ ટકા સુખ છે. સુખ એ કોઈ વાસ્તવિક વસ્તુ નથી પણ દુઃખનો  
અભાવ એ જ સુખ છે ત્યાં પણ જાણે પોતે સાન્ત્વન શોધતો હોય તેમ  
બોલે છે. દુનિયાનાં સર્વ પ્રેયો, સ્ત્રી, ધન, માન વગેરેની ક્ષણિકતા પોતે  
ગાય છે, ને છેવટે કહે છે:

રાત્રી નર્મદ હારી ન જાય, ધૂળો સંધી વીણવી;  
રાખી ધીરજ રેહવું પ્રસંન, ધણી શીખ નાણવી.  
નર્મદ આખરે ધૂળેધૂળ, એનો એ નહી પાર રે;  
એ જ અકળ લીલા ગા નીત, એમાં સાચ સારરે.

નર્મદ પોતાના પિતા લાલસંકરના અવમાન સમયે જે કાવ્યો લખ્યાં  
છે તેમાં શોક, પિતૃસ્નેહ, વૈરાગ્ય વગેરેના ભાવો ગંભીર સંઘીમાં મૂક્યા છે.

કેટલાંક કાવ્યોમાં લોકોના હંમ ઉપર પણ પ્રહારો કરેલા છે. આમાં  
“દુનિયાં જૂઠાંની જૂઠાંની, એ અનુભવ વાત પ્રમાણી.” (પૃ. ૫૮૬) એ  
ધણું જ પ્રસન્ન પદ છે. નર્મદની માયા ધણી જગાએ ખડખડી અને  
અપ્રસન્ન કિલ્લટ ધઈ જાય છે. પણ આ પદ તો દયારામના પ્રસાદ અને  
સંગીતથી ગવાયું છે આવાં કાવ્યમાં ધણીવાર સુધારાના હંભીપણા ઉપર  
પણ કટાક્ષ આવે છે. પૃ. ૫૫૦ ઉપરના પદ નીચેની ટીપમાં કહે છે:  
“એ કવિતા કેટલાક સુધરેલા કહેવાતા પણ નાસ્તિક, મતભ્રમીયા ને બીકણ  
જીવાનીઆઓને માટે લખી છે.” તેમાં કહે છે:

જીવ શિવ કેમ થાએ કેમ થાએ,

તુજ અંતરમળ ન ધુવાય,

તુમિ જાણ ભેખ ન તમય,      જીવ—ટેક

x

x

જતિભેદ તો ના જ પાળવો એમ ખડું પોકારે;

કલા પ્રમાણે જાહેરમાં તો, ના જ કરે કો વારે.

જીવ

વિપ્ર શુદ્ધ ને વચન મળી સદુ, દુષ્ટા દુષ્ટા ખાએ;

પરમાટી 'મધુ બાત બાતનાં અંગ હમગે મ્હાએ. ૭૧૦

વળિ ખીકણ ચર્ધિઓસડનામે, ન્યાત વિરુધ બહુ પીએ;

કાપર તે શુરને શિખ દે છે, છેક જ દૂર ન જઈએ. ૭૧૦

આ જ ગીતમાં જેમ એક તરફથી સુધારા તરફનો અથવા કહો કે પોતાના સમયના કેટલાક સુધારાવાળા તરફનો તિરસ્કાર છે તેમ પ્રાચીન હિન્દુ દર્શન તરફનું વળણ પણ દેખાય છે.

જે જે સાધુ થયા જગતમાં, તે જગથી નહીં ખીતા;

ગૃહસ્થ હતો સાધુ ચર્ધિ રેવું, મુખ્ય ધર્મ કેહ ગીતા. ૭૧૦

ખરે ધર્મ તો એજ સફનો, એક બ્રહ્મને આવું;

બિતર બહાર નીતીને પાળી. મુક્તી ધામે જવું; ૭૧૦

ને છેવટે પોતાનો નિર્ણય કહે છે.

હરી હરીથી હરી ન જગથી, બુદ્ધિ કેહ તે કરવું;

સંધા સંકટ સંશય સમવી, નર્મદ શિવ ચર્ધિ કરવું. ૭૧૦

વિવિધ વિષયના દેખા ખંડમાં પણ ૫. ૭૬૨ ઉપર સુધરેલું ૩૦ ઘાસનારાઓ વિષે કવિના લખી છે. આ બતાવે છે કે નર્મદના મનમાં એ વ્યાપારો ચાલે છે. એક બાબુથી આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો તરફ આકર્ષણ વધતું જાય છે. આ જ આકર્ષણ 'જ્ઞાનપૂર્વક ઐક્યતા'ના મથાળા નીચેની કવિતાઓમાં દેખાય છે. ખીજી બાબુ તેનાં ગદનોમાં ઊંડો સંશય પડ્યો છે જે એક નાની કવિતામાં દેખાય છે. 'કેટલાક સુધારાવાળા' તરફ તિરસ્કાર થાય એ એક વાત છે અને આખા સુધારા વિશે મનમાં સંશય થાય એ જુદી જ વાત છે. ૫. ૫૨૬ ઉપર દોહરામાં કવિ કહે છે,— નર્મદનું ચિંતન મને આમાં દેખાય છે:—

પ્રભૂ પ્રેરણા દોરવે, બવે મનુજને જણ;

દોહા વાયુ માપથી, દરિયો ખેડે બાજુ. ૧

જેને ન્યમ નિર્માણ કિધ, લમ તેને દેખાય;

મરડી મચડી વાળને, નદી સુધારો થાય. ૨

પ્રભુ જણી મારી દયા, પ્રેર બુદ્ધિ શુભકાળ;

પ્રભુ છે મ્હારી દુર્દશા, પ્રેર સમય આજ. ૩

તૂળયકી સહુ યાય છે, હમે નિમિત્ત કુષ્ઠ માત્ર

ગર્વયકી અપજસ મળે, વળી દુઃખ દિન રાત્ર. ૪

આ બધાં કાવ્યોની રચના તારીખ હોત તો નર્મદના માનસપરિવર્તન ઉપર વધારે સારો પ્રકાશ પડી શકત.

ધ્વિરસંબંધી કાવ્યોમાં કેટલાંક કંઈક જુદા પ્રકારનાં કાવ્યો છે. ૫. ૫૬૧ ઉપર “ભવના રણસંગ્રામમાં ત્રિવિધ તાપ અરિ મોટ” એ દોહરા, તે પછી ૫. ૬૦૦-૬૦૨ ઉપરનું ૫૬ “કંટક ઝાડી આ ભવની રે બાઈ, તેમાં ઘૂસી ઘૂસી કરવી લડાઈ” એ, નર્મદની જીવનકિલસુશી કહો, કે જીવનરહસ્ય કહો, કે જીવનવ્રત કહો, કે તેના જીવનનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ કહો, જે કહો તે છે.

ભવના રણસંગ્રામમાં, ત્રિવિધ તાપ અરિ મોટ;

યઈ સન્મુખ લડવું બળે, કળે મારવી ચોટ.

x

x

ધાવણપણમાં રાચતો, પ્રસંગ જોણું નીત;

જીતું કે પડું જીતમાં, એવી દૃઢ મુજ રીત.

અને

મથિ મથિ મથિ બાઈ સશ્ત્ર ફેરવવાં, મરતાં લગી પણ શિર ન નમાવ્યાં.

જીત યઈ તો સુખ દહાવો લેવો, ગર્વનો બોલ કોને નવ કહેવો.

હાર થયે રણભૂમિએ પડતાં, અહીં યશ તહોં મુક્તિ સુખ મળતાં.

સિંહ ડરે વીજ ગરજનથી પણ. યાની નર્મદસિંહ નિડર યઈ રમે રણ.

આ નર્મદની વ્યવહારની કિલસુશી છે. તે વ્યવહારને એક રણક્ષેત્ર

કહે છે અને એ ખરું છે. તેમાં જીત મળે તો ગર્વ ન કરવો, રણભૂમિએ

પડતાં મુક્તિ મેળવવી. એ જેવું બીજું સસ ક્યું હોઈ શકે? ૫. ૫૮૨

ઉપર “વિદ્યુત્તી હરણી જૂથથી, ખ્વાવરિ મટકે હાય.” એ દોહરા પણ

એક ઉત્તમ કાવ્ય છે અને તે નર્મદના જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્યબિન્દુ

બરાબર બતાવે છે.

નીતિ સંબંધી કાવ્યોમાં પણ કેટલાંક બાધાનરો છે. ધણી તો સામાન્ય શીખામણનાં પદો કે ગીતો છે. પણ તેમાં કેટલાંક આત્મલક્ષી

કાવ્યો છે. “નવ કરશે કાઈ શોક—રસિકાં, નવ કરશે કાઈ શોક.” (પૃ. ૬૧૮) એક સુંદર પ્રસાદવાળું કાવ્ય છે અને તે યોગ્ય રીતે નર્મદના લાક્ષણિક પદ્ધતિ માન પામ્યું છે. પૃ. ૬૧૯ ઉપર “ટક ટક જોયાં કરવું—બળદિયા, ટક ટક જોયાં કરવું” એમાં પણ પોતાની રિયનિને ઉદ્દેશીને જ લખેલું છે અને પૃ. ૬૨૧ ઉપરની હોળી (હિરી ?) “આ શા હાલ છે માહરા, નથી આશ ફળતી કહો” પણ પોતાને ઉદ્દેશીને લખેલી છે. અને પૃ ૬૨૨ ઉપર “અભિમાન મૂક્યું રે, મૂક્યું આર્ય સમસ્તે” એ નિર્વેદની કવિતા છે. એ કાવ્યમાં છેવટે નર્મદ કહે છે:

હારી બેઠા નિરાશ થઈ સહુ, કાળનું માતમ ગાએ  
લોક ડુબે તેમ કહો નર્મદા, સંકર શરણે જાએ.

ખંડ ૪ અને ૫ ત્રીશિલ્પસંગ્રહી અને ધરસંસારસંગ્રહી છે તેમાં મારે ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી એટલે હવે નર્મદની વિવિધ કવિતા વિશે થોડું કહી છેવટે વીરકવિતા ઉપર આવીશ.

નર્મદની વિવિધ વિષય કવિતા ખંડ ૯ મામાં આવે છે. પણ હું આમાં ‘શેરની ચડતી પડતી’ની કવિતાઓ પણ વિચારવા ઇચ્છું છું. એ કવિતા પણ એક રીતે પ્રાસંગિક હતી. શેરસદાએ તે સમયના જીવન ઉપર ઘણી મોટી અસર કરી હતી. તે સમયના મોટામાં મોટા વિચારકો પણ શેરસદાની યેજામાં સપડ્યા હતા. એવા ક્ષેત્રકારક વાતાવરણમાં પણ નર્મદ પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી રહ્યો હતો એ તેનું દૂરંદેશીપણું અને ખરી મહાનુભાવતા દર્શાવે છે. તે સમયનો કાંડિયો જોતાં જણાય છે કે નર્મદને કંઈક સહજ રીતે જ એ અનિષ્ટ લાગેલું. અને બહેમા ગણેલા ગુજરાતીઓ પણ, સુધારો કે દેશોત્તતિ તરફ ધ્યાન ન આપતાં સદાને રવાડે ચડે છે એ જોઈ તેનું મન ઘણું દુઃખાયું હતું અને તેને તિરસ્કાર પણ ઘણો થયો હતો. નર્મદનામાં સદાનું વર્ણન ઘણી વેગવાળી ભાષામાં નર્મદે પોતાને સુલભ રોલાટમાં કરેલું છે. એની વર્ણનશક્તિમાંથી પણ એક રસ નિબળત યામ જે આપણે સ્મરતના જૂતકાળના વર્ણનમાં પણ જોઈએ છીએ. કવિને સદાની યેજા માટે તિરસ્કાર હતો પણ એકંદર

દેશની યથેચ્છી પાયમાલીથી તેનું હૃદય ધ્રુવાયું હતું, અને તેનાં કાળ્યોમાં, ઝાંડિયામાં, સદાખેરાનો તિરસ્કાર અને મસ્કરી જોવામાં આવે છે તે સાથે ખરી દેશદાઝ પણ જોવામાં આવે છે.

જગતપાળ કિરપાળ, આળ સહુને બહુ આઘ્યાં;  
લોભાયા બહુ હમે, આખરે કંઈ ન ફાળ્યા.  
કુળવંતા ધનિ જેહ, યથા બીખારી રહેજે;  
નિરધન હુઆ લાંઠ, વધ્યા છે તેઓ તેજે.

x

x

શેર પડપાથી બંધ, પડયાં સહુ સારાં કામો;  
માટે ફરિ દે દેવ, દેશિઓને બહુ હામો.  
અજબ તારિ કુદરત, હશે તેં ધાર્યું સારું;  
હવે એટલું આપ, સમાધાની રે વાર.  
માફ કરીને હરી, સ્થીરતા ફરિ દે સારી;  
કર્પાં હશે કો પાપ, કિધી તે શિક્ષા બારી.  
જનો ધડાયા ખૂન, હવે નહિં લોભી યાએ;

શિક્ષા લાગી મોટ, સદા સંધે પસતાએ. ૫. ૪૨૫

નર્મદ કહે છે કે લોકોને શિક્ષા લાગી ગઈ છે. એ ખરું છે! આ સદાની ઘેલછા ગુજરાતને માટે એક મોટો પાઠ છે અને તે હમેશા ગુજરાતીઓની આંખ આગળ રહેવો ઘટે છે. આ આખું કાવ્ય આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં જોઈએ.

વિવિધ વિષયની બીજી કવિતાઓમાં ‘એક સ્ત્રીને લખેલું’ ‘કવિતા બનાવવા બાબતનું કાવ્ય’ નર્મદની કાવ્ય લેખન પદ્ધતિ ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે એ રીતે જોવા જેવું છે.

- ધીરજને ધરિ રાખવી, નહીં છોડવી લેશ;  
શરુઆતે બહુ સોસતાં, કામ થશે ઝટ ભેશ.  
જેવો જોસ્સો જે સમે, તે લખવો તે વાર;  
જોસ્સો કંઈ લખવું કંઈ, કાજ ન સધરે ધાર.



જોવી ઝીણી આંખથી, વસ્તુ બીતર ખદાર;  
જેણે કરિને યામ છે, ખરેખરું ચીતાર.

x

x

રખે કંઈ ઉતાવળ કરતી, રખે મેદનત કરતાં કરતી;  
આંખા રામણુ ના ફળે બહેલાં, કામો કવિતાનાં નવ રહેલાં.

જે સાદે ઉતરે ટુરત, તેમાં પદ ઉતાર;  
ફરી ફરી લખ્યું વાંચતાં, સહે નવા વિચાર.

જેવો અક્ષર બોલવો, લખવો શુદ્ધ સદાય;  
લાંબો ટૂંકો વાંચતાં, કાને તે અચકાય.

ધીમે ધીમે વાંચિને, તાળીનો નિમ રાખ;  
કવિતા કરતાં રાગને, દિલથી કહાડી નાખ.

બરણી કરવા શબ્દની, બીજી કવિતા વાંચ;  
સમજીને રસ પી જશે, ઝોડી કાઢિશ સાચ.

૫. ૭૧૨

જોસ્સો કંઈ ને લખવું કંઈ એમ કહી કવિતા ન યાચ, એ કાવ્યનું એક  
મહાન સત્ય છે. ઝીણી આંખથી વસ્તુ જોવી એ પણ ખરું છે, અને  
નર્મદે કુદરતવર્ણનમાં, બીજામાં નહિ તો રંગવર્ણનમાં તો એવી ઝીણવટ  
દેખાડી છે. ધીરજ ધરવી, જે સાદે ઉતરે તેમાં પદ ઉતારવું, લખેલું ફરી  
ફરી વાંચવું, એ સર્વ સાચી સૂચનાઓ છે. કવિતા કરતી વખતે રાગ  
નહિ માત્ર તાલ ધ્યાનમાં રાખવો અને શબ્દની બરણી માટે બીજી કવિતા  
વાંચવી એ બધી ઉપયોગી અને બચકારુ સૂચનાઓ છે. પણ એ જોવાનું  
છે કે આમાં ક્યાંઈ લખેલું સુધારવું એમ આવવું નથી. અને 'ઝોડી કાઢિશ  
સાચ' એ લીટી જ, નર્મદને રૂપકના ઔચિત્યની કેટલી ઝોડી સમજ  
હતી તે બતાવે છે. ૫. ૮૦૩ ઉપર 'સાદસિક રમણતનાં વચન'માં,

કદાપી સદા સુઠ જો ઘેર રહે, અમૂલી નફા જોઈને જોટ સેદ;

યશે શુર્ય વસો જદ કર્મ વાધે, જગે નામ નાહી જ સુખોર્તિ સાધે.

એની નીચે ('અંગ્રેજ ઉપરથી બાપાન્તર') એમ લખેલ છે પણ એ તો

ચંગા માફ ધર રહે, તીન અવગુણ હોય,  
કાપડ ફાટે ઝડણુ વધે, નામ ન જાણે કાપ.

એ જૂના દુહાનું બાપાન્તર છે. કેટલાંક સુભાષિત મુક્તાકો પણ અહીં આવે છે.

હોયે યુષ્પ સોહામણાં, નજરે ના દેખાય;  
વન સધળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખિલિ ખરી જાય.

એ તો એની પ્રસિદ્ધ Full many a flower is born to  
to blush unseen, And waste its sweetness on the desert  
air. એ પંક્તિઓનું બાપાન્તર છે. આજ વિભાગમાં ગીનગોવિંદના એક  
શ્લોકનું બાપાન્તર છે, તે પણ સારું છે, જે કે ૪ પંક્તિની તેમાં ૬  
પંક્તિઓ થઈ છે. હિંદવી બાપા કવિતામાં પણ આવાં સુભાષિત મુક્તાકો  
આવે છે.

ડરત ડરત કરના નહીં, કરના તો નિઃશંક;

ડરત ડરત કરને લગે, હોત કાજ દોરંમ. પૃ. ૮૪૩

આ ટૂંકી પંક્તિઓમાં નર્મદના ખરા સ્વભાવનો રણકાર નથી લાગતો.  
આપણા ગુજરાતના કવિઓ પણ હિંદીમાં કાવ્ય ભજનો વગેરે કરતા, તે  
ખરંપરાનો નર્મદ કદાચ છેલ્લો દાખલો ગણાય. નર્મદ સુધી પિંગળ અને  
કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો આપણા કવિઓ હિંદીમાં ભણના, અને નર્મદ દક્ષપતે  
પોતે હિંદીમાં બણી ગુજરાતીમાં પિંગળ વગેરે કર્યા, અને હિંદીને તેનું  
છેલ્લું ઝણુ આપી સ્વતંત્ર ગુજરાતી સાહિત્યનું વર્તમાન પ્રસ્થાન કર્યું.

હવે તેની વીરકવિતાઓ લઈએ. નર્મદની સ્વતંત્રતા ઉપરની  
સ્વદેશપ્રેમ ઉપરની કવિતાઓ, તેમ જ તેની વીર કવિતાઓ, શૌર્યની  
કવિતાઓ, ઉત્સાહની કવિતાઓ જુદી પાડી ચકાવ તેવી નથી અને તે બધીનો હું  
એક જ વર્ગ કરું છું. આ કવિતાઓ નર્મદકવિતામાં જુદા જુદા ગુચ્છમાં આવેલી  
છે. પ્રથમ ગુચ્છ ‘સ્વતંત્રતા’ ૮૦ થી ૯૩. પછી “શૂરવીરનાં લક્ષણો”  
૨૧૭ થી ૨૩૦. હિંદુઓની પડતી પૃ. ૨૮૯ થી ૩૪૦. વીરસિંહ ૪૩૦-૪૪૦.  
અદ્ભુતપુદ્ ૪૪૨-૪૮૮. વીર કવિતા ૪૮૯ થી ૫૨૨. વહેમને ફાંકી કાઢવાનાં  
ઉત્સાહગીતો પૃ. ૨૩૧-૨૩૭ વગેરેનો પણ આમાં જ સમાવેશ થાય.

બધી કવિતાઓમાં રચ્યા તારીખો નથી. પહેલી ‘સ્વતંત્રતા’ નીચે ટીપ છે. “તા. ૨૭ અક્ટોબર ૧૮૫૬એ બેટમાં અંગ્રેજોએ વાઘેરોને ઢરાવ્યા ને તાંદાનાં દેહેરાં લુટ્યાં. તે બાગનની દફાકત તા. ૨૩મી અક્ટોબર ૧૮૫૬નાં રાસ્તગોફતારમાં યોગક પોતાની તરફના ઠોક સાથે છાપવામાં આવી હતી. તે વાંચતાં વારને મને એકદમ જોસ્સો થઈ આવ્યો. તેથી મેં હપથી કવિતા બે દાદાડામાં જોડી હતી. એ બે દાદાડામાં હું જગરા આવેશમાં હતો, ને ધરમાંથી બહાર તો ગયો જ ન હતો; પણ મારી એક નાની ઝોરડીમાં બરાઈ રહ્યો હતો, ને ફક્ત ધણું જ જરૂરનાં કામ સારુ નીચે હતરનો” વગેરે.

આ રીતે આ પહેલું જ કાવ્ય લોકનો પક્ષ લઈ સરકાર સામે ટીકા કરે છે. સરકાર સામે સ્પષ્ટ રીતે ટીકા કરનાર પહેલો કવિ નર્મદ ગણાવે જોઈએ. સરકાર વિરુદ્ધ બોલતાં કે લખતાં તેને બધ લાભતો કે ચરમ પડતી નથી. આ કાવ્યમાં તે ‘પરદેશી રાજનો પ્રજાપ્રતિ ધર્મ’ સમજાવતાં કહે છે.

અન્ય ધર્મને ન નિંદેતો કદી બમાઈને,  
સેજમાંહિ ના કરે બુલ્બુલ ખીજવાઈ ને;  
બાળકી પ્રજા કપેર મોટ માર ના કરે,  
તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યાસિંધુને તરે.

x

x

ખુદ્ધિ ને છુપેલિ રીતથી ન ચાંટલી ચુંટે,  
ટેક રાખિ જે ન જાત ધર્મ ધનને છુટે;  
રહે જે પ્રજા તણા જ દેશમાં નિરંતરે,  
તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યાસિંધુને તરે.

x

x

આજ એમ કાલ તેમ ફેરવે ન કાચકા,  
જોયિ તો પ્રજા સદે ધણા જ ઝેરકાપકા;  
પુખ્ત ધારણા વિના ચડે નહોં જ દાદરે,  
તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યાસિંધુને તરે.

‘સેજનાંહિના કરે જુલૂમ ખીજવાઈને’ એમાં વાઘેગે ઉપર કરેલ સખ્તાઈની સ્પષ્ટ દીકા છે. નર્મદના રાજ્યપ્રકરણના ઉલ્લેખોમાં જે વાત વારંવાર આવે છે. રાજ્યએ વારંવાર કાયદા બદલવા ન જોઈએ તેમ કાયદા દ્વિવર્ધી ન જોઈએ. પૃ. ૩૧૬ મે હિંદુઓની પડતી પંકિત ૬૫૫-૬૫૬માં તે, પરદેશી રાજ્યના કાયદા અને ન્યાય આપવાની રીત સામે લાંબી ફરિયાદમાં આવેલો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. અને ખીજું તે એમ માનતો કે લંડનની માદીનો કેઈ વારસ હિંદમાં કાયમ રહીને રાજ્ય કરે તો અહીં સુખ અને સ્વતંત્રતા આવે. આ માન્યતા આપણા રાજ્યપ્રકરણમાં વીસમી સદીમાં પણ થોડાં વરસ સેવાતી હતી — જો કે અસારના રાજ્યપ્રકરણમાં તેને વિશે કે ગંભીર રીતે બોલતું નથી.

‘સ્વતંત્રતા’ના કાવ્યમાં તે સ્વતંત્રતા વિશેનો ચોતાનો ખ્યાલ રા કરે છે. સ્વતંત્રતાને તે માનવત્વના વિકાસ માટે આવશ્યક માને છે.

છૂટથી વધેજ નૂર તેજ માનવીતણું,  
શોભણું ખિલી રહેજ મર્દમાનવીપણું;  
વીરવીર્ય દાખવે સ્વતંત્રતા પરાક્રમ,  
જેનિ હાક સાંભળી ખુલ્લે બરાચ રે જમ.

અને ચોતાની મહાન શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે :

કોઈનો નથી જ હક્ક રાયરંકનો કદા,  
છેક તો થવા બનાવવા ગુલામ વિશ્વમાં;  
માણસાઈ છે તહાં ગુલામિ હોવિ ના ખરે,  
જુદિમ વાત જોઈ શુભ ન્યાયફૂલ તે ખરે.

રાજના હક્કને મર્યાદા જોઈએ એમ તે માનતો.

રાય સિંધુની પડે હદે રહ્યો જ કામનો,  
જે સમે સિંગો વટી વધ્યો જળથાપ તે ધણો;  
પવંનો ઉન્હા કદાપિ મધ્યમાયિ નીકળે,  
પૃથિવ નીપજો નવી જુની ડુબે જ રે જળે.

અને રાજ્ય જો મર્યાદામાં ન રહે તો !

રાય જો પૂછે સલાહ માત્ર દ્રવ્યવાનમાં,  
ગાનિ ડાહિ રાંકડી પ્રજાનિ રાખિ બેતમાં;  
તર્ત તેણિયે ચર્ચુ જરૂર સ્થાનું રાખની,  
રાખવી પરંતુ વર્તવા સુસમ્યતા ધણી.

સમ્યતાથી સામે યજ્ઞ સુધીની તે સલાહ આપે છે.

આપણી હાલની સ્થિતિના નિદાનમાં આપણા દુઃખનાં પ્રામરતાનાં  
તે ત્રણ કારણો માનતો

જો જો જો જગજીવના બહુ સલાં, સંકટ તો સામટાં,  
રાજ-ધર્મ-રહીતણા જુલમથી, અંગે ઉઠ્યાં ચામડાં. પૃ. ૯૪  
નીચે દીપ કરી છે: "રાજના જુલમથી, ધર્મના જુલમથી, રહીના જુલમથી." તેણે કોઈ દિવસ આપણાં બધાં દુઃખનું કારણ એકલી રહિ માન્યું નથી. અંગ્રેજી રાજ્યના ગમે તેટલા ફાયદા જાણતાં છતાં, તે રાજ્યને વખાણતાં છતાં, પરરાજ્ય એક અનિષ્ટ છે તે કદી તેની સરત બહાર ગયું નથી.

અને કેટલીક પંક્તિઓ જોતાં અંગ્રેજી રાજ્યની સંકુચિતતા, તેની વેપારનીતિ તેને અંદરથી ખૂંચતી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. વીરસિંહ કાવ્યમાં તે નાપકના મુખમાં પોતાના દેશની પ્રતીત થતી સ્થિતિ જ મૂકે છે, પૃ. ૪૩૪-૪૩૫ પર કહે છે:

હિથુ હંમે કહાડું બહાર | દેશ હરપાર | કફ છે મૂજ | જનમ જૂ મહારી,  
રણજીત કર્યું નહિ લેય, હાથ તુજ વેશ | દગાથિ લીધ | જીત શી તહારી.  
ર વેપારી બકાલ | મુઝી કુળ લાજ | કરે મુજ રાજ | એકચક્રે શું !  
નહિ નહિ મેં તો સંખાય | પ્રલય આ થાય | રજપુતી જાય | વીર બેઠો શું !  
અહીં 'વેપારી બકાલ' શબ્દમાં સ્પષ્ટ રીતે Nation of shop-keepers નો વ્યંચ છે, અને પૃ. ૨૩૨ એ

કહિ ચજમાન તે હાજ, પરોણો છે યયો કાજ,  
હવે એ કેહ છે પાજ, અરે કોઈ શૂર દીવ દાઝી.

એ પંક્તિઓમાં પણ અંગ્રેજોની દેશીઓ તરફની તિરસ્કાર વૃત્તિનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તે વારંવાર આ ત્રણેય અનિષ્ટો જણાવે છે.

વળી આસમાની, વળી સૂક્ષ્મતાની,  
વળી કાઝીકાઝી આફતો રિઆવે. ૫. ૨૮૦

અને આ આફતોમાંથી બચવા માટે તે ત્રણ પ્રકારનાં ઐક્ય આવશ્યક ગણે છે.

વિના વાણિજ્ય ઐક્ય, વિના કહું ઐક્ય ધરમનું;  
રાજઐક્ય વણુ જોર, નકામું દેશીજનનું. ૫. ૩૩૮

હિંદમાં એક ભાષા જોઈએ, એક ધર્મ જોઈએ, અને રાજ્યપ્રકરણી  
ઐક્ય જોઈએ. આનો અર્થ એવો તો ન જ હોઈ શકે કે એક ભાષા  
સિવાયની બધી બોલાતી ભાષાઓનો નાશ થવો જોઈએ, નર્મદની પોતાની  
સ્વભાષાભક્તિ અને ગુજરાતનું અભિમાન જ તેને એવું કદી વિચારવા ન  
દે, પણ સમસ્ત દેશ માટે વ્યવહારને માટે એક ભાષા જોઈએ એટલું  
આપણે અત્યારે પણ સ્વીકારીએ છીએ. અને જોકે નર્મદ પોતે તો  
એક જ ધર્મ જોઈએ એમ માનતો હતો પણ અત્યારે કોઈની એવી  
ભાવના નથી, કોઈ તે શક્ય પણ માનતું નથી,—અલખત સૌ પોતપોતાનો  
ધર્મ પાળવા છતાં વ્યવહારનાં કાર્યોમાં ઐક્ય કરી શકે તેને માટે પ્રયત્નો  
ચાલી રહ્યા છે. બીજી તરફ એક નાનો વર્ગ એમ પણ માને છે કે આ  
ધર્મોનો આગ્રહ જ ખોટો છે—હવે આ અર્થમાં ધર્મની જરૂર જ નથી.  
અને અલખત રાજ્યપ્રકરણી ઐક્ય તો જોઈએ છીએ એમાં કોઈને શંકા  
નથી. અને આ બધા ઐક્ય વાટે સૌથી મોટી જરૂર શૌર્યની છે. આ રીતે  
તેનો મુખ્ય મહાર શૌર્ય કે પ્રેમશૌર્ય ઉપર છે. તે કહે છે :

સ્વતંત્રાને કાજ, શૌર્ય ના કહાડે જે કો;  
પામે નહિં કદિ સૂખ, અહોં તાહિં સાચું તે કો.  
વિના શૌર્ય નહિં તુટે, જાતિનાં બધન મ્હોટાં;  
વિના શૌર્ય નહિં ઘટે, પુખના કાઠો ખોટો.  
વિના શૌર્ય નહિં વધે, સ્નેહ સાચા દેશીમાં;  
વિના શૌર્ય નહિં ઐક્ય, ચાચ કોદી દેશીમાં.

અને ગુજરાતીઓને આવું શૌર્ય ચકાવવા કડખેદ બનવામાં તે મગરૂરી લે છે.  
૬૮ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં જે જે સામે આવે તે સર્વની સામે લડવામાં

તેને રસ પડે છે અને તે ગાય છે. શરીરનાં લક્ષણોનાં પદોની નીચે  
ટીપમાં તે કહે છે : “એ પદો ચાર વાતને લાગુ પડે છે. પુદ્ગલો શત્રુની  
સામે લડવા જવાને ચેત્ત્વ યત્નમાં ઠિથા ઠિથા ગુણો રાખવા જોઈએ તે  
એક, આ બરણમાં માણસે પોતાની ઉપર આવી પડતી આપત્તિમાં—આધિ  
વ્યાધિ, ઉપાધિથી દુઃખમાં કેમ વર્તવું તે બીજી, અને બેઠેમરૂપી શત્રુની  
ઉપર સુધારાએ કેવી રીતે સજ યર્ષ લાગવું અને તેથી શા લાભ થાય છે  
તે ત્રીજી, અને ઉપરી સરકાર જીવન કરતી હોય તો રેવતે કેમ વર્તવું તે  
ચોથી.” આ તેનાં મુખ્ય ત્રેરક જગો હત્યાં.

આ પ્રકારની કવિતાઓ નર્મની સૌથી હલમ છે એટલું જ નહિ  
નર્મના સામાન્ય દોષો આમાં ઓછામાં ઓછા છે. અસ્વીકતા જે તેનાં  
પ્રીતિકાવ્યોમાં છે તે આમાં આવી શકે જ નહિ. બીજું તેનાં પ્રીતિકાવ્યો  
જોતાં ક્યાંક જે એમ લાગી જાય છે કે નર્મમાં સ્વચ્છંદીપણે પ્રીતિ  
મદ્દાલવાની વૃત્તિ હતી, તેની મર્યાદા કે તેની સામેની બાજુ અહીં દેખાય  
છે. ઈશ્વરસંબંધી કાવ્યોમાં આપણે જોયું કે નર્મ પોતાની પ્રીતિને પણ  
મોહ કહેનો થયો હતો—અલગન, એ ઈશ્વરી સ્નેહના દૃષ્ટિબિન્દુથી. પણ  
અહીં તો વ્યવહારમાં પણ પ્રીતિની મર્યાદા તે આંકી બતાવે છે.

અતિસ બનિ ગયા હો બહાવરા ને જનનાની,  
ગમતિ ધણિ યર્ષ છે, વાત સુંગારમાંની;  
પણ ખચિન વિચારો, ચિત્ત સુંગાર ખીસે,  
પુરુષ પણયિ રાખે, વીર મર્દાઈ દીસે.  
પુરુષ સશુર હોયે. તો બને સ્ત્રી ગુપાળી,  
કલટ યકિ જ વાગે, પ્રેમની રંગ તાળી;  
સમય નથી હવે કે, રોજ સુંગાર ખેસો,  
સમજિ સમય જાણો, આ વળી છેક છેલ્લો. ૫. ૯૧

અને ૫. ૫૦૮મે કહે છે.

પ્રેમ ગયો ને રહ્યો કામડો એ પણ નહિ મર્દાની;  
સ્વતંત્રતા મર્ષ, રહ્યું દાસપણ, મૈત્રિ સ્વાર્થની ખાની.

આમ એ પ્રેમ અને સ્વાર્થનો વિવેક કરે છે અને સાચો વીર જ સાચો પ્રેમ અનુભવી શકે એ સત્ય રજુ કરે છે. 'વજ્રેસંગ ચાંદ્યા'માં ઠગીની ખખર મળતાં વજ્રેસંગ શુંગર છોડી વીર બને છે.

પ્રજાતણું બચ દુર કરી, આવું પાછો ઘેર;

ત્રેમામૃત તુજ લાં લગી, મ્હારે મન છે ઝેર. પૃ. ૨૬૩

એટલે વીરરસમાં અશ્લીલતા જેવા દોષનો સંભવ નથી. નર્મદનાં બીજાં કાવ્યોમાં, જેમકે પ્રીતિકાવ્યોમાં, ઉત્તમ અને અધમ વચ્ચે જેવું મોટું અંતર છે તેવું અંતર અહીં નથી. તેનું કારણ કંઈક એ છે કે આ કાવ્યો તેણે મે.ડાં લખ્યાં શરૂ કર્યાં એટલે હયોટી આવી ગઈ છે. વળી આ ધણીખરાં કાવ્યો તેણે પદોમાં લખેલાં છે જેમાં તેને ભાષાની ઓછી મુશ્કેલી પડે છે. પદોમાં કેવળ નિર્મળયોગ્ય દલીલો ભાગ્યે જ આવી શકે. તેણે રાક્ષામાં પણ આવાં કાવ્યો લખ્યાં છે અને રાક્ષા પણ તેને ધણી સમયથી સિદ્ધ થઈ ગયેલો છન્દ છે. બીજું કારણ એ કે આ કાવ્યનો સ્થાયી ભાવ ઉત્સાહ છે. નર્મદનો ઉત્સાહ હમેશાં પ્રજલ અને વેગવાળો હતો. એટલે જોટલે અંશે બલ અને વેગ વીરરસના વિભાવો છે તેટલે અંશે તેમાં થોડો રસ તો આપોઆપ જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ વર્ગનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ કાવ્યો તો જે કે બહુ નથી પણ અમુક કોટિથી ઉતરતાં છે જ નહિ, અને તે બધાં વાંચવાં ગમે તેવાં છે. તેમાંથી પસંદગી કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે.

૧૧૧૧ આ પ્રકારનાં કાવ્યોના ઉત્તમ દાખલા પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાથી જ મશહૂર છે. પણ એ દાખલાનો આજે ઉલ્લેખ ન કરું તો નર્મદના અક્ષરદેહનું સ્મરણ કરતી વખતે તેનું ઉત્તમાંગ છોડી દીધા જેવું થાય. એ દાખલા એટલા સરસ છે કે તે અનેકવાર સાંભળ્યા હોય છતાં ફરી સાંભળવા ગમે.

ફરી જોળનિયું આપે, હરિ તું ફરી જોળનિયું આપે,

હિંદુ દેશને આપે, હરિ તું નીજ કરીને આપે. પૃ. ૨૧૭

એ અને

રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયસ્તું. પૃ. ૨૨૮

એ તો આપણા સાહિત્યની અણુમણી પંક્તિઓ છે. / ૫ ૨૨૬મા ઉપરનું



આદા કેવાં યશગીત ગવાએ, જોદો રણે લડતો પડી નાએ.

એ કાવ્ય નીચે કવિ દીપ કરે છે: “મારા મરણ પછી મારી રાખ ઉપર દેવડી બંધાય તો તે ઉપર એ અથવા ‘નવ કરશો કોઈ શોક’ એ પદ કોતરાવવું.” પણ આ ગીત ‘નવ કરશો’ નેટલું મુંદર નથી તે સિવાય ‘જાંસા યા ખાત્રા?’ ‘દાસ પલું કદાં સધી’ ‘ડગલું ભરું કે ના હાવું ના હાવું’ ‘સહુ અથો જીતવા જંગમ’ ‘સુરત’ ઉપરનું લાંબું મુંદર પ્રવાહી કાવ્ય, ‘શંખનાદ સંમળાયે ભૈયા’ ‘ધાયલ જંગી હો’ ‘રંગડ જોયા હો’ ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ‘કોની કોની છે ગુજરાત’ વગેરે/પણ મુંદર છે. એ ગીતો છે, તેને હું ન્યાય ન આપી શકું માટે ઉતારતો નથી, પણ નીચેના પાનચોથ એક એ ફરરા તો બોલીશ. હું હિંદુઓની પડતી પૃ. ૩૩૬ એથી એક ફરરા લઈશ.

મઈ તેહનું નામ, સમો આખો કે ચાત્રે;  
કનક કામિની તજ, સજ રણમાં જઈ મ્હાત્રે.  
મઈ તેહનું નામ, ડરે નહિ રણે જવાથી;  
હૈસે મ્હડે તોખાર, ડરે નહિ રિપુ મળ્યાથી.  
મઈ તેહનું નામ, મરે પણ પણ નવ મૂકે;  
ધીર ધરી શૂરબેર, તાણું નીચાન ન ચૂકે.  
મઈ તેહનું નામ, સિંગથી શૂર વધારે.  
તોપ બડાકા કરે, તેમ તે પસે પુકારે.  
મઈ તેહનું નામ, ચળકતાં શસ્ત્રો જોઈ;  
ઉજળી કરતો હાથ, કીર્તિ ઉજળી પર મ્હોઈ.  
મઈ તેહનું નામ, લોહિની નદિયો દેખી;  
ધડ માયાં ને હાડ, કાંપતો નહિ ને રેખી. વગેરે.

એક બીજો ફરરા પૃ. ૩૩૯ એથી:

જેમ યવનની સાથ, સુધારાદિત્ય લડે છે;  
ભત્રંજનમાં જુદ કદં ચોબેર મયે છે.  
જેમી જહુ ગુજરાત, તહાં સુધારા પક્ષી;  
સેનાનીમાં એક, કવી નર્મદ જે લક્ષી.

પ્રેમશૌર્યમાં મગ્ન, હાલ કડખેદ બન્યો છે;  
 ઝંપલાવવા રણે, વાટ તે જોઈ રહ્યો છે.  
 દાખવવાને હાથ, નથી રણ રંગભૂમી કે;  
 દેશ-સમય-જનરંગ, જોઈ છું મૂળે શીઘ્ર.  
 નથી સેન તૈયાર, એક પણુ વાતે હમથાં;  
 નથી પ્રેમ ને નેમ, શૌર્યનાં તો છે સમથાં.  
 તો પછિ હોએ કેમ, બહાં હિંમતને સાહસ ?

૧. એમ રડું છું હાલ, લજ્જાવણુ હોએ શો જસ ?

આ 'હિંદુઓની પડતી'ને નર્મદના એક ઉત્તમ કાવ્યનું માન મળ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. શ્રીયુત મુનશી તેને "દેશભક્તાનું કુરુણુ રુદ્ર" કહે છે. તેમાં નર્મદનું દર્દ છે એ વાત સાચી, પણ તેના મુખ્ય ભાવ-પ્રધાન સ્વ-વીર જ છે. દર્દ પણ તેને ઉત્સાહ પ્રેરે છે. તે સુધારાનું આદર્શ ગણાય છે તે યોગ્ય જ છે. તેમાં સુધારાનો આખો કાર્યક્રમ આવી જાય છે; તેના સુધારાની દૃષ્ટિ પણ વિશાળ અને તત્વસ્પર્શી છે. એટલાં વહેલાં એણે વિધવાવિવાહ, પરદેશ ગમનની સાથે સ્પર્શસ્પર્શનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કહે છે:

વળી અપચનો સ્પર્શ, તેહ પણ તે જ ઉપરથી,

અને ખીજ બધાની સાથે શરીર સારાં કરવાને પણ શિખામણુ આપે છે. આનું અગત્યનું પુસ્તક સામાન્ય બજેટની અગત્યમાં રહે તે સારું નહિ, તેની એક નવી આવૃત્તિ ટિપ્પણુ સાથે ફરી તેને પાઠ્યપુસ્તકોમાં મૂકવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં નર્મદની દલીલોમાં અતિશયિતા લાગે તે ભાગ છોડી દેવો, અથવા તેના ઉપર સ્વતંત્ર તટસ્થ વિવેકી દીપ આપવી પણ આ કાવ્ય માત્ર હિંદુ ગુજરાતીએ જ નહિ પણ દરેક ગુજરાતીએ વાંચવું જોઈએ. અને તેનું કારણ તેમાં સુધારાનો કાર્યક્રમ છે ને જ નહિ, પણ તે ખરેખર સાહસ અને ઉત્સાહ પ્રેરનાર છે માટે. કોઈ પણ જમાનામાં સુધારો નથી થતો તેનું મુખ્ય કારણ અજ્ઞાન તો ખરું જ, પણ તેટલું જ મજબૂત કારણ સ્વાર્થ, જડતા, નિરુત્સાહ, ભય, શરમ વગેરે છે. આ કાવ્યનો પ્રવાહ એટલો વિપુલ પ્રબલ અને વેગવાળો છે કે હૃદયના આવા મેલો તેમાં ધસડાઈ જાય ! હજી પણ આપણા દેશમાં એની એ જ જડતા

પ્રગતિને રોકે છે, અને તેથી આવાં કાબો આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવી જવાં જોઈએ:—હેવટે આનુચંગિક વાચનમાં.

અને આપણે સુરતમાં જોવા થયા છીએ તો સુરતીમાર્ષિઓને માટે તેણે શું કહ્યું છે તે જોઈએ. એનું એ જ અત્યારે શબ્દશઃ લાગુ પડે છે એવી કોઈ સમજણથી નહિ, પણ સુરત માટે તેને કેટલું મહત્વ હતું, કેટલો ઉત્સાહ હતો તેનું સ્મરણ કરવા.

સુરત તથા એ તનુજ, વિશેષે નાગર બચ્ચા;  
અનાવળા કાએચ, તમે હઠમાં નહિ કચ્ચા.  
રૂડી વાનમાં હટું, રાખશે રૂડી રીને;  
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, સાધિ રહેશે સુખિ નીતે.  
રાજકોજમાં નજર, તમારી સારી પહેંચે;  
ધટતી છુટને લેઈ, ચઢી બેસો સુખ ટેંચે.  
બ્યવહારી વેદાન્ત, સર્વથી રહેજ પળાએ;  
ભતિભેદ મૂકાવ, ઐક્યથી શું ના થાએ.  
ઉઘમ ખેને રાજ, બણી ગુણિ બહેમો કાડે;  
રણે જતાવી શૂર, મુધારા સાથે લાડે.  
નર્મદ હું કહ્યોહ, ગાર્હ ને શૂર ચઢાવું;  
ઉડી ગયો સદુ શૂર, ફરી ટાણું નહિ આવું.

પૃ. ૪૦૦

અહીં વીરકાવ્યોનો વિષય પૂરો કરી હવે તેનાં નાટકોનો વિષય હાથ ધરું છું. નર્મદની કૃતિઓમાં નાટકો ઉપર ખડું ધ્યાન નથી અપાતું. નર્મદે તે પૈસાની બીડમાં લખી આપેલાં. તે વિશે નવક્રમ ભણે છે: "ઈ. સ. ૧૮૭૬માં મુંબઈમાં જઈ નર્મદાચંકરે નાટ્યશાળાને માટે લખવાતું તથા એવાં બીજાં કેટલાંક પરચુરણ કામો ઉચ્ચરનિમિત્તે કરવા માંડ્યાં. આ નાટકો જેવા ઉદ્દેશથી લખાયાં તેવાં જ છે એટલે તે કવિની કીર્તિમાં કોઈ વધારો કરે એવાં નથી." અને તેનું કારણ નવક્રમ ટીપ્પણમાં એ સ્પષ્ટ છે કે નર્મદાચંકરે સ્વાનુભવરસિક કવિ હતા. અને નાટક માટે સર્વાનુભવરસિક કવિ જોઈએ. આ કારણ ખરું છે. અને છતાં નર્મદની બીજી કેટલીક કૃતિઓ કરતાં આને વધારે અધમ ગણવાનું અને આસ કારણ જણાતું નથી.

આ કૃતિઓ સામાન્ય રીતે ઘણી ઓછી પરિચિત છે એટલે એ વિશે થોડી માહિતી આપવી ઉચિત ગણું છું. નર્મદે ચાર નાટકો લખ્યાં છે. દ્રૌપદીદર્શન, સીતાહરણ, સારથાકુન્તલ અને બાલકૃષ્ણવિજય. આ ચારેયની પ્રતો મને જોવા મળી છે. તે અનુક્રમે ૧૮૯૮, ૧૮૯૧, ૧૮૮૧, અને ૧૮૮૬ની હતી. પહેલીમાં ત્રીજી આવૃત્તિ જણાવેલું છે. બીજીમાં કેટલામી આવૃત્તિ તે જણાવેલું નથી. સીતાહરણને બદલે મેં જોયેલી પ્રતનું નામ શ્રીરામજનકી દર્શન નાટક હતું.

સદ્ગન નવલરામે આપેલ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે દ્રૌપદીહરણ સૌથી વધારે લોકપ્રિય થયું હતું. કવિ નર્મદનાં વિધવાએ એક ચોપડીમાં કવિ વિશેની કેટલીક હકીકતનું ટાંચણ કરેલું છે તેમાં પણ લખ્યું છે: “આ ધરમાંજ એઓએ નાટક લખવાં શરૂ કર્યાં. દ્રૌપદીદર્શન, સીતાહરણ (રામજનકી દર્શન), સાર થાકુન્તલ અને બાલકૃષ્ણવિજય આ ધરમાં લખાયાં. તેમાં દ્રૌપદીદર્શન ખેલ સર્વોત્તમ નીવડયો.”

આ બધાં નાટકોમાં નાટકની રચનાની, ભાવસંક્રાન્તિની ને પાત્રાલેખનની જૂથો તો છે. પણ કેટલીક વિચિત્ર જૂથો છે તે અણુધડપણાની છે કે એ વખતનાં નાટકોનો એવો સમય હતો તે જણી શકાતું નથી. લખણ તરીકે એક જ પ્રવેશમાં તદ્દન જુદા જુદા સ્થલનાં બે દૃશ્યો નાંખવાં. દ્રૌપદીદર્શનમાં દ્રૌપદી (સૈરન્દ્રી) ભીમ પાસે કીચકનો ઘાટ ઘડાવવાનું નક્કી કરીને પાંચમા અંકના પાંચમા પ્રવેશમાં કીચકને ખોટો નિલનસંકેત આપે છે. તેનું સ્થલ રાણીમંદિર છે.

સૈરન્દ્રી—તમારે કાઠને કંઈ ફેરું નહિ ને મધ્યરાત્રિયે ચિત્ર-શાળામાં મળજો.

કીચક—ખરૂં કે છે તું મને ?

સૈરન્દ્રી—જેણે લાંગો અવધિ તો નથી.

કીચક—ત્યારે હું જાઉં છું ને તારી સાથે જોઈશ. (ગય છે)

દાસી—આજ કંઈ તું લટી ગઈ સૈરન્દ્રી ?

સૈરન્દ્રી—આડે લાખડે આડો વેહેર.

દારી—ચરો, ચણી વાટ જોતાં હશે આપણી.

આવી સુખ અને હીણપતની વાત દ્રૌપદી ઘસીના દેખતાં કરે? અને દારી જોયિની જ ક્યાંથી આવી પડી? પાત્ર પ્રવેશ છે કે નય છે તે પણ જણાવ્યું નથી. એ તો જવા દઈએ, પણ અહીં સૂઝી વાત આત્મા પછી તરત કૌંસમાં (ચૌદાના માર્ગમાં) લખે છે ને વાતચીત શરૂ થાય છે :

એકજણ—કીચક મૂઓ.

બીજો—હું હું બપોરે તો મેં તેને દોડા દતો.

એટલે કે એક પ્રવેશમાં પણ સ્થલ કે કાલ કથાનું સાતત્ય નથી! આવું બીજે પણ છે.

આવું જ ઘડતરનું અણુધડપણું રામજનકી દર્શન નાટકમાં છે. અંક બીજો પ્રવેશ બીજામાં વિદૂષક એકસો પ્રવેશ કરી જોડે છે:

વિદૂષક—મિથિલાપુરીમાં સ્વયંવર જોયો, પણ પછી રામસીતા પરણી અયોધ્યે ગયાં ને પછી હું પણ મારે ગામ જઈ પરણ્યો અયોધ્યે તે જો ધણીધણીઆણીરે કેવી રીતે પ્રેમ વેભવ કરતાં તે આપણે ન જોયું. પણ હા! મારા રનેહીએ ધણા દાડા પર મને એક ગીત લખી મોકલ્યું હતું ખરૂં. સાંભરી આવ રે ગીત! સાંભર્યું સાંભર્યું.

આ ઉક્તિ પછી યોગદર્શિમાં ગીત આવે છે તેમાં પ્રથમ રામલક્ષ્મણનું મિથિલા જવા પહેલાંનું વૃત્તાંત આવે છે. રામલક્ષ્મણ કૌશિક સાથે આત્મા. માર્ગમાં તાડિયાનો વધ કર્યો. પછી વિશ્વામિત્ર પાસેથી અભિવિદ્યા લીધી. પછી યજ્ઞનું રક્ષણ કર્યું. સુગ્રહ ને મારિચને માર્યા ને હેરટે લખે છે:

યજ્ઞ યકી પરવાર્યો જહો, સદેશો આજ્યો ॥ તહો;

મિથિલા ધણી જનક રાજનં, ધનુષ યજ્ઞનું કરે જતનં.

પણ જહુ વર્ષ થઈ ગયાં રામસીતાનાં દર્શન ક્યાંનિ! અયોધ્યે જઈ ફરી એકવાર દર્શન કરી આવું (નય છે.)

અહીં પ્રવેશ પૂરો થાય છે. આ પ્રવેશની વિદૂષકની ઉક્તિ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ પહેલાં રામસીતાનું લગ્ન થઈ ગયું છે. પણ

રામસીતાના લગ્નના બધા પ્રવેશો આ વિદ્વપકની ઉક્તિ પછી જ આવે છે ! પ્રવેશ ત્રીજામાં મિથિલા પાસેની વનરાઈમાં ઉતરેલ વિશ્વામિત્રને જનક યજ્ઞ-સમારંભ જોવાને રાજગૃહે આવવા આમંત્રે છે. પ્રવેશ ચોથામાં પુરોહિતના નિવાસમાં અદ્વૈતાને જનકરાણી મળવા આવે ॥ ૬ ॥ સાં રામલક્ષ્મણ અને જનકીને પ્રથમ એકબીજાનું દર્શન થાય છે. પ્રવેશ પાંચમામાં જનકી સહિયરો સાથે વાત કરે છે. પ્રવેશ છઠ્ઠામાં રામ સ્વયંવર મંડપમાં શિવધનુષ્ય તોડે છે, અને સીતા રામને વરમાળ પહેરાવે છે. પ્રવેશ સાતમામાં પરશુરામ અને રામનો મુકાબલો થાય છે. અને પ્રવેશ આઠમામાં લગ્નો થઈ રહ્યા પછી વહેવાઈઓ રાજસભામાં વિદાય લે છે.

ત્યારે વિદ્વપકની ઉક્તિનો શો ખુલાસો ? તેને ભવિષ્યની આગાહી કરવા તપ્તા ઉપર જીતો કરેલો એમ સમજવું ! અને આગાહી વળી વિદ્વપકને મોઢે ?

હજી એક નાની વિચિત્રતા પણ અહીં જ આવે છે. વેવાઈઓ વિદાય લે છે તેનો અંત આ પ્રમાણે છે.

જનક—મુનિ વશિષ્ઠ ને મુનિ વિશ્વામિત્ર પ્રણામ સાથે વિનંતી કે પાછાં દર્શન આપશો. ( સૌ છૂટા પડે છે ને પછી દશરથ જન સાથે અયોધ્યે જવા નીકળે છે.)

ખરી રીતે અહીં અંક પૂરો થવો જોઈએ. પણ અહીં પૂરો થતો નથી. આ બધાં પાત્રો ચાલ્યાં ગયા પછી ગાયનો આવે છે:—

### ચોપાઈ

જન આવી અગ્નેધ્યા માંધ, વડુવર જોશં ચાર મુઠાપ;  
રાજરાણીઓ મલકાય, પુરિનાં નરનારી દરખાપ. ૧  
જ્ઞ સાન વર્ષે સીતા તેહ, વયે આવી પતિ સંગે રેહ;  
વંશાં વર્ષ વળિ પાયક એમ, ખિત્તી પકિતી તે સદપ્રેમ. ૨

( દેશી—દાળ )

એક સમે વારુ વાટિકામાં રામ સીતા અવશેષનાં;  
વસંત ખીલ્યો ધુલલતાએ વહે ફવારા ઝોડના. ૧

ત્રિવિધરંગી પંખીઓ સહુ અલાપ વિવિધ સુસ્વર કરે;  
 આકાશ મુંદર નિરખતાં ઉર પ્રેમમાં વધુ રસ ભરે. ૨  
 લક્ષ્મણે કૂતો વેડી આપ્યાં સીતાએ ગૂથી માળ રે;  
 જીબી યઈ પેદેરાવવા પતિ પીતવસન વધુ તમાલ રે. ૩  
 માવરી લીધી માળ કરમાં રામે મુખ મલકાવિયું;  
 સીતાની કાટે ધાલી દેઈને નેત્રામૃત ઉપમવિયું. ૪  
 એક સમે જલક્રોડ કરતાં રામ દાખે શરચાતુરી;  
 સીતા ઓવારે મંદ હસી કહે પ્રેમવીર પશુ હો છુરી. ૫

અને અહીં અંક સમાપ્ત થાય છે. આ ઉકિત બોલતું કાણુ દરો ?  
 કે માત્ર છ.પેદી પ્રતમાં આ ગીત છે અને તે નાટકમાં નહિ બોલાતું  
 હોય ? કે શુભરાત્રી રંગભૂમિની એ જાલદસામાં સ્વતંત્રતાનું પાત્ર બોલી  
 જતું દરો ? કે પ્રત્યક્ષ યથા વિના પડદા પાછળથી કે વિંગમાંથી આટલું  
 ગવાતું દરો ? અહીં આવી જ એક બૂલ વીરમતી નાટકમાં નવલસામે  
 કરેલી યાદ આવે છે. અંક ૫, પ્રવેશ ત્રીજો, જેમાં અંતે વીરમતી, પોતા  
 પર આક્રમણ કરતા સાધરાજને મારે છે, તેમાં છેલ્લે વીરમતીનું વર્ણન  
 કવિ પોતે સોરઠામાં કરે છે ।

“ સગદે મણિધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં ” વગેરે.  
 જુને સમકાલીનોએ એક જ પ્રકારની બૂલ કરી એટલે વહેમ જાય છે કે આ  
 પ્રકારનાં કાવ્યો બોલવાનો તેમના સમયમાં કોઈ સંકેત તો નહિ હોય । આપણી  
 આધુનિક રંગભૂમિનો ઇતિહાસ ધણો ટૂંકો છે છતાં તેના પ્રારંભની ધણી  
 ધણી વિચિત્રતાઓની આપણને અત્યારે ખગર નથી । તેવું આ પશુ  
 કંઈ હોય ।

હવે નાટકની શૈલી વિશે થોડું કહી આ ભાગ બંધ કરીશ પ્રથમ  
 ગદ્યમાં તેના અમુક અમુક પ્રયોગો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે તે જણાવું છું.  
 પ્રથમ એ કે “આપો” “જાઓ” તેને જલ્દી તે “આપવું” “જવું” જેવાં  
 રૂપો વાપરે છે. જેમ કે :

રાજા—(રથ થોડેક આગળ ચાલ્યા પછી) સદા તપોવન વાસીને  
 ઉપદ્રવ મા થાઓ; અહીં જ રથ રાખ, કે હું ઉતરું ।

સુત—રાસ ખેંચી છે મેં, હતરવું આપખમન!

રાજા—...ને આ તમારી સખી તેની કન્યા એ કેમ?

અનસૂયા—આર્ય સાંભળવું!

સારશાકુન્તલ.

આવા દાખલા ખીજાં નાટકોમાં પણ છે તે વિશેષ આપતો નથી. ખીજો આવો પ્રયોગ ચોથી વિભક્તિનો:—

મંત્રી—માયા કપટ ને વળમાં પૂરાં આપણાં પૂતના બાઈ ખોળને નીકળી પડ્યાં છે. (બાળકૃષ્ણ વિજય) ‘ખોળને’ એટલે શોષ માટે.

રાજા—ઠીક, હું મળીશ એટલે તે મહર્ષિને જણાવશે કે દર્શનને આવ્યો હતો. (સાર શાકુન્તલ)

પ્રિયર્વદ્ધા—આલ હવે દેવકાર્યને જઈએ. (સદર)

આવા દાખલા બધાં નાટકોમાં છે. આવા પ્રયોગ તેની કવિતામાં પણ છે. નર્મકવિતા પૃ. ૪૯૧મે એક કાવ્ય છે :

ચસો ચસો જીવને, જીવે છે જય બાઈ.

તેમજ પૃ. ૨૫૧મે

ગયો રાજ શીકારને, સુષ્પી ઊડી તે વાર.

પ્રેમાનન્દ આજ અર્થમાં ચોથી વિભક્તિ વાપરે છે પણ આધુનિકોમાં આવો પ્રયોગ નર્મક સિવાય બીજો વાંચ્યાનું સ્મરણ નથી, હોય તો તે નોંધ લેવા જોગ ગણાય. ખીજું: ‘સિદ્ધ’ શબ્દ નર્મક ‘તૈયાર’ ‘તત્પર’ના અર્થમાં વાપરે છે, જેમકે :

સભાસદો—મહારાજનો ખેદ યળવે સિદ્ધ છેમે અમે સૌ મંત્રીશ્રી.

મંત્રી—જય મહારાજ! અવશ્ય જેવું કાર્ક નથી. જોદાઓ સિદ્ધ છે. (બાળકૃષ્ણ વિજય)

આ પ્રયોગ તેની ખીજી કૃતિઓમાં પણ છે પણ સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો પ્રયોગ વ્યુત્ક્રમચૈત્રીનો છે જે કવિશ્રી ન્દાનાલાલનાં શબ્દોમાં પ્રથમ લક્ષમાં આવી. આના જરા વિશેષ દાખલા જોઈએ : ઉપરનો જ પ્રસંગ:—

મંત્રી—મહારાજ અહો આવશે વેળાએ, સભાસદો તમે સૌ વડું ધૈર્ય આપજો.



સહાસદો—મહારાજનો ખેદ ટાળવે સિદ્ધ હોયે અને સૌ મંત્રીશ્રી,  
વળી એજ નાટકમાં આગળ

કૃષ્ણ—નિર્દોષ સંયોગ તમારો છે;

બીજા દાખલા જોઈએ.

વૈખાનસ—પુત્રી શકુન્તલાને અતિથિના સત્કારનું દહી, એના  
દેવમાં કેટલુંક જાણક છે તેની સાંતિને અર્થે અમણાંજ મોમતીયે ગણા ઝાલિ.

x

x

અનસુયા—...ને કીઆ દેશના કીઆ લોકને હિલ્લિત કીધા  
છે વિરહે!

x

x

પ્રિયવંદના—તારે દેવું છે બે જાડને પાણી પાવાનું અને, માટે આપ  
ને તેથી છૂટી થાનિ બજે

શકુન્તલ.

સૂત્રધાર (પટમણી જોઈને) પ્રિય! આવતું. શીરામ જાનકી દર્શન  
નાટક કવિશ્રી નર્મદાચંદ્રે નવુંજ રચ્યું છે તેનો પ્રયોગ કરીએ રંગમૂર્તિ ઉપર.

x

x

ગૌતમ—પવિત્ર શ્રેષ્ઠ, અંગિકાર કીધો મેં, પત્ની! સતીની પ્રતિજ્ઞા પામ.  
સમજાનકી દર્શન નાટક

વ્યુત્કમના આવા પુષ્કળ દાખલા બધાં નાટકોમાં મળે છે. નર્મદ-  
ચંદ્રના ધર્મવિચારના નિર્મળોમાં પણ ઘણી જગ્યાએ વ્યુત્કમસૈદ્ધીનો પ્રયોગ  
કરેલો છે. તે નિર્મળોમાં સૌથી પહેલો ‘ધર્મ શિશ્યા’ ૧૮૭૮માં લખાયો  
છે. એટલે આપણે દહી રાખીએ કે તેની પણ પહેલાં નર્મદે એ સૈદ્ધી  
૧૮૭૬માં વાપરી છે. કવિશ્રી જ્ઞાનાલાલના અપવાગધ કે કોલનસૈદ્ધીમાં  
આ વ્યુત્કમનો પુષ્કળ ઉપયોગ ચણેલો હોવાથી આને મદદર મળ્યું છે.  
અને આ સૈદ્ધીનો ઇતિહાસ કદી જોવાનું આવે તો તેમાં પણ નર્મદને  
પુરોભાગી ગણવે જોઈએ. આવા વ્યુત્કમો આપણી ભાષાદિને દેવજ  
પ્રતિકૂળ છે એમ તો ન કદી શકાય પણ નર્મદે તેનો અતિપ્રયોગ કર્યો છે.  
અને એ રીતે એનું સ્વરૂપ સમજવા જેવું છે. પણ આ નર્મદના મધનો  
પ્રશ્ન છે જેનું તેના મધના અભ્યાસમાં સ્થાન છે એટલે અહીં આટલા  
દર્શકોથી એ પ્રશ્ન નંધ કરીશું.

નાટકમાં આવતાં કાબો વિશે ચેતું કહેવાનું રહે છે. પ્રથમ યોડાં સારાં કાબોના નમૂના બોધે.

આકાશ સુંદર ભુરું નરું સ્વચ્છ સોએ  
ધોળે ધુલે વિધવિધે વનવૃક્ષે બેઝે.  
ધેનુ નમેલ તડકે ચરતી સ્વચ્છંદે,  
અંસી તણી ધુનિ સુણી ઉભિ સ્તબ્ધ વંદે.  
વંદે સુણી વળિ સખા સહુ ગોપ બેને  
જાઓ રણો નટ બની વટ હેઠ તેને;  
પાંકો વળે કટિ તટે પદ કંઠ દેશે,  
મેં તો જઈ ન લજજો નહિ રૂપ વેષે.

અહીં કૃષ્ણની ત્રિભંગી મૂર્તિનું વર્ણન છે. નીચેનું ગીત કૃષ્ણની ઉક્તિ છે.

શરદ પૂનેમની રાતડી આંહો અહો આપાસ  
આર આંદરણે ચોકમાં કરીએ જ પ્રેમ પ્રકાશ. ૧  
ધૂંધા તે વન શોભી રહ્યું, પ્રસ્થું બેઠ્યું ચોમેર;  
કાલિન્દ્રી કહે કાંડે રમિએ ઉમંગે ઘેર ૨  
હાવે ને ભાવે ગોપિયો, સ્વચ્છંદ પ્રેમ સ્વરૂપ;  
દાખીને લાવો લઈ લો, દર્શન દિવ્ય અનૂપ. ૩

પહેલી પંક્તિ મીઠાઠાઠીના પ્રસિદ્ધ રાસની છે તે અકસ્માત હશે કે કવિએ જાણી જોયને તેમાંથી લીધી હશે.

એક જગાએ 'રેણુકી' વૃત્ત મૂક્યું છે જે કવિના પિંગલમાં નથી. ઝનઝન વન સધન, સદન નહિ કપવન, કુસુમ નિરખિ મન મુદિત હસે; નિરમળ શરિ મગન, પવનગતિ ઉદિપન, લગન છંદ તન પતિસું ધસે. વગેરે.

સારસાદુન્તસનાં કેટલાંક પદ્ય પ્રસાદિક છે. બપાનતર સર્વત્ર સમસ્તોકી નથી. આશ્રમજૂમિના વર્ણનનો શ્લોક નીચાતઃ શુદ્ધગર્ભચોદ્રામુલ્લસ-સ્થાપ્તઃ વગેરેનું બાપાનતર કટાવમાં નીચે પ્રમાણે કરેલું છે:

ઝાડતણી આ જાણેલમાં પોપટના માળા, તેમાંથી તો નમાર કેરા  
કણ બહુ ગરતા; કે દામે છે પથર ચિકણા મૂચવના દિંગોરા છૂંધાં તેજ

ઝાડવ તપસ્વિઓએ; મારગમાં પાણીનાં ટીપાં ને વળિ લીટા દેખાયે તે  
 ઋષિજન કેરાં વફવ વસો જળાશયોમાં બોળેલાં નીગળતાં લીધાં તેનાં  
 હોએ; પવન ચપળથી ખાબુચિયાનાં પાણીએ તો ઝાડમૂળિયાં ધે.વાયાં  
 છે. હોમેથે ધીને ધૂમાડે ધુમાડિયા રંજે પીળાં સૌ પત્રફલ ફળ; મેટાં  
 દરણાં શબ્દ મનુષ્યના સુણી ન ભાગે વિશ્વાસે રહિ એક ગતીએ અહિ  
 તહિ ફરતાં; ને જળક તે દર્ભ કાપિને સ્વચ્છ કરેલી ઉપવન જૂમિ તેમાં  
 ચરતાં દળવે દળવે—

રમ્ય અતિ ધર્મક્ષેત્ર સોહે

જિતરે શ્રમ મારો જોએ.

આની સુથે મણિમાર્ગ નવુમાર્ગએ ઉત્તર રમચરિત્રમાં દંડકાવર્ણનના  
 શ્લોકાનું બાયાન્તર કટાવમાં કર્યું છે ( કે કે હામે સિન્ધવ રમ્ય ને નથન  
 દસાવે.) તે સુરખાવવા જેવું છે. જન્મેએ મૂળના ચાર્ફલવિહીડિન જૂતના  
 શ્લોકનું કટાવમાં બાયાન્તર કર્યું છે. મણિમાર્ગને આનું સૂચન  
 નર્મદના આ બાયાનક્રમાંથી મળ્યું હોય તો નવાઈ નહિ. અને નર્મદનાં  
 નાટકો તેની કૃતિમાં દલકાં ગણાય છે છતાં તેનું આરસાકુન્તાલ સાકુન્તાલનાં  
 બાયાન્તરોમાં એક સ્થાન મિલે જોટલી મોખ્યતા ધરાવે છે. તેનું મધ પશુ  
 સચોટ અને સીધું છે.

નાટકોમાં વાપરેલાં નવાં જૂતોમાં તેની તોટકની ચાલ નોંધવા જેવી છે.

બાલકૃષ્ણ વિજય નાટકમાં નદી માય છે

જય હુંડુભિયે દિપિ જાણ કરૂં રમડી

પડિ પાપતણી ચડિ ધર્મધન્ય કથડી.

કવિશ્રી ખજરદારે નર્મદ વિશે જે સોનેટ લખેલ છે જેને તેમણે ધ્વનિત  
 કહેલ છે તે આજ જૂત છે.

વીર નર્મદ હું જગમાં લડી સુદ મયો, વગેરે.

આ પ્રમાણે કાવ્યમાં કવિ નર્મદે ટેક સુધી જૂતોના અને છંદોના પ્રયોગો  
 ચાલુ રાખ્યા છે.

હવે ઉપસંદારમાં આપણે નર્મદનાં વિશેષ લક્ષણો જોઈ બંધ કરીશું.  
 પદ્ય રચનામાં નર્મદનો શ્લોક એકદમ નમરે ચડે એવો છે. લલિત છંદો

સૌથી પહેલે તેણે પ્રયોગ કર્યો. મરાઠીમાંથી ‘ઓવી’ ‘મરાઠી સાખી’ અપનાવ્યાં. તેમ જ મારું અનુમાન\* સાચું હોય તો દક્ષિણના સંસર્ગમાંથી વીરવૃત્ત જેવા લાવણીના વિસ્તારો થોભ્યા. તેણે મુક્તકો-સુભાષિત મુક્તકો રચ્યાં તેમ જ આપણી ભાષામાં સૌથી પહેલાં પરિચ્છેદો (Periods)માં કાવ્ય લખ્યાં જેના નિદર્શક દાખલા હિંદુઓની પડતી, અને એક અદ્ભુત યુદ્ધ છે. નાનાં મુક્તકોની પરંપરા તેની પછી પાતળી પડી ગઈ છે. તેના પછી થોડાં મુક્તકો લખનાર પ્રો. જલવંતરાય ઠાકોરને જ ગણી શકાય, જે કે તેમની અસરથી હમણાં પાછો મુક્તકો લખવાનો શોખ કંઈક વધ્યો છે. નર્મદ, ‘દલપત પ્રાસે બહાય’ લખી નીચે ટીપમાં “તેનાં તેજ રૂપ-અક્ષર ફરીફરી લખી એમાં અનુરાધ છે એમ જતાણી લોકને ફાસલાને છે કે મને મોટો કવિ કહો.” એમ મસ્કરી કરે છે પણ ‘નર્મદમાં પ્રાસો’ એવો જ હતું, દલપત કરતાં તો એવું હતું જ. એકાં એક અર્થે એકને એક શબ્દ તેણે પ્રાસમાં વાપર્યો છે. જેમકે

વિના શૌર્ય નહિ વધે, સ્નેહ સાચા દેડમાં;

વિના શૌર્ય નહિ એકમ, ચાપ કાઢી દેશીમાં

ધણી જગાએ પ્રાસો તાણીપૂરીને મેળવ્યા/છે-જે કે તે સાથે સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પ્રાસની જરૂર નથી એમ કહેનાર/અને નિપ્રાસ સંસ્કૃતવૃત્તો લખનાર તે પહેલો હતો. હન્દોમાં લખતાં જણે તેને કસેસ બહારવો પડતો હોય એમ જણાય છે, પણ દોહરા, રાલકા લાવણીની તેને ધણી સારી ફાવ છે. તેમાં તેનું કાવ્ય વેગવાળા પ્રવાહથી ધસ્યું જાય છે. તે ઉપરાંત પદો પણ તે પ્રસન્ન રીતે લખી શકે છે. અને તેનો એ વારસો સાચવનાર પણ પ્રો. ઠાકોર છે. ‘‘દુનિયાં જુદાની જુદાની’’ કે ‘‘કાઈ ન કરશે શોક’’ વગેરે પદો આપણી ભાષામાં તેની બાળબીરતા તેમ જ પ્રસાદને લીધે ચિરકાળ ટકી રહેશે. સંસ્કૃતવૃત્તોમાં તેને યતિનો બોધ જરાજર નહોતો એ હું ઉપર કહી ગયો છું, પણ તે ચાલ્લિવિકીરિત જેવાં મોટાં વૃત્તો તેમ જ ઉપગતિ જેવાં ટૂંકાં વૃત્તો ઠીક પ્રયોગ શકે છે અને તેની એ શક્તિ નાટકો લખવામાં કંઈક વિકસી જણાય જે.

કવિતાના નવા પ્રકારોના પુરોગામી તરીકે નર્મદનું સ્થાન અદ્વિતીય  
કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં અચ્છ છે. આત્મલક્ષી કવિતા તેણે પ્રથમ  
લખી. પોતાના દિલના ભાવો તેણે પોતાના તરીકે પ્રથમ ગાયા. આમાં  
ધણા ભાવો આપણને કાવ્યોચિત નથી લાગતા, ધણાની શૈલી કે બાબા  
કલ્પોચિત નથી લાગતી. ધણામાં સુરુચિનો ભંગ, ધણામાં અશ્લીલતા,  
ધણામાં અણુપડપણું લાગે છે. આ બધાં લક્ષણો માટે થોડે અંશે નર્મદ  
પોતે ભંગત રીતે જવાબદાર છે, પણ ઘણે અંશે તેનો જમાનો જવાબદાર  
છે. એ ખરું છે કે નર્મદ પોતે પોતાના અનુભવો ઉપર મુગ્ધ હતો  
અહોહો! ખાવો ભાવ મને થયો! એમ તેને ગમે તે બાવ કે અનુભવમાં થઈ  
આવતું અને એ મોહમાં તે જ કાવ્યોચિત છે—લોકાત્તર છે—કાવ્યમાં સંધરવા  
જોવો અને જોડના રહસ્યમય છે કે નહિ એ સંબંધી એને વિચાર જ આવતો નહિ.  
અને એ સંબંધી તેણે કદી અભિપ્રાયો બાંધ્યા હોય એમ જણાતું નથી.  
પણ બીજી તરફ એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે નર્મદ પહેલાંની આખી  
કાવ્યપરંપરામાં પ્રેમની શક્તિ માન્યના એ હતી, તે દલપત નર્મદના  
સમયમાં પણ ટકી રી હતી—કે ગમે તે વિષય કાવ્યમાં મૂકી શકાય.  
શાસ્ત્રરચનાઆપાર અને કાસર્જનઆપાર એ બે આશ્રયસ્થાન બિન  
આપારો છે એ સમયમાં ખૂટ થયું નહોતું. દલપત નર્મદના સમયમાં  
હજી પશ્ચિમની વિવેચનદષ્ટિ આપણા સાહિત્યકારોને પ્રાપ્ત થઈ નહોતી  
અને સંસ્કૃત અલંકારનાં અને રસનાં પુસ્તકોનો પરિચય તો કંઈક તેથી  
ય મોડો છે, અને સંસ્કૃત રસમીમાંસા અત્યારે પશ્ચિમની વિવેચનાની  
પ્રલનાથી સમજવાની જરૂર છે તે તો તેથી પણ મોડું થયું છે. એટલે  
દલપત નર્મદનાં કાવ્યોની પરેશ્વા કરતાં પરીક્ષકની દ્રશ્ય છે કે તેણે  
શુદ્ધકાવ્યોનાં જ ઉદાહરણો સર્જીને તેની કસોટી કરવી. જે કાવ્ય જ નથી,  
પણ માત્ર પદ્યમાં આવી ગયું છે તેના દાખલાથી તેની કવિતાની નિન્દા  
કરવી, એ ઇતિહાસ ન સમજવા પરાજય અને બળને બળાવ કરવા  
જરાજર છે. નર્મદને પોતાને અંગ્રેજી કવિતાનો અને અંગ્રેજી વિવેચનાનો  
પરિચય હતો. કાવ્ય સંબંધી નિમ્નધોગ તે વધારે વિવેકી દષ્ટિ ખતાવી  
શકે છે, પણ તે હજી તેના અંતરમાં જીરૂ સુધી જતરી નથી. એમ કોઈ

માણસ પોતાના જમાનાથી એકદમ બહુ દૂર કે ઊંચે નથી જઈ શકતો. કવિતા જેવી બાબતમાં પણ શુદ્ધ રસિકતા, શું કવિની કે શું વાચકની, ધીમે ધીમે જ કેળવાય છે. એટલે નર્મદમાં નવી કવિતાના આદર્શ સાથે સાથે જ જૂની કવિતાના હજી જીવતા સંસ્કારો રહેતા હતા. અનેકવાર શીઘ્ર કવિતાને નિન્દનાર નર્મદે પોતા વિશે ‘મારી હકીકત’માં નોંધે છે : “મને લખમીદાસ ખીમજી વમેરેએ જહુનાયજીની તારીફ કરવાનું કહ્યું—પણ મારા મનમાં એમ કે જહાંમુધી જહુનાયજીને મળી તેનાં અંતઃકરણના વિચાર સુધારા સંબંધી ખાણું નહોં તહાંસુધી હું એની તારીફ નહોં કરે—પણ પછી શીઘ્ર કવિતાની જુક્તોથી સાથે મારે કંઈ તારીફ કંવી પડી હતી ખરી.” એ વખતની નર્મદની દલપતરામ અને નજીલાસ સાથેની કવિતા સંબંધી ચર્ચા જોતાં પણ જણાયો કે એ ચર્ચા ધણી વાર છીછરા વિષયોમાં સરી પડતી. અત્યારના સાધારણ લેખકો પણ એ વિષયો ઉપર ચર્ચા કરે એમ હું કહી શકતો નથી.

પણ નર્મદની ધણી અત્મલક્ષી કવિતાઓ કાવ્યત્વ પામી નથી તેનું ખીજું કારણ તેની કાવ્યસંબંધી એક જુલમરેલી માન્યતા છે. તે એમ માનતો કે હૃદયના જોરસાને પદમાં મૂકીએ એટલે સાચું કાવ્ય થાય,—માત્ર એ જોરસો સાચો હોવો જોઈએ. એ જોરસો તો માત્ર કાવ્યનું ઉપાદાન છે, અને એને કલાત્મક રૂપ આપીએ ત્યારે જ તે કલા બને એ તેના ખ્યાલ બહાર જ રહી ગયેલું છે. હેઠલિટના કથન ઉપરથી નર્મદે કેવી રીતે આવો ખ્યાલ પકડી લીધો તે પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ જતાવેલું છે. (નર્મદશતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૨૫૮) પણ નર્મદે કાવ્યમાં લાગણી ઉપરાંત કલાના રૂપનું મહત્ત્વ જાણ્યું હોત તો પણ તેથી તેની કવિતા સુધરી હોત, એમ મને નથી લાગતું જોરસો આવે તે સાથે જ વાણીમાં ઊતરવા માટે એવું જ તેનું માનસ મને લાગે છે.

પણ ધણી જગાએ તેનો જોરસો કલાત્મક રૂપ નથી પકડતો તેનું મજબૂત તેને બાધા ઉપર પૂરતું પ્રભુત્વ નહોતું એ જણાય છે. નર્મદકવિતાની પ્રભાવનામાં નર્મદે ફરિયાદ કરે છે કે “મારી કવિતા ધણી લોકથી સમજાતી નથી...કાંતો હજી લોકમાં કવિતા સમજવાની શક્તિ આવી નથી, કાં તો મારી કવિતા દોષવાળી છે કે કાં તો મારી કવિતા તે કવિતા જ નથી.”

આ ત્રણેય વિકલ્પો સાચા છે પણ નર્મદે પોતે તો તેમાંથી પહેલો જ સાચો માનેલો. તે કહે છે: “લોકને તેટલા સમજતા થવાને હજી બહુ વાર છે અને લોકને કવિતાનો અર્થ ને તેની ચમત્કૃતિ સમજવાને હાલમાં કોઈ પણ અન્ય નથી—માટે, નથી સમજતા એવા ધણા લોકને સમજતા કરવા સારુ મેં કેટલેક ઠેકાણે વિસ્તારથી દીકા કરી છે.” પણ અત્યારે પણ આ વિસ્તૃત દીકા વાંચતાં જણાશે કે ધણી જગ્યાએ નર્મદ શબ્દનો જે અર્થ આપે છે તે અર્થની શક્તિ તે શબ્દમાં નથી. આવા એક બે હાખલા મેં આગળ આપેલા છે. નર્મ—કવિતાની ટિપ્પણીઓમાંથી આવાં અનેક સ્થાનો મળશે એટલે હવે અહીં એવાં દૃષ્ટાન્તો આપતો નથી. પણ આ બધાનું કારણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્મદના હાથમાં હજી આપણી ભાષાની શક્તિની કુંચી આવી નહોતી. જેમ બાળક પોતાના અંગોની શક્તિ, અંગોને આડાં અવળાં વાપરી કેળવીને જ જાણી શકે છે તેમ કવિ પણ ભાષાની શક્તિ વાપરતો વાપરતો જ જાણી શકે છે. અલખત ભાષાના આગલા પ્રયોગોનો લાભ કવિને મળે છે પણ નર્મદને ધણા નવા જ ભાવો પ્રગટ કરવાના હતા અને તેથી જૂનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ તેને બહુ કામમાં આવ્યો નહિ. નર્મદની આ મુશ્કેલી તેના સમકાલીન મિત્ર અને તેના પ્રશસક નવલરામે એટલી વહેલી જાણી પણ હતી. ૧૮૬૭માં ‘કવિ નર્મદાસકરના કવિતા’ના લેખમાં નવલરામ તેને પ્રેમાનંદથી પણ મેટા કવિ કહે છે પણ તેમ કહેતાં કહેતાં પણ નર્મદ વિશે તેને કહેવું પડે છે: “એથી [પ્રેમાનંદની કવિતાથી] ઉઘટી નર્મ કવિતાની ભાષા જુની યુગસતીના અભ્યાસીને તથા સાધારણ લોકોને લાગે છે. સાધારણ લોકો તો બરાબર સમજતા નથી, કેમકે એમાં કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણ સચક શબ્દો આવેલા છે, અને વાક્યરચના કિલ્લ ઘઈ ગએલી જણાય છે. એમાં ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો સામસામા ધુરંધરા ઉભેલા માણુમ પડે છે. વિષયને નહિ શોભે એવા બોલ પણ વચમાં વચમાં કોઈ ઠેકાણે આવીને રસબંગ કરે છે, આટલી સખ્ત દીકા એ કવિના સર્વઆતના લખાણને લાગુ પડે છે. ચાર પાંચ વરસમાં તો એની ભાષા ધણી સુધરી ગઈ છે, અને “હિંદુસ્તાનની પક્તી” તથા આશરે તે વખત પછી લખાએલી સધળી

કવિતાની ભાષા ક્ષિપ્ત નથી પણ પાણીના રેલાની પેઠે વહેતી છે. તોપણ જૂના સારા કવિઓથી તો હિતરતી જ," પછી તેનાં કારણોની ચર્ચા કરતાં કહે છે: "ત્યારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથે જ વિકૃતિ શા માટે પામે છે? કારણ ખુદલું જ છે. અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આપણા દેશમાં હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીઓને જન્મ આપ્યો છે, તેમનો સમાવેશ સાંકડી ગુજરાતીમાં થઈ શકતો નથી." બીજી રીતે કહીએ તો નર્મદ શબ્દોનો વ્યંગ્યાર્થ પૂરા સમજી શકતો નહિ.

જે વિવેકપુર્વક ચાલુ કેહ તે કરો હવે,  
ન્યાત-પિતૃમંથ જીર્ણ ધાસ બાળિ દો હવે;  
નિત્ય દેવને બળે સદાય નીતિ આચરો,  
હિમ્મતે ન હારિ બાઈ જદ નાતરાં કરો.

'જદ નાતરાં કરો' તેમાં તે ભાષાની આમ્મતા સમજી જ શકતો નથી. પણ નવલરામ કહે છે તેમ "હિન્દુઓની પડતી"માં તેની ભાષામાં આવા દોષો ઓછા છે. બીજી બાજુ 'ઝટુવર્ણન'માં દિપ્પણમાં નર્મદે જે વ્યંગ્યાર્થો આપેલા છે. જેમાં તેની ભાષા સંબંધી અણુકક્ષતા ધુબળ દેખાઈ આવે છે, તેવા વ્યંગ્યાર્થોને તેનાં વીરરસ કાવ્યોમાં સ્થાન જ નથી. તેનાં વીરરસ કાવ્યો એક સરખાં વાચ્યાર્થમાં વહેતાં વિચારો અને લાગણીઓથી રસ વ્યક્ત કરે છે. તે મોટા હયોડાથી ટીપીને આકારો કરી શકે છે. ઝીણી સોયનું ભરતકામ તેના સ્વભાવને બહુ શ્રવણ લાગતું નથી. ક્યાંક ક્યાંક ભાષાનું અનોખિય તેના મનમાં ઉત્તમ કાવ્યોના સંસ્કારો ઓછા છે તેને લીધે છે. એક દાખલો જોઈએ:

આંખ નાકનાં ચીકણાં, પાણી જે ઉમરાવ;  
પ્રીતર્જીત તેનાં ચકી, પુત્ર મજબૂત ચણાય.

સ્નેહનું વર્ણન કરવામાં કેવું ગંદું રૂપક આપેલું છે! તે "પ્રેમ આંસુ ઝારઝાર અમરવેદ જોઈ" એમ જેણે વાંચેલું હોય. અને તેના સંસ્કાર અંતરમાં ઉતારેલ હોય તે કદી આતું પછી ન જ લખે. પણ નર્મદને એટલા ઊંડા સંસ્કાર પડેલા નહોતા. તેને અંગ્રેજી ભાષાની સારી કવિતાના સંસ્કારો હતા, પણ કાવ્યને માટે બીજી ભાષાની કવિતા એટલે સુધી કામ આપતી



નથી, એ તો એ જ બાપાનું સાહિત્ય કવિને પોષે છે, અને તેની સર્જન-શક્તિને રીતિ બતાવે છે.

પશુ આ સિવાય, એટલે બાપાને લીધે કાવ્યો સારાં ન થયાં તે સિવાય પશુ તેનાં કાવ્યોમાં અસ્તીયતા અને સુરુચિનો ભંગ થાય છે તેનું શું? આમાં પશુ અનેક કારણો છે—કેટલાંક નર્મદના ખાનસને લગતાં, કેટલાંક તેના જમાનાને લગતાં નર્મદનો જમાનો આપણા કરતાં બોલવામાં વધારે અવિવેકી છૂટ બેનારો હોયો તેમાં અને ચાંકા નથી. બોલીમાં અસ્તીયતાને ચારિત્રની શિથિલતા સાથે કાંઈ સંબંધ હશે કે નહિ, અથવા આપણો જમાનો બોલવામાં વધારે વિવેકી છે સુરુચિવાળો છે માટે નર્મદના જમાના કરતાં સદૃશ્યમાં વધારે જાણે હશે કે કેમ તે પ્રશ્નમાં હું નથી ઉતરવા માગતો. પશુ નર્મદ કાડિયામાં જે કેટલાક શિથિલ ચારિત્રવાળાની મસ્કરી કરે છે તે મસ્કરીના શબ્દો જોતાં તે જમાનાના સિદ્ધાંતને પશુ અસ્તીય શબ્દો માટે આપણા જોટલી સગ નહિ હોય એટલું મને લાગે જ છે. તે સિવાય તે સમયના કિંદી સાહિત્યમાં જે કેટલીક અસ્તીયતા હતી તેની અસર પશુ નર્મદ ઉપર હશે એમ લાગે છે. ૧૮૫૭માં નર્મદે ‘શુદ્ધ અને સ્ત્રી’ ઉપર નિબંધ લખેલો તેમાં કિસન કવિનું એક કવિન ઉતાર્યું છે.

યહ પ્રશ્ન તાકો જો, કિસન પ્રશ્ન તાકો ત્યાગે;  
છાંડીના બિભુની તો, બિભુની કહા ધારી દે;  
જો હોં ભગ તજી નાહો, તો હોં ભગતજી નાહો;  
ઠહિકો ગુંસાઈ જો, સાંકસો ન પારી દે. વગેરે.

૧૮૫૮માં નર્મદશંકર ‘આત્મબોધ’ કાવ્ય લખે છે તેમાં આવાજ શ્લોકો વાપરે છે અને એ જ અપશબ્દ પશુ લખે છે.

પિધૂ પાપી પ્રાણી, અતિ પતિત પાણી પર ભજે,  
ન પાણીયે પાણી, મુઠ્યું ત્રિશુળપાણીયિ ન ડગે.  
અનીતીપીઠે તં, નિરખિ નરિ નારી જગ જગે,  
કરી જરી જરી, વિષ્ય બહુ પસાર્યું રગ રગે.

આ કાવ્યની દીપ પશુ જોવા જેવી છે, તેમાં તે લખે છે:-  
‘એમાં પાપનું વર્ણન કરતાં જે જે પાપ મેં નથી કીધાં તે પશુ

મેં લખ્યાં છે.” કંઈક નર્મદના મનમાં એમ પણ હતું કે લોકો ભયથી પોતાના દોષો બહાર નથી કહેતા. એવા ભયનો તેને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે એ તિરસ્કારના આવેશમાં તેને પોતાનાં પાપો કહેવામાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ આવતો. કાંડિયામાં તે કહે છે: “સાચો કવિ પોતાના દિલની વાત પોતાના ઉઠરામાં બહાર કહાડી નાખે છે—તે કવિ પોતાનું બિતર કવિતામાં ચિતરી ખતાવે છે—પછી હુમ્મો—સોદો—છિનાળવો—ત્રોભી—પાપી ગમે તેવો દુર્ગુણી હોય છે તે પણ; અને બોધ કરે છે કે માન નહારા ગુણ ન લેશો.” એટલું જ નહિ. કવિ નર્મદ એમ માનતો કે જે જોરસામાં રસ પડે તે હમેશાં કાવ્યનો ચોખ્ખો વિષય છે. તેમાં જીવનનું રહસ્ય કેટલું છે, સમસ્ત જીવનની દૃષ્ટિએ તેમાં કેટલું રહસ્ય છે, તે જોવાની તેને જરૂર જણાતી નહોતી. એ જ તેની કાવ્યમીમાંસા છે, એ જ તેની જીવનમીમાંસા છે, અને એ જ તેનું જીવન છે. ૫ ફગલની ટીપમાં તે કહે છે: “લોકોમાં કવચિત્ જનનું તેથી તેઓ કેટલાંક સાહસને નિંદે છે પણ મારો વિચાર આ છે કે, બહુ બહુ રીતના વિવેકે પણ દખાતો નથી એવો જે કુદરતી જોરસો તેને ઘટતો બહાર કાઢવામાં પ્રુષ્ઠ છે અને અને તેમાં આપણું કલ્યાણ જ છે.” નર્મદના સમયના સમાજની કેટલીક શિથિલતા, હિંદી સાહિત્યની અસર, પાપો કબુલ કરવામાં અનુભવાતો ઉત્સાહ, સાચો જોરસો એટલે કવિતા એવી માન્યતા, અને વિવેકથી ન દમાય એવી લાગણી કલ્યાણમય છે એવો જીવનમીમાંસાનો સિદ્ધાન્ત: એટલું બેગું કરો એટલે નર્મદના જીવનની તેમજ તેના કાવ્યની ધણી ધણી બાબતોનો ખુલાસો મળી રહેશે.

ઉપર હું કહી ગયો કે નર્મદને પોતાના મનની સર્વ વૃત્તિઓ, પોતાની ટેવો વગેરે માટે બહુ કૌતુક હતું તેથી તેની ટેવો અને તેનાં માનસિક લક્ષણો તેનાં કાવ્યોમાં વારંવાર આવે છે. એક ધણી નાની વાત લઈએ. તેને દોષી પીવાનો શોખ હતો. પોતાને એ ટેવ હતી તો તે ઉપરથી નર્મદ એમ માનતો કે એ ટેવ એ ઉચ્ચ સંસ્કારિતાની નિધાની છે. અને તેથી ‘વજ્રસંગ ચાંદબા’માં

જોતાં રચના ત્યાંયડી, પીતોં પુન દુધ સંગ,  
રાણી કહે રાજ પ્રતી, ‘રમવો આજે રંગ’.

અને એક ઈશ્વરસ્તુતિમાં પણ

પસ્તાતા જડુ પાપિઓ કરમરી, તૂં પાસ માશી લિયે,  
દુઃખી જે સુખિ થાય તે બજનની, જે તૂજ કાશી પિયે.

ત્યાં પણ તેને બજનને માટે કાશી ઉપમાન સમ્યું.

દીપે પિંઈને પનિયાં સુમારે, ઘેરે મુખે તે હસનાં મુગાત્રે.

અને એના અર્થ કરે છે: “એટલામાં ચાકરે આવી પનિયાં-યે ડા કદ હોય  
એવો પાતળો પ્રવાહી-માંગ કસુંબો, ઘરુ વગેરે-આપે છે તે પીંઈને ઉપરથી  
લીસો ને સુકો મેવો ખાય છે ને પછી ઘેરે મ્હોડે મુગાથી ગાત્રોમાં હસે છે.”

પણ આતો બાહ્ય નજીવી ટેવ. તેના ઊંડા શોખો અને કાવ્યનાં  
વક્ત્રો પણ તેના લેખોમાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમાંનું મુખ્ય તે  
તેના સ્વભાવની ગમગીની હું ગણાવું છું. તેને સુખ કરતાં દુઃખ વધારે  
ગમતું, અને તે રસદષ્ટિએ. કંઈક એવું હશે કે આ પોતાની ખાસિયત  
લાગવાથી તેનું માદાત્મ્ય તેને વધારે લાગ્યું હશે. પણ આ મૂળ સ્વભાવ  
તેનામાં ખરો. લખે છે.

હસતું જ્ઞાતું સર્વને, રસતું યોગનેજ,  
રસવામાં હસવા તણો, રસ વિરલા જન લેજ. ૧  
હસવે જે સુખ ઉપજે, હ્રેર પડે વહિ જાય;  
ખસિયાણા ખસતું પડે, વસતું વસતું થાય. ૨  
રસવામાં રસ ગુણ જડુ, હસવામાં છે દાનિ;  
હસવે રીઝે સુખ પણ, રસવે રીઝે શાનિ. ૩

આજ સ્વભાવથી તે પોતાની ખારીને ઉઘાડીની તસવીર આપવાનું કહે છે.  
હારે ખારી એક વોટી મને આપ;

ઉઘાડીની તસવીર તારી

એક વોટી

નીચે ‘ટીકા’ લખે છે: “ઉઘાડીની તસવીરમાંજ ખરી લેહેજત મને લાગે છે.”

અનુભવ લદરીમાં તે લખે કે:—

રે નર્મદ અંધારી રાત, તેને મળતી તારી જાત,

ત્રિવિધ તાપથી તંબર જેઠ, ચતતણાં તમમાં સમિ રેઠ. ૧

ચાંદનિનો જોકે છે બહાર, તેને મળતી ચ્હડતી ધાર;  
 પડતીને અંધારી ગમે, રડતાં રડતાં બંને રમે. ૨  
 રે નર્મદ આ વેળા તને, ચંદી કરતાં અંધી ગમે;  
 આકતનો પણ લેવો લ્હાવ, એમાં જ્ઞાનતણો સુખમાન. ૩

આ ગમગીની તેના હૃદયમાં જોડે જોડે હતી માટે જ કંદાર્ય નર્મદમાં  
 ક્યાંઈ હાસ્યનાં કાવ્યો નથી. ગ્રંડિયામાં હાસ્ય છે પણ તેમાં મર્મ (humour)  
 નથી, કેવળ કટાક્ષ, અને વિશેષે કરીને તો તિરસ્કારયુક્ત હૂં મશ્કરી  
 છે, જે ઘણીવાર અશ્લીલતા સુધી જાય છે. નર્મદ એટલો બધો ગંભીર  
 હતો, તેને પોતાના જમાનાને સુધારવાનો એટલો ઉત્સાહ એટલું આત્મસુક્ય  
 હતું કે તે ભાવોની પાર જઈ પોતા વિશે કે બીજા વિશે મર્મથી  
 હસી હસાવી શકે જ નહિ.

આજ કારણને લઈને, ઘણાં કાવ્યમાં નર્મદનું માનસ અત્યંત ઉત્સાહમય  
 પ્રતીત થાય છે છતાં તેને વિજયી યોદ્ધા કરતાં પરાજિત યોદ્ધો, પરાજયના  
 વિષાદવાળો યોદ્ધો વધારે ગમે છે. નર્મદના આ માનસિક વલણના દાખલા  
 ઘણા યોડા મળે છે, પણ મળે છે તે કવિના સ્વભાવમાંથી સીધા નીકળી  
 આવતા જણાય છે, અને તે કવિનો પોતાનો જ સ્વભાવ છે, એમાં કશી  
 શંકા રહેતી નથી. કબીરવડના વર્ણનમાં કબીરવડને એક યોદ્ધા સાથે  
 સરખાવે છે, ત્યાં કહે છે:

દિસે હાર્યો યોદ્ધો હરિ તણું હંદે ધ્યાન ધરતો  
 પોતાના મિત્ર ગિરધરલાલ વિશે તે કહે છે :

પડ્યો જ ગિરધરલાલ, નેટ જોદ્ધો શુભરાતે;  
 તેતરીસ તણું સાલ, જોદ્ધુદિ બીજી રાતે.  
 હડે ભરાર્થ યુઝવો, ધાવ લીધા કારી જાહ;  
 નિજ નિશ્ચયમાં ધુમ્યો, લાવ જિતના લેવા સહ.  
 જય નવ પામ્યો તોય, ભારમાં રહ્યો મનસ્વી;  
 માંદો પણ સિંહ સોય, હારમાં દિસ્યો યશસ્વી.

અને ડો. ધીરજીરામ વિશે કહે છે :

મિત્ર દેશહિત માંહિ, કિધા છે તે પણ કમો;  
 નિજ ધંધામાં રઈ, ધસ્યો તું વેમની સામે.

વરયો નિરુદ્ધ યર્ષ, રયો વળિ નિરુદ્ધ જાળો;  
વડો ટેક વડું ધૈર્ય, કાચું નહિ પણ નવ માંચો.

જેમ તેને સુખ કરતાં દુઃખ ગમે છે, હર્ષ કરતાં વિપાદ ગમે છે, તેમ જ વિજયની ધમ્મજા છતાં, તેને પરાજયનો વિપદ પણ ગમે છે. અને માટે જ તેનાં વીરરસનાં કાવ્યોમાં ક્યાંક ક્યાંક પરાજયનો ચિદ્રેષ પણ તેણે નજર આગળ રાખ્યો છે. પરાજય થાય તોપણ શું ખોટું એમ ઘણી જગ્યાએ કહેલ છે.

કાવ્યા તો છે ઠીક સોંપ્યું તે પાછું મળશે,  
નવ કાવ્યા તોપણ, કંઈ પણ તેમાં વળશે.

પણ નર્મદનાં સમસ્ત કાવ્યોનો પ્રવર્તક બાવ તો ઉદ્યામ, ઉત્સાહ, વીર છે, તેમાં શંકા નથી. વીરમાં જ તેનું કાવ્ય વિગ્ધી યર્ષ હ્રદયસે છે. વીરકાવ્યો એ જ ગુજરાતી સાહિત્યને તેની અનન્ય બેટ છે. તેનાં વીર કાવ્યો જ તેનાં બધાં કાવ્યોમાં હલમ છે અને આપણા કાવ્યસહિત્યમાં એ વીર કાવ્યોનું જ અનન્ય સ્થાન છે. લોકોએ તેને વીર નર્મદ કહ્યો, એ લોકોહિત ઘણીવાર હેતુમાં ઊતર્યા સિવાય સત્ય શોધી શકે છે તેને એક દાખરો છે.

અને આ તેનાં વીર કાવ્યોમાંથી જ મને તેના કવિજીવન વિગેના એક પ્રશ્નનો ખુલાસો મળે છે. નર્મદ વિશે પ્રથમ પુછવું છે કે નર્મદેવે ક્યાંથી ગય તો લખ્યા ક્યું, પણ પદ્ય તો માત્ર આશરે અગિયારેક વરસ લખ્યું અને પછી લગભગ હોડી દીધું. તેની ગદ્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આંત્રીને આ કેમ અટકી? સાચો કવિ હોય તો વળી તેની કવિતા એકાદ દરકો આંત્રીને અટકા જાય અરી! આનો ખુલાસો કંઈ સામાન્ય રીતે અને કંઈક નર્મદને વિશેષ રીતે લક્ષીને કરવા પ્રયત્ન કરીશ. કાવ્ય પ્રતિભા કેમ સ્ફુરે છે અને કેમ બંધ થાય છે તે હજી આપણને સમજાતું નથી. આપણા કાન્ત કવિની પણ કાવ્યપ્રવૃત્તિ યોગ્ય વરસ બરાબર આંત્રીને પછી ઘણી જ આંત્રી પાતળી પડી ગઈ, અને તેમને વિશે તખ્તમાં મેં અંગ્રેજ કવિ દોલરિજનો પણ લગભગ અ.વો જ દાખરો આપ્યો. પણ નર્મદ વિગે તો આપણે તેના માનસને લક્ષીને વિશેષરૂપે જવાબ

આપી શકીએ એમ છીએ. નર્મદને આપણે—દલપતરામ—કરતાં પણ વિશેષરૂપે, પહેલો અર્વાચીન કવિ કહીએ છીએ. શા માટે? પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અયડામણીથી આપણા સમાજમાં જે નવા ભાવો-લાગણી વિચારો થયાં તેને પહેલી જ વાર સાહિત્યમાં—કાવ્યમાં ઉતારનાર એ કવિ ! ત્યારે આ જે સંસ્કૃતિની અયડામણીના નર્મદના માનસમાં કયા મુખ્ય મુખ્ય ભાવો ઉદ્ભવ્યા, અને શા વિચારો આવ્યા? તે એ પોતે જ કહે છે :

દેખી દારુણ દેશીનાં દુઃખ, નર્મદ દીવ દાઝે છે,

પેખી પરદેશીનાં ઊંઘાં સૂખ, નર્મદ દીલ દાઝે છે.

પણ તેના દીલમાં આ કેવળ અંતર બાળી નાંખતું નિષ્ક્રિય વન્ધ્ય દુઃખ નહોતું. તેમાંથી તેને આશા પ્રગટ થાય છે :

ઈંચંડનો દેશ જેહવો આજે રહ્યોએ;

કર તેવો આ દેશ, લાજ સંધે એ ખોલ્યો.

ઈંચંડ જેવા થવાના, ઈંચંડના ઉત્તમ સંસ્કારી ભોગો ઉપભોગો પોતાનો દેશ ભોગવે, શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યનો આસ્વાદ કરે એવા તેને કોડ હતા. ‘અને એ બને કેમ?’ ‘કેમ શું, ઈંચંડ જેમ નાતમન નથી માનતું, સ્ત્રીઓને છૂટ આપે છે, પરદેશો ખેડે છે, સપ રાખે છે, તેમ આપણે પણ કરીએ એટલી વાર!’ ‘પણ આપણા લોક એમ કરશે?’ ‘નહિ કેમ કરે, હું કહ્યેહ બની તેમને શર ચક્રવીશ, તેમને શુદ્ધ પ્રેમનો આદર્શ બતાવીશ, તેમનામાં પ્રેમશૌર્ય પ્રેરીશ, પણ કેમ નહિ કરે!’ આ તેની પ્રેરણા. એ જ પ્રેરણામાં તેણે પ્રેમ અને શૌર્યનાં ગીત ગાયાં. પણ જેમ જેમ તે આગળ જતો ગયો તેમ તેમ તેને કડવા અનુભવો થતા ગયા. પહેલાં તો જે સુધારાવાળાના સાચમાં તે હતો તેઓ જ તેને સચ્ચાઈ અને શૌર્ય વિનાના લાગ્યા. પોતાનાં ગીતોની અસરમાં પણ તે નાસીપાસ થયો: “નર્મદવિતાના શૃંગારમાં જીવાનિયા બહુ રાજી પણ તેમાંના વીર કે શાંતને શું કરવા જુવે? એ સધળું શું બતાવે છે? બ્રહ્મનીતિ. ” (નર્મદવિચાર પૃ. ૩૭) આમ કવિને ઉત્સાહમાં વારંવાર ભંગાણુ પડ્યું ગયું, થોડી વાર તો એ ઉત્સાહભંગ સામે કવિએ આંખ આડા કાન કર્યાં, એ ઉત્સાહભંગમાંથી બચવા વધારે ઉત્સાહનાં ગીત ગાયાં ! નવલરામ કવિજીવનમાં સખે છે:

“મને યાદ છે કે ‘ગુજરાતીની સ્થિતિ’ નિબંધ લખ્યો ત્યારે (૧૯૬૮-૬૯), તેમાં છેવટે જે ત્રીસ વર્ષમાં ચાલુઆટલા સુધારા થશે એમ તકાડા માર્યા છે તે બાબત મારે ધણી તકરાર થઈ હતી, અને તે વેળા એમ કબુલ કર્યું હતું કે જે મારું મન રીઝવવાની અટકળો છે.” નર્મકવિતામાં ધણી ઉત્સાહની કવિતાઓ આવી પોતાના મનને રીઝવવાને પણ લખાઈ છે, જે કે રમ્યા મિતિને અભાવે આપણે તે જરાજર પકડી શકીએ નહિ. પણ કોઈ પણ બુદ્ધિવાન માણસ પોતાની જાતને છેતરીને વસ્તુસ્થિતિ તરફ વધારે વખત દુર્લભ કરી શકે નહિ. નર્મદને પોતાના પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા વધારે વધારે સચોટ રીતે સમજાતી ગઈ અને તેથી ઉત્સાહની સાથે નિરાશાના વિષાદના અંતરાયો આવવા લાગ્યા. તેમ છતાં તેણે ધીરજ ધરી. તેણે યોગ્ય સમય એમ માન્યું કે દેશની પ્રગતિમાં યોગ્ય વખત સામે મોંઘે યુદ્ધ કરવાનો દેખ તો યોગ્ય વખત તક શોધવાનો અને તક મળે ત્યાં સુધી ગમ ખાઈને ખેતી રહેવાનો-ધીરજ ધરવાનો દેખ. અનુભવ-લક્ષીમાં આ માનસનું બહુ સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ છે. જગતના ક્ષેત્રકંઠાસથી ભોંકોના કુસંધ અભિમાનથી તેનું મન અતિશય દુઃખી થાય છે, અને તે પ્રસન્ન હોદરામાં અપ્રસન્ન ચિત્ત ઉતારે છે:

અધારી ગાડી સંસાર, રસ્તો ના સજો કંઈ પાર;  
ખાઈ ખાઈ શબ્દો બદલાય, જયજનો બિપાલ ન કાંપ.  
આમ તેમ ફરતાં બ્રહ્મા, પગમાં બદ્ધ કાંટા ભોંકાય;  
બ્લોકે છાતી ધબધબ થાય, બાંજો નહિ સરખી થઈ જાય.

અને મન વાળે છે.

ફરફાર છે જગનો નીમ, વધવટ ઝડપતી પાની નીમ,  
અકળ કળાનો નાલે પાર, એ અનુભવ બિતારે પાર.

વળી પોતાનાં દુઃખ અઝળામણ ગાય છે:

પણ નર્મદ શું ખાતું કાલ, કુટુંબના એવા જદાં દાલ;  
માન શું આવે આડે તદાં, શર ન થાય શું કાપર તદાં!  
જઘણ દરમ રહે ન કોણ, વસુવજુ મમ જન પણ નવ દોળ!  
માંગિમાં રીંગનાં જન, બોઈ ઘરનું શું રે મન!

હમંગ બંગ સહ સંખાય, પોતાથી જૂખ્યાં રહેવાય;  
નિગ જનનું દુઃખ ક્યમ જોવાય, યાન શૂર પશુ ખોટાં થાય.  
અને ફરી મન વાળે છે:

રે નર્મદ તૂં પૂરો નહીં, માટે શાચ કરે છે સહી;  
કોનું કોણ છે અહિંયાં સગૂં, કોનું નસિજ કો સંગે લખ્યું.  
સૂરજ પશુ તે યાએ અસ્ત, ચંદ્ર ધટે યઈ પૂરો મસ્ત;  
ભરતી પછી યાએ છે જોટ, વેપારીને કેમ ન ખોટ?

અને નિરાશાના લગભગ અંતિમ બિંદુએ પહોંચે છે:

ચીત થયા કે પરવશ પડ્યા, પછી લાગ તે શેના રહ્યા;  
છાતી પર મૂકાવેા પાગ, જોયાં કરવેા પાછો લાગ.  
નીશો કરિતે રહેવું પડી, નહિ માનવું દેહ જ પડી;  
સંધિ મળે દહે સંધું સુખ, નહિતર સુ મરડીને કૂખ.  
શબ જહેવાં યઈ રહેવું જાણ્યું, સમાધિ લીધી તહેવું માન;  
દુર્ધટ ધીરજનો જે જોગ, તેજ કરેથી સુખનો જોગ.  
રે નર્મદ એમ ધીરાં થને, પછી ન ઉદ્યમ યાએ રતે;  
છેક નિરાશીને શી આશ, ખમ્યા કરે દળદરનો પાસ.

પશુ આંમાં લાગ મળવાની એક સૂક્ષ્મ આશા રહી છે. અને એ  
આશાના અવસંજે પાછો તે નિરાશાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળે છે.

રે નર્મદ તૂ જૂલે કેમ, બીડ ગઈ કે પાછું તેમ;  
ગરમ કરી દેવાં તનમન, ધીરજને મુઠવી સર્જન.  
સમોસાધુ તે નર શુરવીર, લાગે મારે ઝટ લઈ તીર;  
દાવ્યુ તો ખાતી રે ખીર, નહિ તો પાછી ધરવી ધીર.  
રણુમાં જખમી થાતાં અરે, દાયરપશુ શું ધરવૂ ખરે;  
સમયે ધીરજ ધરવી અને, સમયે હિમત બિડવી રણે.  
રીખાયા તો ધાડા થયા, મરી ગયા તો પાર જ પડ્યા;  
દાવ્યા તારે તો સહુ ઠીક, ઝારિ નાખ જાને મન ચીક.

અને છેવટ પોતે જ પોતાની શંકાનું સમાધાન કરે છે.

નર્મદ કઈ શંકા છે હવે, કહિ દે કે હ જાણૂ દવે;  
ના નર્મદ હ સમજ્યો સમ, અનિરિ ફકીરી રંગે રમૂ.



રડો રડો મુજ જન, રડો મુજને સૌ આજે;

થયો છડે લાચાર, થયું નથી કંઈ તમ કાજે. (૫. ૫૧૩)

એ દાન્યમાં પણ છેવટે આશા-નિરાશામય સમાધાન કરે છે.

ટળે નં સર્જિત લેશ. કંતો અહિં પાછો આવું;

કંતો છેલ્લી બેટ, સજનડાં નવ ગમરાવું.

કંઈ કરીને મન, ઉઘમી શીઘ્ર સિધાવે,

નર્મદ સર્ઈ સાહિત્ય, સાંજરે પાછો આવે.

પણ આવાં સમાધાન પણ કદીક નથી મળતાં. કેવળ નિરવસંખ અતલ અગાધ નિરાશામાં પણ નર્મદ પડે છે:

નિશ્ચયો જોવું કંઈ જન્મમાં નહિ કહો, રાખિ ધોરણ કિયું આલવું રે.

જઈ સડી શોકથી, થઈ અવાચક રહી, ટકટક જ સંધું નિહાળવું રે.

કામકાજો કરુ, પણ નહોં હોંસથી, તનમને હું થયો થંડગાર;

કાઈ વાતે મને ના સ્થો ઝોરતો, ઝંટૂ વૂં લેધને પાડ પાર;

હવવાનું નથી આહતો લેશને, જન્મતો દંગ જોવો ન આહં;

પ્રાર્થના માહરી એટલિ માનિ લે, મોતને આપ કે સૂખિ થાઉં.

હું નથી માગતો આદિનું અખડું, એ ન મ્હારે કદી જોઈએ રે;

જો મ્હારે હોય તો, સાચું વૂં આપજો, હાલ તો અહિં મને અત્યુ દે રે.

અને એવા જ બીજા બહુલા ગીતમાં તેની આર્ત ચીસ સંભળાય છે.

તેનું તે શું રડું તેનું તે શું બહું, તેનું તે શું લવું રોજ તેવું :

આમાં પણ પોતાના પરિતાપો, દુનિયાના અન્માયો આમે પોકારીને છેવટે કહે છે:

બદ્ધ ચિહ્નું તોય પણ શવું ના લેશ સવ તાદરે ચાકિને ગૂણ ગાઉં;

અકળ લીલા અહીં વાદવા નહિ મળ્યા નર્મદો પ્યાલમાં મસ્ત યાઝો.

કાઈ કહેશે બને નર્મદને આશાની પ્રેરણા બંધ પડી તો આવાં વિરાદનાં ગીતો પણ તેણે કેમ ન લખ્યાં ? હું ધારું છું 'તેનું તે શું રડું, તેનું તે શું બહું, તેનું તે શું લવું રોજ તેવું.' એ લીટીમાં એનો જવાબ આવી જાય છે. તે હિસાબનો કવિ હતો. પોતાની દીનતા તેને આવી કે સંભળાવવી ગમતી નહોતી. ગમે તેવી દીનતામાં લાચારીમાં તેણે હાથ લંબાવ્યો નથી,

-એકે એના જમાનામાં કવિએ ઉત્તેજનરૂપે કંઈ માગવું એમાં પ્રતિષ્ઠાભંગ જેવું કશું નહોતું. એ ઉત્સાહનો કવિ નિરાશાનાં ગીતો શી રીતે ગાઈ શકે ? પવનનાં ધાડાં તોફાનોમાં સામે પવને ઊડનારું પક્ષી પાતળા પડી ગયેલા વાતાવરણમાં શી રીતે ઊડી શકે ?

નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પાતળી પડતી પડતી બંધ થઈ ગઈ તેનું એક બીજું કારણ તેની કોપપ્રવૃત્તિ પણ હું માનું છું. એકલે હાથે ગુજરાતીનો કોપ કરવો એ મહાભારત કામ હતું. નર્મદનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે તે જ કામ હાથમાં લે તેમાં એકદમ વેગથી ચાલે અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ છોડી દે. અને તેના કોપના કાગળો મેં શ્રીયુત નટવરલાલ દેસાઈ પાસેથી મેળવીને જોયા છે તે જોતાં જણાય છે કે કોપની સાથે સાથે, તે જોડણીનો વિચાર કરે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ તે સાથે તે શબ્દોની અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચાલીઓ બનાવતો હતો: જેવી કે રવાતુકરી શબ્દોની, એકાદ્યવાચક શબ્દોની, પ્રાચીન કવિતામાં આવતા શ્લોકપ્રયોગોની વગેરે. પૃ. ૪૩૧ પર વીરસિંહ કાવ્યની નીચેના ટિપ્પણમાં તે લખે છે. “પદ્યોને બીજો બે સર્ગો જુલાઈની આખર લગીમાં પૂરા કર્યા, તે પછી કોપની તડામારમાં પડવાથી એ વિષય પડતો મૂક્યો છે. હવે જ્યારે લેવાય ત્યારે ખરો.” પણ આને હું નિમિત્ત કારણ ગણું છું. મુખ્ય કારણ તો તેનો જોસ્સો-જો જોસ્સાથી તે કામ કરતો તે-મંદ પડ્યો, બધ પડ્યો તે જ હું ગણું છું. અને માટે, એ કવિતાપ્રવૃત્તિ બંધ પડી એટલા ઉપરથી કવિની કવિત્વ શક્તિ વિશે શંકા લેવાનું અને ચોગ્ય જણાવું નથી.

હરકોઈ કવિ વિશેના અભિપ્રાયો સમયે સમયે સામાન્ય રીતે બદલાતા જાય છે, -અને ખાસ કરીને તો આ અર્વાચીન યુગમાં, જેમાં જીવનના અનેક વિષયો સંબંધી આપણા વિચારો અતિ વેગથી બદલાયા ગયા છે એટલે સ્વાભાવિક છે કે કવિ તરીકેના નર્મદ વિશેના અભિપ્રાયો પણ બદલાય, અને તે બદલાયા છે જ.

આપણાં વિવેચનોમાં નર્મદના ચોતાના સમયમાં, નર્મદ અને દલપતરામ એ બેમાંથી કયો મોટો કવિ એ વિશે સમાજમાં અને વિદ્વાનોમાં બારે હિઝ મતબેદ હતો. કવિ દલપતરામ એકવાર મુબઈ ગયા

ત્યારે જન્મે કવિઓનો જાહેરમાં સુકાજલો થતાં તે વખતનાં વર્તમાનપત્રોમાં 'દલપતરામની કવિતા સાધારણ ને નર્મદાસંકરની વિદ્વતાવાળી' એવી મતસજ્જના લેખો આવતા એમ નર્મદે 'મારી હકીકત'માં નોંધે છે. નર્મદના સમકાલીન નવલરામ જેવા સમતુલા માટે મથનાર પરીક્ષક પણ એકવાર નર્મદ તરફ એટલા બધા આકર્ષાયા હતા કે તેમણે નર્મદને અત્યાર સુધીના બધા કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણેલ છે. "પ્રેમાનન્દ સુદ્ધાં સધળા ગૂજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મદાવ્ય ધણી જાણી જાતનું છે," એમ તેમણે કહ્યું છે. (૧૮૬૬). પણ આ વિચાર જલ્દાથી છે અને ૧૮૭૩માં પ્રેમાનન્દને પાછો તેને સ્થાને મૂકે છે અને કહે છે "રસની આવૃત્તિમાં કોઈ પણ ગૂજરાતી કવિ એનાં પેઠામાં પથ ધાકે એવો નથી." એ જ પ્રમાણે નવલરામને શરૂઆતમાં દલપતરામ વિશે લલકો અભિપ્રાય હતો પણ નર્મદકવિનાની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે જન્મેની શૈલીઓને પરસ્પર અપ્રમેય (incommensurable) કહેલી છે. અને દૂંકામાં દલપતરામની શૈલીને સુમારજની અને નર્મદાસંકરની શૈલીને મસ્ત કહેલી છે. આ પછી સદગત મણિમાર્ધ નજુમાર્ધ એ આ જન્મે કવિઓની શૈલીની તુલના કરી છે. તેમને આ જન્મે કવિઓની કવિતા માટે નવલરામ કરતાં ઓછું માન છે, પણ તેમની તુલનામાં પણ ત્રાજવું નર્મદનું જ હેતું જાય છે. મણિમાર્ધ ને સમયના લેખેકાના વ્યાવહારિક અને ઉદ્દત એવા બે વર્ગો પાડે છે. તેઓ કહે છે "ગૂજરાતી બાપામાં જ તેમણે સર્વેએ લખાણ કરેલાં છે, પરંતુ મુજર્ધ અને અમદાવાદ એ બે મંડળોની બાપામાં ધજો અંતર છે. મુજર્ધવાળાના વિચારો કેવળ પાશ્ચાત્ય વિચારમય હતા, અમદાવાદવાળાના વિચાર પણ તેવા જ હતાં, "સર્જન સમગ્રવજ્રેરે ધીમે ધીમે સુધારાનો સાર" એવા તેમના અગ્રણી કવિના સમને અનુસરતા હતા. મુજર્ધવાળા હલત, અમદાવાદવાળા વ્યાવહારિક લેખકો હતા. ઉભયે સરકૂત્ય ન હતા, તેથી શુદ્ધ ગૂર્જરગિય લખવામાં વિચળી નીવડ્યા નથી.

'તથાપિ ઉદ્દત લેખકોએ તે બાપાની જે સેવા કરી છે તે સેવા વ્યાવહારિક લેખકોથી થઈ નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે નેમ નથી. હલત વર્ગવાળાના મનમાં અધિક બાવનાઓ હતી;... વ્યાવહારિક વર્ગવાળા તો

વ્યવહારમાં જ પોતાની ભાવનાને સિદ્ધ કરતા હતા, ચાલતા વ્યવહારથી દૂર ન પડતા ધીમે ધીમે એમાંથી કંઈક કસાય તો કરતું એ તેમની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ હતી. ... ફલ પશુ સર્વના આગલ સુવિદિત છે. નર્મગદ્ય, કરણ્યેષો, નર્મકવિતા તથા ગિરધરલાલ અને કરસનદાસના હુટક લેખ તેની સામે વનરાજ આવડો, ગંધર્વસેન કે દલપતકાવ્ય ટકી શકે એમ નથી જ. એકમાં અપૂર્ણ પશુ બધું ઉત્તમતાનાં દૃષ્ટાંત ઉપરની નજર વાચકને આનંદ સાથે વૃત્ત સુવાસવાળા વિચારમાં અને વૃત્ત ભાષાના પ્રમોદકારક જોસમાં તાણી ધસડી જાય છે, સ્વારે ખીખમાં ખેડુતો અને દુકાનદારોની વેપારની ગંધ આવે છે, સાંકડા અને મુદ્ર વિચારથી વાચકના મનને ધણી મુઝવણ થાય છે. (ગૂજરાતના લેખકો, સુદર્શન ગદ્યાવલિ, પૃ. ૬૦૫-૬૦૬.) આ પાછીના આપણા પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર મકરન્દ, તેમણે એમાંથી કોઈ પશુ એકનાં સમસ્ત કાવ્યોનું અવલોકન કર્યું નથી. પશુ તેમનાં કવિતાનાં ધારણો જોતાં અને તેમણે બંનેની કવિતામાંથી દોષોનાં આપેલાં ઉદાહરણો જોતાં તેમને આ બે માટેનું માન કંઈક ઊતર્યું જણાય છે, જોકે જ્યાં સુધી કવિતાના ઉત્તમ લક્ષણો લઈ વિવેચન ન કર્યું હોય ત્યાંસુધી તેમને હાથે આ કવિઓને પૂરો ન્યાય મળ્યો તો ન જ ગણાય. તે પછી બંને વિશે મિત્રભાષામાં અને ન્યાયની તુલા જાળવી લખનાર વિવેચક શ્રી આનંદશંકરભાઈ ગણાય. નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સાઠીના પહેલા ખંડના સાહિત્ય વિષે લખતાં તેઓ કહે છે: “એ જમાનામાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો. અને જીવન દાલ કરતાં ધણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિંબ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ધડીકમાં સમાતું મન રંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા. નર્મદનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો વિગતભર્યાં પશુ મર્મગ્રાહી નહિ. એમના શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિરસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ કલા પશુ નહિ, માત્ર સીધો અને પ્રખળ આવેશ... એ જમાનાના કાર્યની મ્હારી આ વિહંગદૃષ્ટિથી આપને કદાચ લાગશે કે હું એમની કદર કરવામાં મદ છું. પશુ વસ્તુતઃ તેમ

નથી. હું એટલી જ દલતાથી મારું હું કે નર્મદાસંકરમાં સાચું હૃદયનું કવિત્વ હતું, કવિત્વના અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્ય સાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નિર સંસારિક જીવન માટે... મહારું શિર એમને ચરણે નમે છે. દલપતરામની શાશ્વી કવિતા-એનાં સાદાં સીધાં રમુજ વર્ણન વાર્તાશૈલી અને મીઠા દાસ્પરસ મને આનંદ આપે છે. સાદી ગુજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકે છે એ દલપતરામ અને નંદસંકર જેવું કોઈ બતાવ્યું નથી.”

ગઈ નર્મદ શતાબ્દી સમયે નર્મદ વિશે જે અનેક મતો પ્રસિદ્ધ થયા તેમાંથી સ્વતંત્ર અભિપ્રાય અને સચોટ સૈદ્ધાંત લીધે જેણે સર્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે ‘ધીર નર્મદ’ લખ્યો. તેના લેખક શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે નર્મદ વિશે લખતાં દલપતનો ઉલ્લેખ ઝાઝો નથી કર્યો, માત્ર બે એક જગાએ પ્રસંગોપાત્ત કહ્યું છે. નર્મદ કવિતાની દલપતરામ ઉપર શી અસર થઈ તે જણાવવા નેઓ કહે છે: “આ છવીસ વરસનો જીવાનિયો આજથી દલપતની દહેસતનો વિષય થઈ પડ્યો. એ શું કરે છે તેના પર તેની નિરંતર નજર ચોંટી રહેવા લાગી. એણે ‘શૂરવીરનાં લક્ષણો’ ગાયાં? ઠીક, ત્યારે હું પણ ‘શૂરવીર છત્રીસી’ રચું. એણે દેશભિમાનનાં પદો લખ્યાં? તો મારે પણ ‘ભલી ભારતભૂમિ’નાં ગુણગાન કરવાં જોઈએ. આમ એ જાગતો યુવક આ પાકટ પુરુષનો કેટલેક અંશે ગુરુ થઈ બેઠો ને તેને હાથે તેની શક્તિના પ્રમાણમાં જે સર્વોત્તમ કલાવી શકાય એમ હતું તે કલાવ્યું.” અને એજ પુસ્તકમાં અન્યત્ર નર્મદની કવિતામાં પ્રસાદગુણની ખામી છે એમ કહેતાં પ્રસંગોપાત્ત કહે છે કે “આ બાબતમાં દલપત નર્મદ કરતાં અનેક ગણો અડિયાતો છે.”

પણ ઇતિહાસમાં જે જે વસ્તુઓ બેગી વણાઈ ગયેલી હોય છે તે પછીથી જુદી પડી શકતી નથી. શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે નર્મદ વિશે બોલતાં દલપતનો ઝાઝો ઝાઝો ઉલ્લેખ કર્યો. પણ સમય દૃષ્ટિએ નર્મદ ઉપર હેલ્લું બોલનાર શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ છે જેમણે ‘દલપત જીવનકથા’માં દલપત નર્મદના મિલન ઉપર લખતાં બન્નેની કવિ તરીકેની ટુલના પાછી કરી છે. દલપત અને નર્મદની શૈલી પરસ્પર અપ્રમેય છે એ નવલરામના

વિધાનથી સંતોષ ન માનતાં તેઓ તેમની પ્રમેયતા પ્રીતિવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ પોતાની લાક્ષણિક અને લક્ષણપ્રધાન શૈલીમાં કહે છે: “આપણા નવયુગનો દલપત અહાપિ દતો, નર્મદ રાજપિ દતો.” આગળ કહે છે: “નવધરામ કહે છે દલપત નર્મદ અપ્રમેય છે, ખરું. છતાં ચે કોઈ પ્રમેયતા પ્રીતિવા જાય તો આર્ય સંસારે, આર્ય ઇતિહાસે, આર્ય સંસ્કૃતિએ તો હજારો વર્ષથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ કે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ?”

આપે જોયું હશે કે મારા આખા વ્યાખ્યાનમાં મેં દલપત નર્મદની કે કોઈની પણ તુલના ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દલપત નર્મદને તો શું પણ કોઈ પણ બે સાચા કવિઓને—અરે એક જ કવિની બે કૃતિઓને તત્ત્વતઃ પરસ્પર અપ્રમેય જ હું માનું છું. જ્યાં તુલના કરીએ ત્યાં પણ દરેક કૃતિની કે કવિની વિશિષ્ટતા વધારે સમજવાનો જ એ તુલનાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે એમ હું માનું છું. વળી તુલનામાં એવા સામાન્ય શબ્દોમાં વર્ણન થઈ જાય છે કે જેથી એ સામાન્યના પાયામાં એને સમર્થક વિશેષ દંઈ છે કે નહિ એ તરફ ધ્યાન પણ રહેતું નથી અને એક સામાન્યમાંથી ખીજા સામાન્યમાં એમ નિરંકુશ વિહાર માત્ર થઈ જાય છે. એટલા જ માટે આ વ્યાખ્યાનમાં મેં નર્મદની શૈલી શિલ્પ કે કૌતુકમય classical કે romantic, કે એવા સામાન્ય પ્રશ્નો ન ચર્ચતાં તે શૈલીનાં જ લક્ષણો સ્પષ્ટ કરવા મુખ્યત્વે પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ છતાં શ્રી ન્હાનાલાલ જેવા સાક્ષરનું વિધાન મારી સામે હોય, અને એ વિધાન આ આખી મતપરંપરામાં છેલ્લું હોય, અને તેની સાથે હું સર્વથા સંમત થઈ શકતો ન હોઈ, ત્યારે મારી ફરજ છે કે એ સંબંધી મારે મારો અભિપ્રાય અહીં દર્શાવેલો જોઈએ.

‘દલપત બ્રાહ્મણ અને નર્મદ ક્ષત્રિય’: અહીં આપણે બન્ને માનવ તરીકે કેવા હતા તેની ચર્ચા નથી કરતા માત્ર કવિ તરીકે કેવા હતા તેની ચર્ચા કરીએ છીએ. અને કવિનું મુખ્ય લક્ષણ ક્રાન્તદર્શિત્વ—જો કે શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈએ તો બ્રાહ્મણ અને કૃષણનું દંઠ સમજાવ્યું છે ત્યાં બ્રાહ્મણનું લક્ષણ પણ એને જ

મળતું બતાવ્યું છે. ગમે તેમ આ બંને કવિઓમાં ઉચ્ચતર કાણ એ  
 જોવું હોય તો જેમાંથી કોની દૃષ્ટિ ક્રાન્તિદર્શી હતી એ જોવું રહ્યું. નર્મદ  
 વિશે કહેવાય છે કે તેણે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યા  
 વિના જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને માટે અત્યંત ઉત્સાહ બતાવ્યો. હવે એ  
 સાચું છે કે નર્મદ પશ્ચિમની દેશસ્થિતિ તરફ મોહાયો અને એ મોહ  
 એના સંસારસુધારાનો અને તેને માટેના ઉત્સાહનો પ્રવર્તક હેતુ હતો, અને  
 આપણા દેશનો ઇતિહાસ વિચારતાં તેને પછી પ્રત્યાવર્તન થયું. પણ  
 દલપતરામનો પણ પ્રવર્તક હેતુ તો એ જ પશ્ચિમના સુધારાને અહો  
 ભાવવાનો ઉત્સાહ જ હતો. એ બાજુમાં મણિલાલ નજીમાઈનું વચન  
 જે બંને વગેરે સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન નહોતું, બંને અંગ્રેજી સુધારાથી આકર્ષાયા  
 એ જ સાચું છે, અને દરક તે માત્ર દલપતરામનો બ્યવહારકુશળતાની  
 હકમાં રહેવાનો આગ્રહ જ હતો. પશ્ચિમથી લેવું ખરું પણ આપણી  
 પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસસિદ્ધ સ્વભાવની સરણીએ ચાલતાં આપણા  
 પ્રજાશરીરમાં પચાવી પચાવીને લેવું એ સિદ્ધાન્ત ખરો તો મણિમાઈ  
 નજીમાઈથી અને કયામાં ગોવર્ધનરામથી શરૂ થયો. અને ધર્મવિચારની  
 નર્મદની ખુદ્દિ તે તેની પુરોગામી ગણાય, કંઈ દલપતરામથી એ વિચાર-  
 સરણી શરૂ થઈ ન ગણાય. પણ એ વિચાર દૂર રાખતાં દલપત-  
 નર્મદે પોતાની પરિસ્થિતિમાં જે જોયું. પોતાની પરિસ્થિતિનું  
 તેમણે જે નિદાન કર્યું અને તેના જે ઉપાયો ધડપા  
 અને અમલમાં ચૂક્યા, તેમાં પણ દલપતરામ નર્મદ કરતાં કોઈ  
 રીતે વધારે દૂર દેખનાર નથી જણાતા. દલપતરામે પશ્ચિમના સુધારાનાં  
 સાધનો, લોકસેવાના માર્ગો, અને કેટલાક સામાજિક સુધારા વિશે બ્યવહાર-  
 દૃષ્ટિએ સુમાત્ર યાવ એ રીતે ગાયું. પણ આપણી સમસ્ત સ્થિતિનું એક  
 સમગ્ર દૃષ્ટિએ અવલોકન, આપણી સ્થિતિનું-દુર્દશાનું નિદાન, જે શ્રદ્ધિ  
 ધર્મ અને રાજ્ય એ ત્રણનું આપણા પર દમન છે, આપણી સ્થિતિની  
 અધમતા પામરતા પરતગતાનું દુઃસહ બાન, શરમ અને તેનું પ્રકટીકરણ  
 એટલું સ્પષ્ટ પ્રથમ નર્મદે જ કર્યું. આપણી સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો  
 પ્રથમ ઇલાજ, આખા વર્ગનો હૃદયપક્ષો, માનસપરિવર્તન, આપણે

ખીકણ બાપસા મદી મરદ શરવીર થવું જોઈએ, એ જાન અને એનાં ઉત્સાહપ્રેરક ગીતો તે નર્મદે જ પ્રથમ પ્રગટ કર્યાં. ગમે તેવું પરદેશી રાજ્ય પણ તે અનિષ્ટ અને સ્વતંત્રતા મેળવીએ ત્યારે જ આપણે સાચા માનવો બનીએ એ સાચ તેણે જ પ્રથમ સ્ફુટ કર્યું.

આ નવા સત્યદર્શનને ઉદ્દેશીને જ મણિભાઈ નજુભાઈ ઉદ્ધત લેખકોમાં 'અપૂર્ણ પણે બાવ ઉત્તમતાનાં દર્શાવતો' જુએ છે. વ્યવહાર-કુશળતા, આવાં સત્યોને વ્યવહાર બહાર સમજી, ત્યાંસુધી જોવાનો કે જવાનો પ્રયત્ન જ નથી કરતી. અને આ જ વસ્તુ શ્રી વિશ્વનાથે વિશિષ્ટ દાખસા આપીને બતાવી છે. સૌર્યનાં કાવ્યોમાં નર્મદ દલપતનો પુરાગામી, એ વિધાન સંબંધી તેમણે મને રૂપર કહેલ છે કે બન્નેની તે તે કાવ્યોની રચના મિતિ જોઈને તેમણે આ અનુમાન બાધેલું છે. એ વાત સાચી છે કે નર્મદમાં ક્ષાત્ર જુસ્સો હતો. ગમે તેવા અંગ્રેજ અમલદારની પણ સામે ઘવામાં તેને જરા પણ સંકોચ નહોતો. દલપતરામને તેમની મીઠાશને લીધે એવા પ્રસંગો જ ન આવે એ વાત સાચી. પણ એટલા ઉપરથી એકને ક્ષત્રિય ને બીજાને બ્રાહ્મણ કહેવો ઉચિત નથી. આ ક્ષાત્રવીર્યને લીધે જ, અંગ્રેજ રાજ્યના ગુણ દલપતરામની પેઠે જ ગાયા છતાં, તે રાજ્ય આપણને આપણી છેવટની ઇષ્ટ સ્વતંત્રતા ન એ આપે એ સંભવ નર્મદને મૂર્ત દેખાતો હતો, અને એ સંભવનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. દલપતરામને આ વિચાર વ્યવહાર બહારનો માટે જ વિચાર બહારનો અને માટે જ કાવ્ય બહારનો લાગે. કાવ્યને માટે જે સ્વતંત્ર કલ્પના જોઈએ તેને આવી વ્યવહારમર્યાદા પરકીય અંકુશ બરાબર છે, અને દલપતરામની કલ્પનાને આ વ્યવહારમર્યાદા, સત્યના પોતાને ગમ્ય અંતિમદર્શન સુધી જતાં નડતી હતી તેનો દાખલો તેમનું કાવ્ય જ પૂરું પાડે છે. ધર્મ-વર્ણનમાં સુધારો અને સુધારાવાળાના નિર્બેધમાં દલપતરામની માન્યતા બતાવવા તેમની નીચેની કડી ઉતારી છે:

પૃથ્વી ગર્ભ પરદેશી હાયે,  
એ મોટી બૂલ તમે માયે,  
તમે સંપ ન રાખ્યો કોઈ સાયે;  
દેશી મિત્રા, દુઃખ સરવ ટાળો-આપણા દેશનું.



પણુ દલપતકાવ્યની તે પછીની આવૃત્તિમાં ‘પૃથ્વી ગઈ પરદેશી હાયે’ ને બદલે ‘દોલત ગઈ પરદેશી હાયે’ લખેલું છે. અત્યારની આવૃત્તિઓમાં પણ ‘પૃથ્વી’ને બદલે ‘દોલત’ જ પાઠ છે. આ પાઠાન્તર તે સમયે પણ કાવ્યને, અને તે નહિ તો સત્યના અવિષ્કારને વિધાતક તો ગણાયું જ હતું ઉપરોક્ત નિબંધમાં ‘પૃથ્વી ગઈ પરદેશી હાયે’ એ નર્મદે ઉતારેલ પંક્તિ ઉપર કુદ્દી મૂકી ગુજરાતીના અધિપતિ લખે છે “દલપતકાવ્યની આવૃત્તિમાં ‘પૃથ્વી’ને બદલે દોલત’ છે, જમાનાનો આ કેવો દિલગીરી ભરેલો ફેરફાર.” (ધર્મ વર્ણન પૃ. ૨૪) પરંતુ દેશમાં કલા ખીલી શકતી નથી, તેનું એક મોટું કારણ કલ્પનાના પગમાં જકડાયેલી આ સંકેતની ખેડી છે. અને આ સંકેત આખી પ્રજામાં એટલો જોડા અને લગભગ સ્વાભાવિક થઈ ગયો હોય છે, કે જેમ પ્રજા તેમ કવિ પોતે પણ તે બાંધનો હોનો નથી. નર્મદે પોતાની વાર્તાથી આ ખેડી તોડી નાંખી હતી. અલખત તેની કલ્પના જેટલે જાગે જતી તેટલે જાગે સ્થિર રહી શકતી નહોતી. દલપતરામની કલ્પના જેટલે જતી તેટલે લાંબો કાળ સ્થિર રહી શકતી. પણ ઘણે જાગે જઈને ક્ષણ રહીને પણ નર્મદ જે જેઈ શક્યો તે દલપ-રામે જોયું નથી. એટલે કાંતદર્શિત્વની દૃષ્ટિએ દલપતરામ બ્રાહ્મણ અને નર્મદ ક્ષત્રિય, એટલે નર્મદ દલપતરામથી ઉતરેલો, એ મત અને માન્ય નથી એમ કહેવાની કું મારી ફરજ સમજું છું.

અને એમ કહીને પણ નવલરામે કહેલું જન્મે કવિઓનું પરસ્પર અપ્રમેયત્વ કું મારું છું. ગુર્જર બારતીના ઉત્સવમાં નિશ્ચય રંગમેરંગી અને કોઈને દગડે નહિ એવા પ્રકાયથી જળના, નાનું છોકરું પણ હાથમાં ઝાલીને ઊંચું રહે એવા નાના જપોરિયાને સ્થાન છે, તેટલું જ એકદમ એક જ સુરસુરાટથી જાગે હડીને જોલકા જતી દવઃન પજુ સ્થાન છે. દલપત નર્મદ જન્મેજે પોતપોતાની રીતે ગુજરાતની સેવા કરી છે. જનતાની કાવ્યાભિરુચિ એકદમ વધારી છે. જનતાના ઘણા મોટા ભાગને સુધાગના અને કાવ્યના અનેક નવા પ્રદેશોમાં રસ લેનારો છે. જન્મેજે લોકોમાં નવીન લક્ષાદ પ્રેર્યો છે. જન્મેની કરિનાથી, વર્નમાન મુમનો જેમ બાલ્યકાળ પોષાયો છે તેમ હજી ઘણા જમાના સુધી જનસમાજનાં

બાળકો એ બન્નેની કવિતાથી પોષાવાનાં છે. બન્નેની સરસતા, લોક તરફની ખરા દિલની બહાર્ષ, પોતાના સમાજને ઉત્તર યથેશે જોવાની ઉત્સુકતા એક સરખી સાચી હતી. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં બન્નેને નિશ્ચય સ્થાન છે. અને બન્નેનું તારતમ્ય કાદવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે બન્ને જેવા છે તેવા જ સ્વરૂપેના બન્નેનો અભ્યાસ કરવો તેમાં જ અભ્યાસી અને કાવ્યાભ્યાસ બન્નેની પ્રગતિ રહેલી છે. નવલરામભાઈએ કહ્યું હતું તેમ, આપણા સાહિત્યની વિષ્ણુશક્તિ અને શિવશક્તિ જેવા એ બન્ને સાહિત્યદેવોને નમો નમો કહેવું એજ ઉચિત છે. અને હું પણ બન્નેને મારી અંજલિ આ સ્થળે સાથે જ આપું છું.

અને નર્મદ વિશે બોલતાં તેની સાથે એક ખીનું નામ સ્મરવાનું રહે છે. નર્મદને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા સાથે, નર્મદના મિત્ર તેના વિવેચક તેના પ્રશંસક અને આ સુરતના જ પણ નજા પૈકીના નવલરામને પણ અંજલિ આપવી જોઈએ એમ હું માનું છું. નર્મદનું કવિજીવન લખીને નવલરામે આપણા સાહિત્યમાં એક સારી જીવન અને કવનની વિવેચનાનો દાખલો આપેલો છે. ગઈ સતાબ્દી સમયે નર્મદ વિશે ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે બોલાયું તેમાં નવલરામની આપેલ હકીકત ઉપર જ મુખ્યત્વે બોલાયું છે; એટલું જ નહિ, પણ નવલરામના અભિપ્રાયો ઉપર જ આધાર રખાયો છે. અને એક નર્મદની કવિતાના નવલરામના અભિપ્રાય સિવાય હજી સુધી નવલરામના નર્મદ વિશેના લગભગ બધા અભિપ્રાયો સ્થિર રહ્યા છે. પોતાના સમકાલીન વિશે આટલી સફળતાથી તટસ્થતાથી સમભાવથી અને વિશાલ લાવનાથી કહેવું એ સાહિત્યમાં વિરલ છે અને તેથી નર્મદની સાથે હું નવલરામ પણ મારી અંજલિ આપું છું.

અંતમાં, ગુજરાતના વર્તમાન યુગના એક આદ્ય કવિ, શ્રી આનંદશંકર કહે છે તેમ કવિવર, વિશે બોલવાને આપે મને પ્રસંગ આપ્યો છે તેને માટે હું ફરી આપનો આભાર માનું છું.

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

## બે બેલ

૧૯૩૩માં 'સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા'માં આપેલ વ્યાખ્યાન જે બે માળાના પાંચમા પુષ્પ 'નર્મદાશંકર કવિ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે પછી આ 'કવિ નર્મદનું ગદ્ય' પ્રસિદ્ધ થતાં મારો નર્મદનો અભ્યાસ પૂરો પ્રગટ થઈ ગયો છે; આ નાનું પુસ્તક પણ શ્રી કાર્ગસ ગુજરાતી સમાના ઉચ્ચમંથી આગેલ વ્યાખ્યાનની નોંધ ઉપરથી લખેલું છે. નર્મદનું ગદ્ય તેના આખા લેખકજીવન ઉપર સાદ્યન્ત પયરાનું હોવાથી તેના લેખકજીવન વિશેના ખાસ અભિપ્રાયો પણ યથાપ્રસંગ મેં આ લેખમાં જ દર્શાવેલા છે.

કદાચ કોઈને લાગે કે પુસ્તકમાં અવતરણો ઘણાં છે, તો તેના ખુલાસામાં મારે બે વાત કહેવાની છે. એક તો એ કે દરેક કથનનું પ્રમાણ આપતું જોઈએ એમ હું માનું છું—ખાસ કરીને એવા વિષયમાં જ્યાં મનમેદને અવકાશ હોય. લાખલા વિના કેવળ મામાન્ય કથનો ઉપર કથનો કરવાં એ મને અચાતીય લાગે છે. બીજું એ કે જે લખાણો અત્યારે પ્રસિદ્ધ નથી તે જોવાની મને તક મળેલી હોવાથી, તેમાંથી બને તેટલું જાહેરમાં મૂકું, જેથી જિજ્ઞાસુને તેનો લાભ મળે, એવી નેમથી અવતરણો મૂક્યાં છે. મને અમંતોષ માત્ર એટલો છે કે એવા અવતરણો મારી ઉનાવલે કરેલી નહીં ઉપરથી કરેલાં હોવાથી, અને મુદ્દો, અસલ નહીં પણ એ નહીં જોઈને જ સુધારેલાં હોવાથી, આ અવતરણોની પ્રામાણિકતાની હું પૂરી ખાતરી આપી શકતો નથી.

અને મને જે જે અન્યથા અવશ્ય લેખો, પુસ્તકો, લખાણો જોવાની તક મળી છે તે માટે મુંઝઈ ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી. નટવરજીવ ઇન્ડિયન મૂર્ચરામ દેસાઈ તથા નર્મદ વિશે અનેક લેખસામગ્રી પૂરી પાડનાર શ્રી મણિલાલ ઇન્ડિયન મૂર્ચરામ દેસાઈનો હું અત્રે આભાર માનું છું.

## કવિ નર્મદનું ગદ્ય

નૃસિંહરાજકવિના ઉલ્લેખ ધણેઆગે કવિ નર્મદ તરીકે જ થાય છે. તેના જીવનમાં કવિ તરીકે જ તેને વિશેષ ખ્યાતિ મળેલી, અને આપારે પણ કવિ નર્મદ તરીકે જ તે જોવાય છે, પણ તે સાથે તે મોટો ગદ્યલેખક પણ હતો. તેજે કવિના કરતાં મગ્ગ વધારે લખ્યું છે. દેવલાલ તો કવિ કરતાં ગદ્યલેખક તરીકેનું તેનું વિશેષ મહત્ત્વ માને છે. ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યને પ્રથમ ઘડનાર તે ગણાય છે. તેણે ૧૮૫૦ થી એટલે તેની હિંમરના ૧૭મા વરસથી ગદ્ય લખવા માંડ્યું અને મૃત્યુપર્યંત લખ્યું. તેણે કાવ્ય તો પ્રપાણમાં ધણા જોડાં રચેલાં લખ્યાં, પૂર જોમમાં તો ૧૧ વરસ જ લખ્યાં અને ગદ્ય જીવનપર્યંત લખ્યું. માટે તેનામાં કવિતાની સાચી પ્રેમજ્વાળા નહોતી એમ તો કહી નથી માનતો. 'નર્મદરાજકવિ ના મારા વ્યાખ્યાનમાં મેં આ પ્રશ્ન ચર્ચો છે. હું માનું છું કે તેની કવિતામાં ગમે તેટલા દોષો છતાં તેનામાં કાવ્યની ખરી પ્રેરણા હતી. તેનો કાવ્યવ્યાપાર મંદ પડી ગયો તેનું કારણ હું એમ માનું છું. કે તેની મુખ્ય પ્રેરણા તેને પોતાના જમાનાને કંઈક કરવા કહેવાતું છે એવા ઉત્સાહમાંથી આવતી, અને એ વક્તવ્યની શક્તિ કે જુરસો મોજો પડતાં તેની કવિતા બંધ થઈ. પણ એ ગમે તેમ હોય તો પણ, તેને કવિ માનો કે ન માનો પણ, તે સાથે તે મોટો ગદ્યલેખક પણ હતો. તેના આખા જીવનમાં તેણે ગદ્ય લખ્યું છે, એટલે તેના સમસ્ત જીવનનું પ્રતિબિંબ તેના ગદ્યમાંથી જ મળી શકે છે. અને કાવ્ય કરતાં ગદ્યને વિષય-વૈવિધ્યનો વધારે અવકાશ હોવાથી તેનાં ગદ્યલખાણોમાં અનેક વિષયોની ચર્ચા મળી આવે છે.

તેના ગદ્યલેખનની પ્રેરણા કવિતાની પેડે જ, જનહરજીવનનો શોખ, પોતાના જમાનામાં કંઈક કરવાનો, કહેવાનો ઉત્સાહ એ જ

- છે, જે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના દર્શનથી આપણા ધણા વિચારકો, ચિંતકો, કાર્યનિષ્ઠ પુરુષોમાં તે વખત સમાનરીતે ઉત્પન્ન થયેલ. તેણે પોતાનો પ્રથમ નિબંધ ૧૮૫૦માં એટલે ૧૭ વરસનો ઉંમરે 'જુરાન પુરુષોની' અન્યોન્ય શુદ્ધિવર્ધક સત્તા' જેનો તે પ્રમુખ હતો, તેમાં વાંચેલો તેનો વિષય 'મંડળી મળવાથી યતા લાભ' હતો, જે અત્યારે તેના ગદ્યસંગ્રહમાં પહેલો મુકાવ છે. આ-૧૮૫૦થી તે ૧૮૮૬ સુધી જે જે ગદ્યલેખો તેણે લખ્યા તેની યાદી તેના વિવેચકમિત્ર નવલરામે કવિજીવનમાં મૂકી છે. તે ઉપરથી નર્મદાદાંકરના ગદ્યના વિષયો ભેદ થકારો. નવલરામના વિષયવિભાજોનું અડો પુનઃકથન ન કરતાં આપણી દૃષ્ટિએ આપણે કહીયું કે 'તેણે સામાજિક પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરી' છે, વિવેચનના લેખો લખ્યા છે, ઇતિહાસના નિર્મણો લખ્યા છે, કાલ અને વ્યાકરણ લખ્યાં છે, નાટકો લખ્યાં છે, અને અંગ્રેજીમાંથી ભાષાન્તરો પણ કર્યાં છે.

આમાંથી ધણુંખરું સાહિત્ય અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસે નર્મદજીવંતી પછી 'મારી હકીકત'. અને શ્રી કુર્મસ ગુજરાતી સભાએ 'રાત્નપરંખા ભાગ ૨જો' પ્રસિદ્ધ કરીને નર્મદસાહિત્યની વિશેષ સેવા કરી છે. જ્યાં 'નર્મદાદાંકર કવિ' ઉપરના મારા વ્યાખ્યાનમાં મેં કહેયું તેમ, નર્મદનું મત્સાહિત્ય પત્રસાહિત્ય જેટલું સારી રીતે પ્રકાશિત થયું નથી. નર્મદ પહેલે જ મત્સાહિત્યલેખક હોવાથી સરકારી કળવશીખાનાએ નર્મદના ગદ્યલેખો પ્રકાશિત કરવા ઇચ્છ્યું. નર્મદે તે પહેલાં ૧૮૬૫માં, અને ૧૮૫૦ થી તે ૧૮૬૫ ઓગસ્ટ ૩૧મી સુધીના લેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરેલો, જે અત્યારે 'જૂનું નર્મગદ્ય પુસ્તક ૧જું' તરીકે ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ-પ્રેસ તરફથી ઉપલબ્ધ છે. આમાંના ધણા લેખો સરકારી નર્મગદ્ય માટે નર્મદાદાંકરે કરી તેવારે કર્યા. આ તેવારે કરવામાં કવિએ અમુક દૃષ્ટિએ ફેરફારો કરેલા છે. ૧૮૬૫ના નર્મગદ્યની પ્રગટાવનામાં કવિ નર્મદ કહે છે:

“આ સંગ્રહ મેં મારે માટે જ છપાવ્યો છે—પછી લોકો એનો લાભ લેા તો લેા. પંદર વરસમાં જુદા જુદા આકારમાં છપાઈને બહાર વેરાનું પડેલું ને લખાઈને ઘરમાં રાખીને અને કામ પડેથી મુશ્કેલી હાથ લાગતું એનાં લખાણનો સંગ્રહ મારા ટેનન્ટ પર હાજર હોવો જ નોંધ્યો એ લખાણ પ્રસંગના જોસ્તાઓની નીચાની છે માટે એમાંના વિચારોને ચોમાસાનું ડહોળાયેલું પાણી સમજવું. અગત્ય થોડાં વરસ પછી (ફેરફાર સાથે ફરીથી છપાય તો) એ વિચારો સરફ ઝાતુના પાણી જેવા થાય ખરા.” અર્થાત્ કવિ પોતે પોતાનું લખાણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સુધારવા યોગ્ય ગણના જ હતા, અને તક મળતાં તે તેમણે સુધાર્યું છે. પણ તે ઉપરાંત ફળવણીખાતાની દૃષ્ટિએ પણ તેમણે તે સુધાર્યું છે. ૧૮૭૪ની ‘નર્મગદ્ય’ની આવૃત્તિ, જેની એક જ નકલ શ્રી. નટવરલાલ છત્રાચારામ દેસાઈના સૌજન્યથી મને જોવા મળી છે, તેની મથાળાસહી વિનાની નાની પ્રસ્તાવનામાં કવિ કહે છે; “ઘણાં વર્ષ ઉપર લખાયેલા વિષયોમાં વિચાર તથા ભાષા સંબંધી જૂજ ફેરફાર કીધો છે; અને વર્ણુશુદ્ધિ, સરકારી ગુજરાતી નિયમોને માટે ઠેરઠેર ધોરણને અનુસરતી રાખી છે; વર્ણુશુદ્ધિ સંબંધી તે લખાણમાં કહી કહી ફેરફાર કરવા મંબંચી ડો. બ્યુઝર સાહેબે મુકે નોંધ જતાં ફટલીક અગત્યની ને સારી સૂચનાઓ કરી છે.” અર્થાત્ મૂળ લેખમાં ત્રણ દૃષ્ટિએ નર્મદે ફેરફારો કર્યા એક પોતે સાહિત્ય દૃષ્ટિએ, બીજી સરકારી જોડણીના ધોરણને અનુસરવા અને ત્રીજી, સરકારી ફળવણીખાતાની નીતિની દૃષ્ટિએ પણ ખરા. પણ આ નર્મગદ્ય છપાયા પછી બહાર પડ્યું નહિ. તેનું કારણ સમજાવું નથી. એ તે કાંઈ સરકારી રાજનીતિ અદલાઈ, કે ડો. બ્યુઝર ગયા ને તેની જગાએ બીજા અમલદાર આવ્યા તેમણે એ નામજૂર કંઈ કે કંઈ જુદું જ કારણ દર્શાવું, તે વિશે અત્યારે સરકારી દફતર જોવા વિના નહિ કર્યેલું.

કર્તા, પણ મહીપતરામભાઈએ કરેલા છે. મહીપતરામભાઈ તેની સાથે વિનાની<sup>૧</sup> પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: “આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ હાંપા પછી તેને જાણ્યા પહેલાં કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર મહે- રજાન આદર્શી સાહેબે મારા રિપોર્ટને માટે મોકલી... ધણીક નિર્મ- ધામાં એવું લખાણ હતું કે નિર્માણમાં સલાહી સકાય નહિ. એ ખીના ડિરેક્ટર સાહેબના જાણવામાં આવ્યાથી તેટલા ભાગની જાપેરી પ્રતોનો તેમણે નાશ કરાવ્યો. ક્યા અને ઈતિહાસના ભાગનાં જે પાનાંમાં મુધારા કરવાની જરૂર હતી, તેઓને ફરી હાવી પ્રગટ કર્યો, અને ખીછ આવૃત્તિને સમયે રદ કરેલા ૧૬૫ ભાગમાંથી જે કાઢી નાખવું ધટે તે કાઢી નાખવું અને મુદ્રારતું, અને ફેરવવું ધટે તે મુદ્રારતું અને ફેરવવું એવી આજ્ઞા કરી... બની ચક્રાં ત્યાંમુધી અંચકર્તાનું લખાણ ફેરવું નથી. ને જ્યાં ફેરવવું પડ્યું તે ત્યાં ધણું કરીને નવું લખાણ કોશમાં મૂક્યું છે.” અને આ ફેરફારોમાં નર્મદની સંમતિ નહોતી, એ પણ એટલું જ ચોક્કસ. મહીપતરામભાઈ આગળ લખે છે: “મુધારા કરવાના કામમાં પોતાના અભિપ્રાય જાણાવવાની વિનંતી અંચકર્તાને કરવામાં આવી હતી, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. તેથી મારે એકલાને તે કામ કરવું પડ્યું.”

હવે આ ફેરફારોમાં કેટલાક તો અલગ નાના વિદ્યાર્થીઓ માટેનાં પુસ્તકોમાં ન જોઈએ એવા ફક્ત કાઢી નાંખવાના છે. અને બન્ને નર્મગદ્યો આખા સરખાવી જોવાનો વખત નથી મળ્યો, પણ થોડી મહેનતે થોડા ફક્ત મળ્યા તેમાંથી એક નીચે લખેલ આપું છું તે નિર્દર્શક થશે. અત્યારના ઉપદ્રવ સરકારી નર્મગદ્ય (પાંચમી આવૃત્તિ) પૃ. ૧૬૯મે (મહાભારતસારમાં) દ્રીપદી સાથે પાંડવો વિરાટ રાજ્યની નગરોમાં રાખેલા ત્યાં રવા તેજું વર્ણન છે. તે પાનાના

૧. આઠમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં સાથ આપી નથી. પણ પાંચમી આવૃત્તિમાં ‘અક્ટોબર ૧૮૮૦ અમદાવાદ’ આપેલ છે.



બીજા કાલમમાં પહેલા પારીઆફનું જેણું વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે:  
“વળા તેની ( સહદેવની ) સંભાળથી દોર વધ્યાં ને ગાયો તમણું  
ચોગણું દૂધ વધારે આપતી. ” તે પછીના જન્મે નર્મજનના થોડા  
પારીઆફો નીચે જે કાલમમાં હું ઉતારું છું:

હાલનું સરકારી નર્મજન

૨૬ ઠપેણું સરકારી નર્મજન

એવી રીતે એક વરસ લગભગ  
વહી જવા આગ્યું. એ પાડવોના  
વનવાસનું તેરમું વરસ હવે. દુર્યોધન  
જોડે યુધિષ્ઠિર જુગલ રમ્યા તેમાં  
છેલ્લી રમતની રાત્રે એવી હતી કે  
યુધિષ્ઠિર હારે તો પાડવો બાર  
વરસ વનવાસ કરે અને તેરમે વરસે  
શુભ રહે. તેમાં વરસમાં તેઓ  
ઓળખાય તો બીજા બાર વરસ  
વનમાં રહે. માટે આ વરસ પછું  
સંભાળવાનું હવે. અત્યાર સુધી  
એમને કોઈએ પારખ્યા ન હતા.  
વરસ આખરે દ્રૌપદીને માથે બારે  
સંકેત આગ્યું.

જૂની કથાઓમાં મોટી ખાંચ  
સતી કહી છે તેમાં દ્રૌપદી પ્રખ્યાત  
છે. પાતિગત્ય ધર્મ એ એને અતિ  
વહાણો હતો તેની ઉપર વિખ  
આગ્યું. વિરાટ રાજની સહી સુમે-  
દણની હજુરમાં દાસી થઈને એ  
સતી સેરંમી નામ ધારણ કરીને  
રહી હતી. રહેવા જઈ ત્યારે સુમે-  
દણને કહ્યું હવે કે હું દ્રૌપદીની  
દાસી છું ને તે તેના સ્વામી જોડે

એક દહાડે રાણીના ભાઈ કીચકે  
દ્રૌપદીને ઘેંઘેરી ને તે મોહિત  
થયેલા તેથી તેણે એને કહ્યું કે  
તેને મારે ત્યાં મોકલ. રાણીએ ધણી  
ના કહી પણ કીચકે માન્યું નહીં.  
પછી એક પ્રસંગે રાણીએ દ્રૌપદીને  
કહ્યું કે આ કટારો યાજમાં મૂકી  
કીચકને ત્યાં લઈ જા ને તે મધ  
આપે તે લઈને વહેલી આવ, હું  
અહીં બેસી રહી છું. દ્રૌપદીએ  
કાલાપાત્રા ક્યાં કે કોઈ બીજાને  
મોકલે. પણ રાણી હવે ભરાઈ તેથી  
તેને ત્યાં જઈ પડ્યું. કીચકે વખાણ  
કરી તેનો હાથ પકડ્યા પણ તે  
દ્રૌપદીએ પાછો બેસી લીધો; ને  
કીચકે તેનું લજ્જકુ પકડ્યું કે તેને  
લમાચો મારી છઠ્ઠી નાડી ને દોડતી  
આકંદ કરતી વિરાટની સભામાં  
આવી. અહીં કીચકે આવી ચોટલો  
સાદી તેને લાતે લાતે મારવા માડી.  
દ્રૌપદી બોલી કે રાજ દાસી માર  
ખાય ને રાજાએ જ્ઞેયા કરવું એ  
ધરિય નથી. રાજાએ જ્ઞેયા તમારી  
શી વાત છે તે હું બખૂતો. નથી.

વનવાસ ખડે ત્યારથી હું તેનાથી  
પ્રીતી પડી છું. પાંદર સાથે વનવાસ  
નવી વેળા તેણીને પોતાનાં સપનાં  
મૂલ્યવાન વસ્ત્રામૃતજી તળ્યા. દત્તા  
ને માત્ર એક ધીએ હુમલે નીકળી  
હતી. રાત્રી સુષેરસાગી ચાકરીમાં  
રહી તે વારે તેણીએ જાણ્યું હતું  
કે મારા ધાત્રી પાસે મધરે છે તેઓ  
રાત દિવસ મારી રક્ષા કરે છે.

સુષેરજાને ધાત્રી બાઈ દત્તા  
તેઓ ક્રીચક કહેવાતા દત્તા, અને  
વિરાટ રાજના હજારમા તેમનું  
ઘેર પડ્યું હતું. તેઓમાં સૌથી વડો  
હતો તે વિરાટનો સેનાપતિ હતો.  
એને એકસો પાસ બાઈ દત્તા. એ  
સાગાથી રાજ બદલે હતો તે તેમની  
છઠ્ઠાની સામે ધઈ ચકતો નહિ.  
વડા ક્રીચકે દ્રૌપદીની લાજ લૂટ-  
વાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી યુગીને બહુ  
ક્રોધ થયો. એકાંતમાં છાનામાના  
ભીમને મળી તેણે બહુ રહન કર્યું.  
ને ધણાં મહેન્ટાં મારી કહ્યું કે જો  
તમે એ કુલ ક્રીચકને નહિ મારો  
તો હું હેર ખાઈને મરીશ. એ વાત  
જાણી ભીમ ધણે દિવસીર ધઈ  
ક્રીચક ઉપર ક્રોધાચમાન થયો.  
દ્રૌપદી જોડે બેઠ કરવા લાગી તેને  
રાત પાડીને સમજવી. તેણે કહ્યું  
કે તમે મારો વાંકું શું કરવા કાઢો  
છો ? કુસાસનને હું મારવા છાડ્યો

પત્રી દ્રૌપદીએ સપનું કહ્યું ને સૌએ  
જાણ્યું કે ક્રીચકનો અપરાધ છે.  
યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે તારે મહા  
આકંઠ કરવાનું શું કામ છે ? રાત્રીને  
જઈને કહે. દ્રૌપદી રહતી રહતી  
રાત્રી પાસે ગઈ ને એણે કહ્યું કે  
હું મારા ભાઈને કપડો આપીશ.

પછી રાતે સૌ સુઈ ગયાં હતાં  
ત્યારે દ્રૌપદીએ મટાંબમાંથી બહાર  
નીકળીને ભીમ ધોરનો હતો. તેને  
જાણ્યો અને મહેન્ટા મારી કહ્યું  
કે હું ક્રીચકને નહિ મારે તો હું  
હેર ખાઈને મરીશ. ભીમ બોલ્યો  
હું મારો રોષ શું કરવા બોલે છો ?  
કુસાસનને મારવાને બોલ્યો હતો,  
પણ ભાઈએ અટકાવ્યો; જ્યારે  
વેળા પણ તેમજ થયું; મારે વડીલ  
બાઈની આજ્ઞામાં રહેવું જ લેવુંએ,  
પણ ક્રીચકનો પાટ તો હું કાઢે  
નહી પડી નાખીશ; કાઢે તું તેને  
સવારે કહેવડાવજે કે, હું તારી  
છઠ્ઠાને અધીન છું ને મંવરાએ  
ચિત્રશાળામાં મળજે. એ પ્રમાણે  
ભીમ બોલ્યો તે સાંભળી દ્રૌપદી  
પાછી પોતાને ડેઝાણે આવી યત્રી.

બીજે દિવસે ક્રીચક પાછો  
રાત્રીને મળવા આવ્યો ને દ્રૌપદીને  
લેઈ જઈશ એવી ધમકી બતાવી.  
પછી ત્યાં દ્રૌપદીએ સ્વીચરિત્ર કરી  
તેને રાજ કર્યો ને મંવરાએ ચિત્ર-

હતો, પણ મોટા ભાઈએ અટકાવ્યો; જ્યદ્રથ વેળા પણ તેણે અટકાવ્યો; મારે વડીલ ભાઈની આજ્ઞામા રહેવું જોઈએ, પણ કીચકનો ચાલ તો હું નહીં ધડી નાખીશ. આ મારો મનસુખો એકે ભાઈને કે બીજા કોઈને જણાવ્યા વિના આવતી કાલે કીચકનો પ્રાણ સંધરા. આ વાત કોઈને કહેવી નહિ. એનું મરણ થયા પછી તમારે એમ કહેવું કે એને મારા ગંધર્વ માર્યો.

પછી બીજી રાત્રે ધુક્તિથી પાપી કીચકને અધારી જાગ્યો ચિત્રસાંગામાં બીંભે જાણ્યો ને તેનો ચોટયો પકડી પાડી નાખી ભોથ ઉપર ધસડ્યો. કીચક પણ મોટા લડવૈયો હતો તેથી તેણે જીંભને પછાડ્યો પણ એણે પાછો તેને જીચકાને પછાડી ભાર મૂકી એવો તો મસજ્યો ને છાતી ઉપર ધૂડણુ મૂકી એવો તો શુદ્ધો કે કીચકથી બોલાયું જ નહિ ને તે મરણ પામ્યો.

પછી જીંભે દ્રૌપદીને તેડી આણી દીવો સળગાવી કીચકના હાડમાસનો દગ દેખાડ્યો ને બોલ્યો કે જો કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દસાને પહોંચાડીશ. દ્રૌપદી ધણી રાજ થઈ.

સાંગામાં તેને મળવાનું હતું. દ્રૌપદીએ જઈ પાછું બીંભને કહ્યું ને એ બોલ્યો કે હું તેને એવી રીતે મારીશ કે કોઈને જાણ નહીં થડે કે કોણે માર્યો. પછી રાત્રે બીંભ સંકેતને ઠેકાણે ગયો ને એક ખૂંજામા સરાઈ રહ્યો. ચોટીવાર પછી કીચક આવ્યો ને ખૂંજામાં દ્રૌપદી એમ જાણી તેણે પોતાનો હાથ લાગ્યો કર્યો. તરતજ બીંભ તેનો ચોટયો પકડી પાડી નાખી ભોથ ઉપર ધસડ્યો પણ કીચક પણ મોટા લડવૈયો હતો તેથી તેણે જીંભને બીંભને પછાડ્યો પણ એણે પાછો તેને જીચકી પછાડી ભાર મૂકી એવો તો મસજ્યો ને છાતી ઉપર ધૂડણુ મૂકી એવો તો શુદ્ધો કે કીચકથી બોલાયું જ નહીં ને તે મરણ પામ્યો.

પછી જીંભે દ્રૌપદીને તેડી આણી દીવો સળગાવી કીચકના હાડમાસનો દગ દેખાડ્યો ને બોલ્યો કે જો કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દસાને પહોંચાડીશ. દ્રૌપદી ધણી રાજ થઈ." (મહાભારતસાર, ૫ ૨૬૫-૬)

આજ જાતનો ખીજો ફેરફાર ‘સીના ધર્મ’ના નિબંધમાં પણ થયો છે. હાલ મળતા સરકારી નર્મગત ૫૬૯મે જમણા કાલમમાં પહેલો આક્રુ પારીમાફ “પતિના સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ કરનાર જે તેનો ધણી અને પરમેશ્વર તે એને હૈયાના હેતથી બચે છે.” આ વાક્યથી પૂરો થાય છે. તે પછીનાં પણ કાલમો ઊંડી દીધાં છે, જેમાં કવિએ હાલની સ્ત્રીઓની ટેવો અને દિનચર્યા આપી છે. હું એ આખો ભાગ સારો ખ્યાલ આવે માટે નીચે ઉતારું છું :

“હાલમાં વાણિયા, ભાટીયા, કાચેય વગેરે વૈશ્યવોની સ્ત્રીઓની હાલત શોકકારક છે. પ્રથમ મરજદેણુ વિને ગોઠું છું. વલ્લભી. વૈશ્યવમાં આચાર વિચાર સારો છે—નહાવું, ઘેણું, સ્વચ્છ રહેવું, સુઘડતા રાખવી એ વાત ધણી સારી છે, તોપણ જે મરજદ પાળે છે તે સ્ત્રીઓ તે વાતને અતિ ઉપર ધારી મૂકે છે તેથી તેઓ નિંદાના ધરમાં પેસે છે, અને તેણે કરીને પાપી થઈ વૈકુઠ જવાને બદલે નરકે જાય છે.

“તે મરજદેણીને પોતાના કાઠારજી ઉપર, ગુરુ ઉપર અને પોતાના હાથપગ ધોવા ઉપર પ્રીતિ હોય છે. તેઓને ધણી ઉપર ઊંઠાં ઉપર, ભાઈમાંનું પડોથી વમેરે કાઢ પણ ખીજી માણસ જાત ઉપર, હેન હોનું નથી. દેવ ઉપર નદી પણ દેવની સામગ્રી કરવામાં જ તેઓનું મન હોય છે. એ વાતને કદાપિ પુરુષ છે એમ માનીએ તો પણ તે સ્ત્રીઓ દડ દડ કરીને સૌને નિંદે છે તેથી તે સમજાવું” ધોવાઈ જાય છે, અર્થ સમજવાનો. આ કે જે પ્રમાણે તેઓની કાપા ધોવાઈ જાય છે તેમ પુરુષ પણ ધોવાઈ જાય છે. તેઓ સમજે છે કે અમે જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમને ધામ જઈશું. એકને એક વાત જોવાં કરેથી તેઓના વહેમ વધી પડે છે. ઓ જાડા આશ્વો, એ ધોવાઈ અડકાશું, એ અડકાવણીનો ઓળો પડ્યો, એ પેલાનું યુક બિડયું, હાલે મડું દીકામાં આશું એ રીતનાં વહેમ ખાઈ ખાઈને તેઓ દહાડે પાખીએ રાતદહાડે નદાઈ

કરે છે. તેઓને મન સંસાર છે જ નહીં. તેઓનાં ઘરની દશા કંગાળ હોય છે. જ્યારે સેવાની સામગ્રી પૂરી મળતી નથી, ત્યારે ઠાકારને મંદિરમાં સેવે છે, ત્યાં તે મિચારા દહોડપગા લાગે અને ચીતરેલા ઠાંકાર કાંઈ ખૂણામાં રોજ અપૂર્ન રહે છે.

“મનુષ્યદેહ ધરીને સંસાર લલાવો ન લેવો ને એક જ વાતની અને તે પણ નકારી નકારી વાતની નકારી રીતે પ્રીતિ કરવી ને બીજું કંઈ જ જોવું નહીં એ જંગલી દોરના જેવું આચરણ સમજવું.

“વાણીએણો અને ભાડીએણો પોતાનો કાળ ધણો ગેરવ્યાખ્યાની રીતે નષ્ટામે કહાડે છે. તેઓને મોટા ઉદ્યોગમાં બે—એક ધરધણ કરવાનો ને બીજો મંદિર દેવદર્શન કરવાનો. એ બેથી વધતો કાળ તેઓ લોકનાં ધર ગણવામાં અને લોકની નિંદા કરવામાં કહાડે છે. તેઓ ચાર મળીને બેડી કે ઘણું કરીને તેઓની વાતના વિષયો નીચે પ્રમાણે હોય છે. કાંઈનું છીનાણું, કાંઈનું ધણી પાસે નવું ચૂંડું, કાંઈનું નવું અળખું આવવું, કાંઈનું અગરણી આવવું અને નાની છાહીએણી મરકરી કરવી. એ વાત સીઓને સાધારણ છતાં એઓને તે કરવાની ઉત્તર કેમ રહે છે! ઉત્તર રહેવી તો ના જોઈએ પણ તેઓ અમગ્રેષ્ઠ છે અને પાછી મધગી સરખી જ હોય છે એટલે પછી ત્યાં બીજી નવી વાત તે શી કરે? કાંઈને ઘેર દૂટવા જવાં, કાંઈને ત્યાં ફટાણાં ગાવાં, ધણીઓ સાથે હસ અને કછળા કપાં કરવા, છોકરાંને રમણતાં રાખવાં, એવી વાતે તેઓ ઉદ્યોગી છીએ એમ માને છે. કાંઈ ધરનું માણસ મરી ગયું હોય તો ઝાઝામાં ઝાણું એક આણું ત્રી રોવા દૂટવા અને ગોઠ કરવામાં જ કહાડે છે. તેઓને દેરાળી જેઠાણી સાસુ નવલુદ જોડે જનાવ હોતો નથી. ધરડાં ઘેરાં જુવાન યવાના કોઠ રાખે છે, ને જુવાન ઘેરાં ધરડાં યવાના કોઠ માને છે—આવો રીતનાં ધરડાં કે ધણીની પાસે રહેનાં ધરડાં એટલે ક્યારે છોકરાંની મા કહેવાઈએ ને ક્યારે સાસુ મરી

જાપ કે ધરમાં દારૂઆર કરીએ. એક બીજા સાથે લડવામાં અને તેમાં એક શ્રીમનું જાનું જીવાડવામાં અને નદકંઠ બોલવામાં આવેડીએ. એજ મૂકતી નથી; ધરડી પણ સરખી ને બાગક પણ સરખી.

“વૈષ્ણવ સ્ત્રીએ જીડે છે તેથી જ નહાયા વિના દોડતી દોડતી જઈને મંદિરે મંગળાનાં દર્શન કરે છે, દેવનાં દર્શન થાય ને વળી મહારાજનાં સ્વરૂપો સ્નાનસ્પંધા કરવાને બેઠાં હોય તેનાં પણ થાય. કેટલીએક નદાઈધોઈ સણગાર સજી સણગારનું ટાંકણું સાથે છે, કે તે વેળા દેવને સણગાર સમજાયા હોય છે, ને પેલા મુરુઓ નિત્ય-કર્મથી પરવારીને તમઃશો જોવા બેસા હોય છે. સ્ત્રીએ, દર્શનથી પરવાર્યા બાદ રાંધવા ખાવા વગેરેનો ધરધંધો કરે છે. અંપેરે ચૂંચે છે. પાણી પાછલે પકોરે કેટલીએક ઉથાપનવેળા દર્શનને ડાન્જે જાપ છે. કેટલીએક પનથટ ઉપર પાણી ભરવા જાપ છે. કેટલીએક ન્યાતમાં જમવા જાપ છે અને કેટલીએક અડેનપણીઓમાં બેસી ટાલેલાં કરે છે. રાત્રે પણ તેઓ જોડતે બેસી ચાર પાંચ બેગીઓ ચક્રને ન કરવાની વાનો કરે છે—પછી વાળુ કરનું હોય તો કરીને. મૂર્છ જાપ છે. મુંબઈ સરખા ઉઘોશી શહેરમાં છત્સાઓના કરતાં બેઠાંઓ લગાર વધારે સારા કાગળ ગુળરે છે; કેમકે ધણાખરા લોક પરદેશી પકવા તેઓ તેઓને કુટુંબ તરફનો ધણો ખટલો હોતો નથી. શ્રીમંતોનાં બેઠાં રસોડાંના ઉપરીપણાં કરવામાં અને ચોળાચોળાને નહાવામાં તથા ચારસોમાં જોઈ જોઈ સણગાર કરવામાં પોતાનો વખત કઢાડે છે. એ રીતે ગુળરાતી ઓઓ પોતાનો અમૂલિક વખત છેક જ સરનો કરી નાખે છે. તેઓએ ક્ષી રીતે વખત ગુળરવો એ પજવાડેના ભાગમાં જણાવેલું છે.” (પૃ. ૧૫૮-૬)

આ દલીલ પણ એવી છે કે નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આપણે ન મૂકીએ. પણ કેટલીક બીજી કાપડૂપ રાજનીતિની દૃષ્ટિએ યોગ્ય સ્પષ્ટ જણાય છે. એક ધણો દૂકો દાખલો આપું. દાખલા સરકારી નર્મગદ્ય પૃ. ૮૮ એ “નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ”નું પડેલું વાક્ય “આપણે આપણું બોલું છે.” તે પછી આ પ્રમાણે દર્શ:

“આપણુ પરરાજની બીજણુ પ્રભુ બીજે ! આપણા ઉપરથી પરદેશીઓના અમલના મોહ ઉતરી ગયા છે.”

આ વાક્ય નર્મદગદ્યમાંથી નીકળી ગયું છે. તેમ જ ‘ગુજરાતીઓની સ્થિતિ’ ના નિર્મલમાં પૃ ૬૬મે ‘ત્રીજું રૂપક’ શરૂ થાય છે તેનો પહેલો પારીઆદ નીચે પ્રમાણે હતો તે હાલના નર્મદગદ્યમાંથી નીકળી ગયો છે :

“વર્તમાન ચિન્હ ઉપરથી ભાવિ સંબંધી કેટલીક હદ સુધી અનુમાન થાય છે ને જે કોઈ વચમાં રાજ્ય સંબંધી મોટો ફેરફાર થતો નથી ને અગ્રેજી રાજ્યની નજર ફેલતી છૂટ તથા તેનાં સુખ તરફ જી (ઈશ્વર રખાવે) તો તે અનુમાન ખરાં પડશે (ઈશ્વર પડાવે) અને જે વેગે આ વીસ વર્ષમાં આવ્યું છે તે વેગથી ૧૦ ગણે વેગે જે કામ આસ્થા કીધા તો આવતા ત્રીસ વર્ષમાં, તે ધીમે આવ્યું તો કાળને બળે પચાસ વર્ષે તે અનુમાન ફળીભૂત થયાં જોવામાં આવશે—(અસ્તુ). કેટલીએક હદ સુધી અનુમાન થઈ શકે છે એમ ફહેવાનું કાણુ આ કે પરદેશી રાજ્યને લીધે મનના બદલાને, તેના વિચારને અને તેની વૃત્તિને મનમાન્યા કલ્પેન ન મળવાથી મનમાન્યાં થઈ ને મનમન્યા સુખ કદીયે મળનાર નહીં જ.” (પૃ. ૧૦૨)

તે પછી ૧ ૨ ૩ ૪ એમ મુદ્દાવાર ગુજરાતમાં શા ફેરફાર થશે તે ગણાવેલું છે. તેમાં પહેા મુદ્દો કૌંસમાં લખેલો છે. એટલે મહીપતરામ બાઈએ પોતાની ભાષામાં લખેલો છે કે (ધર્મ સંબંધી ફેરફાર થશે તથા રાજકાજમાં લોકચિત્ત લગાડશે). તેનું મૂળ ફોલ કોલમનું નીચે પ્રમાણે હતું.

૫. ધર્મસંબંધી વિષય ઉપર સાની બેદરકારી થશે. રાત્ર, મૂર્તિક્રિયા, ગુરુ ઉપરથી લોકનો પૂરો જ્ઞાન ઠકશે. ધણીક એક નિરાકાર ઈશ્વરને માનનારા થવાના; કેટલાએક નાસ્તિક પણ થવાના અને પડિત જ્ઞાનીને પટ્ટ માન આપવાના. જે કે કૃષ્ણ રિવને કોઈ ઈશ્વરી અવતાર માનવાનું નહીં ને મૂર્તિયા થોડા જલ્દ પૂજ્યે તોપણ ત્રીસ વર્ષમાં મૂર્તિ તદ્દન નીકળી જવાનો સંભવ નથી. તેમ જ કે શુભાશુભ કર્મક્રિયામાં ઘટાડો થવાનો ને તે આસ્થા વિના થયાં કરવાની તો પાલુ ભાલો જનોઈ કહાડી નાખે એવો સંભવ

નથી. તેમ જનિમેદનું નામ સમૂહું જ્ય એમ પણ જામનું નથી. તોપણ એક બીજા સાથે જમવાનો વહેવાર જાહેરમાં પણ દાવતા કરતા ઘણા જ વચારે પ્રસારે. મૂર્તિ તદ્દન ન નીકળી, બાહ્યો જનોઈ રાખી રહ્યા, જનિમેદ નામનો રહ્યો, શુભાશુભ કર્મક્રિયા થોડી ઘણી રહી અને જાહોનો ઉપર પ્રમાણે સુધારો થયો તો તે કંઈ નાની વાત થઈ ન સમજાયો. સધળું સમૂહું જતું એ, લોકોના સ્વતંત્ર જોક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. જો જોક્ષોને વધી ગયો તો કંઈજ વાર નથી. બાહ્યો કુળાભિમાનમાં ધરમાં ન જાય ને મિત્ર્યા નમસ્તું શું કરવા રાખતું જોઈએ એમ સમજી જનોઈ કા કહાડી ન નાખે? અમર કદાપિ એઓ કુળાભિમાન રાખી રહે ને ઇતર ન્યાની તેઓને ન જાહે તો શુભાશુભ કર્મક્રિયા કેમ એછી ન થાય? વાર આજગત બાહ્યને ઇતર ન્યાતી સોની ધર્મ ઉપર બેઠકારી છે. ને સરળતા જ વિષયમાં દેશ સુધારાના સાથે જ કામ કર્યા જાય છે. હવે જોઈએ એ મનજૂત થાય તો જનોઈ, જનિમેદ, મૂર્તિ ને શુભાશુભ કર્મક્રિયા નામનાં પણ રોના રહે—એ સધળું તેઓના જોક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. પણ પાતું આમ જણાય છે કે તેઓનાં મન વધમ તે રાજ્ય સંજોગી વિષય ઉપર થયો રહેવાનો ને તેથી ધર્મ સંજોગી વિષય ઉપર મન ન રહેતો તેઓ તેમથી શું કહાડતું ને શું નતું દાખવે કરતું એનો વિચાર કરવાના નહીં મારે એ ચાર વસ્તુ ત્રીસ વર્ષમાં નામની તો રહેવાની જ. પત્રી કાઈ અસાધારણ જોક્ષાવાળો એ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે ને તેને બીજાઓ સદાય કરે તો એ ચાર નામની પણ ન રહે. એ ચારે ત્રીસ વર્ષમાં નામની રહો કે ન રહો તોપણ ઉપર કશું તેહતું જો થયે તોપણ બસ છે.” (પૃ. ૧૦૩)

અને તે થઈ કે દો મુદ્દો આખો ઝોડી દીધો છે. કારણ કે તે રાજ્યપ્રકરણ સંજોગી છે.

૬. “રાજ્યસંજોગી વિષયમાં લોકોની સમજણ એટલી થયશે કે તેઓ સત્તાધારીના કાયદા ને અમલદારોનાં કામ એ ઉપર નીધા રાખવા થયે, તેઓ જોશે કે સરકાર ખરી જરૂરથી રૂબરૂ ઉપર જોડાયેલા સમાજ નેવાં જોતો નાખે છે કે રૂબરૂ જરીજ જઈ જૂજગી રહે એવા સ્વાર્થી વિચારથી દરકાર જવાને જીવમનો જોતો નાખે છે. સરકાર અજગૃહ્યે અજાત જાતી જોઈને છૂટ ખૂંચી લેવાનું કરવી હશે તે વેળા રૂબરૂ વિવેચના ચરમા રહી સામી થઈ વકતાર લેતી થશે ને તે જોવાની વખતમાં નહીં ફાવે નો તે વાત યોગી



સરકારને જાણાવશે. આજે પણ દહાડો આવે કે રાજદરગારી વાતની ચરચાને સારુ ગુજરાત એસોસીએશન નામની મંડળી થાય જેમાં કેટલાએક સુતના, કેટલાએક ખેડાના, કેટલાએક ભરૂચના, કેટલાએક અમદાવાદના, સ્વતંત્ર ગૃહસ્થો પોતપોતાના જિલ્લાઓમાં વાકફારીથી એકઠા મળી વિચાર કરે ને ગુજરાતી બાપામાં કે મુખમાં લોકોના જાણમાં આવે ને તેનું જે રોવટ આવે તેનું અંગ્રેજી થઈ સરકારને જાણાવવામાં આવે ને ત્યાંથી દાદ ન મળે તો લંડન સરકારને જાણાવવામાં આવે.

કપર કહ્યું નેટકું જે ત્રીસ વર્ષમાં ચલાવે છે તે નેટકું કરતું ન જોઈએ. એટલું થયા પછી વિદ્યાનો વધારો કેમ કરવો, વળી એક ઉશ્વર-વાદીના ધર્મમાં કોઈ પણ-રીતનો મોહ નથી ને મોહ વિનાનો ધર્મ ધણે ન પ્રસરે નહીં ને દેશને એક સામાન્ય ધર્મ તો જોઈએ—ધર્મ વિના ચાલે નહીં માટે કોયો ધર્મ સ્થાપવો, વળી રાજદરગારી વાત સંબંધી શું વધારો કરવો એ સૌ વિશે મારે અહીં કહેવાની જરૂર નથી. લોક તે વખત પોતાની આત્મજા દૂર કરવાને કઈ પણ ઓગરો ન ઓગરો.

મમત્રાકાર કામ ચાલેથી આટલું ચલાવે સંભવ છે. મટે એટલો ને આપણો ઉદ્દેશ જાણી ( કે ત્રીસ વર્ષમાં આટલું કરતું છે ) તે અર્થે થટલા ઉપાય કામે લગાડવા જોઈએ.” (પૃ. ૧૦૩-૪)

અત્યાર સુધી બનાવેલા ફેરફારોથી નર્મદનું લખાણ ખડિન થયું છે. તેથી વિશેષ જ્ઞાનિ તેને થઈ નથી, પણ કવિચરિત્રમાં દયારામમાં કરેલા કેટલાક ફેરફારોથી તો નર્મદના અભિપ્રાયો વિરૂપ અને વિકૃત થયા છે એમ કહેવું પડે છે. આ લેખમાં પણ કેટલાક ફેરફારો સામે વાંધો લેવાય એમ નથી. દાખલા તરીકે

હાલનું સરકારી નર્મગદ્ય	રદ કરેલું સરકારી નર્મગદ્ય
કુલને લીધે તેને ભરૂચથી	એક સભે કોઈ જાનો સિદ્ધાર
સિનેર નાસી જતું પડ્યું હતું.	કરાં ફોળે થયો નેથી તેને ભરૂચથી
	સીનેર નાસી જતું પડ્યું હતું.

“ એ મંડળીમાં કોઈ સરકારી અધિકારીઓ ન જોઈએ, એઓથી સરકારનો સખો વિચાર અપાય નહીં—જાણે તે નેજાએ પોતાની બુદ્ધિથી લક્ષ્ય કરતું પડે.”

આમાં નર્મદની બાપા મર્ધાન વિનાની છે. અને મહીપતરામના ફેરફારથી તેને ફાવેલું થયેલું છે, પણ દયારામના રતન સોનારણ સાથેના પ્રસંગ વિશે લખતાં મહીપતરામ નર્મદના અભિપ્રાયની જગ્યાએ પોતાનો અભિપ્રાય જ મૂકે છે, અને તે નર્મદથી તો તદ્દન વિરોધી છે. દાલના નર્મગદના ૫૬મે ખાને તેઓ લખે છે,—આપણે પારીઆદની શરૂઆત જોઈ પછી તેનો અંત ભાગ જોઈશું.

જેના સિખ ધર્મા દત્તા, પણ ચાર મુખ્ય દત્તા, જે મોટા કારભાર ઉપર હોતે ત્યાંથી થઈ ગયા હતા, એમ એવી રજૂઆત કરેલો ... દયારામ સાઠ વર્ષની ઉમરનો હતો, ત્યારે રજૂઆતની ઉમર પંદર વર્ષની હતી. રજૂઆત ઔદીચ ટોળકીઓ હતો. રતન નામે એક સોનારણ ચિધવાને બદલેલી કન્યા તેને ધર્યા રાખી હતી, તેને કવિની ચાકરી મરતાં સુધી કીધી. તે તેનાં મગમૂત, લોટી, પદ્મ વગેરે ધોતી ને ગમરામણમાં દિવાસો આપતી. એ બાપની બાગસાદ હતી. આ સમયે તેની જોડે અભિચાર કર્યાને બદલે દયારામે સમ કર્યું દોત તો તેની આગર સજ્જનોમાં ઘણી વધત.

ઉપરના ઉત્તરમાં મહીપતરામે ક્યાંઈ કોંઈ પણ કથો નથી. એટલે એ આખો ભાગ નર્મદનો જ ગણાય એવી રીતે હપાયેલો છે. ૧૮૭૪ની આવૃત્તિમાં (પૃ. ૮૫) નર્મદે આદ્યું જ લખેલું: “રજૂઆત ઔદીચ ટોળકીઓ હતો. રતનગાદ્યે કવિની ચાકરી મરતાં સુધી તનમનથી કીધી છે. તે તેનાં મગમૂત ધોતી ને ગમરામણમાં દિવાસો આપતી” ‘બદલેલી’ શબ્દ નર્મદનો નથી. એનું એણે એ રતન માટે ક્યાંઈ લખ્યું નથી. આ જ પારીઆદમાં બદલેલી શબ્દ નર્મદે વાપરે છે પણ તે રજૂઆત માટે. “રજૂઆત ચોદ વર્ષ સુધી તો બદલેલીમાં ફરતો હતો; ઈસકાગી કરવો, આવાં બગનવાં, ફક્કડની પેઠે ફરવાં અને બાવાના અખાડામાં જઈ માથાપાણી લેવાં—જે કામ કરતો હતો.” પણ રતન માટે તો તે સારું જ લખે છે. પૃ. ૮૧ ઉપર રતન વિશે પ્રથમ લખતાં તે કહે છે: “વીસથી તે આઠીસ વર્ષના

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

દરમ્યાનમાં જાણુવા જોગ મુખ્ય ત્રણ પાત છે. એક તો તેણે મોટો પ્રવાસ કીધો. બીજું કે તેણે પુષ્ટિપથ સ્વીકાર્યો અને ત્રીજું આ કે તેણે સોડ ન મૂકે એવી પ્રિયા કીધી. ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે પ્યાર કરેલા એ વાત ખરી પણ તેમાં એક જ તેની \* ચર્ષ રહી જણાય છે. એ એક તે રતનમાઇ નામની મોટુંમસ્તાન જાતની સેનારણુ હતી. એ સેનાનીઓને વેદોક્ત કર્મ કરવાનો અધિકાર છે. એનાં માખાપ આંધળાં હતાં અને એ ખાચડી સાત વર્ષથી બાગરાંડ ચંપ હતી....." દયારામના આ સંબંધને નર્મદે ક્યાંઈ નિંદો નથી.

પણ આ પણ જગા દર્ષાએ. પણ દયારામની કવિતા સંબંધી નર્મદે જે ભત છેવટે આપેલો છે તે પણ વિરૂપ અને વિકૃત થયેલો છે. હું બન્નેના ફકરા નીચે ઉતારું છું.

હાસનું સરકારી નર્મગદ્ય

દયારામના કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામા આવે છે. શૃંગાર, રાન્ત અને હાસ્ય. દયારામનાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના છટક કવન અને તેમા વિશેષે કરીને શૃંગાર સંબંધી કવનથી જ છે. શૃંગારને વ્યક્તિયાર કરી, દયારામે લોકની નીતિમાં બગાડ કર્યો છે, અને પોતાના નામને કાજો યથ લગાડ્યો છે. એ કવિતા સદાચરણી સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવા જોગ નથી. રાધાકૃષ્ણ તથા કદાન ગોપીઓએ પાત્ર બનાવી તેને ધર્મરૂપ બાતલ

૧૬ કરેલું સરકારી નર્મગદ્ય

દયારામના કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામા આવે છે. શૃંગાર, રાન્ત અને હાસ્ય. દયારામના કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના છટક કવન અને તેમા વિશેષે કરીને શૃંગાર સંબંધી કવનથી જ છે. દયારામની કવિતા લોકને પ્રસન્ન છે તેનાં મુખ્ય કારણ આ છે. એક તો તેણે બહુબધી શૃંગારી કવન એટલે સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિ સંબંધી અને તે વળી લોકને તણ સમજ પડેતેવા ખુલ્લા ચમ્પદોમાં અને રાધાકૃષ્ણને નામે એટલે એક પ થ દો કાજ તેમાં વળી ખાચનમાં

\* સરકારી નર્મગદ્યમા 'તેની' શબ્દ નથી. તે છાપની ભૂલ છે. નર્મદનું નર્મગદ્ય પૃ. ૪૮૦ એ એ શબ્દ છે.

કાવ્યું છે. પણ તેમાં તેની હુશ્વાર્થ  
૩૬ પાઠાઈ જાય છે. ૫૦ ૫૭

નવાચ એટલે પૂજનું જ શું? દયા-  
સમનું? મૃગાર કાચ એ કે ધણું જ  
સારું છે તો. પણ ધર્મી ભ્રમી  
પંડિતનું નથી. એ કાચેપો વિન  
પડ્યાં નથી. એનું મૃગારી કાચે-  
ખાનો ચીજે બાચ દરદનો ભરેલો  
છે. ને બાકીનું ઉપર ઉપરના કાઠનું  
તાલમે ભેળું છે. કવિનાનો સરજ  
સ્થના તેમ મૃગાર સળધી પ્રિયા-  
પ્રિયમનાં ભાષણ અને મધુરા મુંદર  
સાંદો એ ઉત્કૃષ્ટ છે. એનામાં કેહ-  
લાએક રાજ તેના તેજ વારે વારે  
એવામાં આરે છે ‘કાગળ કોઈ’  
‘તાલાવેલી વનમાં’ ‘નેન નવારે’  
‘ધીરીએ ઠાક્યા,’ ‘ચિત્તની ચેત-  
વણી,’ ‘ચિત્ત ચેતનું,’ વગેરે. એ  
દેવ સામગમાં પણ ધણે એવામાં  
આરે છે. એવી સ્થનાની કવિતા  
બાચનમાં નવાચ ત્યારે તેની અસર  
કંઈ દોડી નહીં. દયારામની કવિતા  
પુરુષ કર્યાં સીએને વધારે પ્રિય  
લાગે છે. હું દયારામના ધર્મ સંજ્ઞાથી  
વિચારને બિલકુલ પસંદ નથી કરતો,  
અને મોટા વિદ્વાન હાજર માન  
નથી ગ્રાહ્યતો, હું એના કોઈ વધા  
અભિમાની સ્વભાવની દયા ખાઉં  
છું તો. પણ એની દરદી કવિતાને  
અને તેની વમામ કવિનાનો ભાષાને  
વખાણું છઉં. દિનુસ્થાની ત્રાસોને  
ગુજરાતીમાં હાજર કર્યાનું માન તે.

એને જ આપું છું, તેમ એના સુધડ  
વિચારો ઉપરથી એને સુધડ જન  
જાણી છું એને મારા એકાન્તના  
મિત્ર વર્તમાનો એક માતું છું.  
ખરેખર દયારામ ગુજરાતનું મહોરું  
હતું. એની વાણી આપણી ગુજ-  
રાતી ભાષાનું બૂપશુરપ મુદર અંજ  
છ, ને એની કવિતા એ ગુર્જરી  
સ્થિતિ પ્રદેશમાં યોદ્ધા ભરતી ઓઠને  
અધીન, રતાસવાળી તેજ મારતી  
વહેલી નદી હોય તેવી શોભે છે, કે  
એનું જળપાન કરેથી, જેમાં સ્નાન  
કરેથી ને જેના તરમ જેવાથી ગુજ-  
રાતીઓ પોતાની અસ્વસ્થ સ્થિ-  
તિમાં અથવા અવકાશમાં પ્રેમ  
રંજીતા જની રીઝે છે. પૃ. ૮૬-૮૭

દયારામના રતન સાથેના સંબંધ વિશે નીતિની દૃષ્ટિથી મહી-  
પતંરામભાઈને જુદું લખતું જરૂરનું જણાયું તો જાણે, પણ દયારામનાં  
કાવ્યો વિશેના અભિપ્રાયોમાં આટલો ફેરફાર કરવો એમને કાઈ રીતે  
મુનાસિબ નહોતું. દયારામના મૃંગારની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય પણ કૌંસમાં  
આપ્યો હોત તો તેનું કંઈ નહોતું. પણ બાકીનો તેનો અભિપ્રાય  
રાખવો જોઈતો હતો. જે જે કવિ માટે નર્મદાચંકરને માન હતું  
તે દરેકને માટે તેણે રૂપક આપેલું છે. 'નરસિંહની કવિનાને તેણે  
'ભરતીઓઠને આધીન નહિ એવી રેતાળ તળની નાની નદી' સાથે  
સરખાવેલ છે. પ્રેમાનંદના કાવ્યને તેણે 'ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક  
મુન્દર સરોવર' કહેલું છે; સામગના કાવ્યની શોભા તેણે એક 'રંજ  
મંડપ' જેવી કહેલી છે, તેમ હૈદરે દયારામની કવિનાને તેણે 'ભરતી

ઓટને આધીન, રતાસવાળી તેજી મારતી વહેતી નદી હોય ’ તેવી કહી છે, આ ‘રૂપકનો ભાગ ઓટી દેવાથી વાંચનારને નર્મદનો દયારામ વિશેનો અભિપ્રાય ઓટી રીતે સમજાય છે. અહીં હું આ વાત અત્યારે મહીપતરામઆઈનો દોષ કાઢવા લખતો નથી. તેઓ જે કંઈ કાંપકૂપ સુધારાવધારા કરતા હતા તે વિદ્યાર્થીઓના દ્વિતી દષ્ટિએ અને તેમના ખાતાના હુકમથી કરતા હતા. મારે કહેવાનું છે તે એ કે નર્મદનું ગદ્ય સારી રીતે તેના મૂળસ્વરૂપે પ્રકાશિત થવાની જરૂર છે. આવાં પુસ્તકો ઓછાં ખર્ચે છે. એટલે તેના કાગળો બાંધણી વગેરે એવું જોઈએ કે તે લાંબો વખત ચાલી શકે. આ કામ કોઈ પ્રકાશક ખાનગી સાદસથી ન કરી શકે તો જાહેર સંસ્થાઓએ તે હાથમાં લેવું જોઈએ. અને રામાયણ, મહાભારત, ઇતિહાસ વગેરેને માટે અત્યારે આપણને ઉતાવળ ન હોય તોપણ, તેણે ગુચ્છરાત્રીઓ વિશે, આપણી સામાજિક સ્થિતિ વિશે જે લખ્યું તે, અને તેનું કવિચરિત્ર, એટલું તો તેના મૂળ અખંડ સ્વરૂપમાં આપણા વાચકવર્ગને તરત ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ, બની શકે તો સરકારી નર્મમંડળમાં પણ જ્યાં નર્મદનો અભિપ્રાય ઊંચોટો મુકાયેલો જણાય ત્યાં તે સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અત્યારની આપણી દષ્ટિએ, અને નર્મગદ્ય જે ‘વિદ્યાર્થી’-ઓના હાથમાં હવે મુકાવાનું છે તેમની ભૂમિકા જોતાં નર્મદના મૂળ ૧૮૭૪ના, લખાણ સામે આપણને બહુ ધાંધો હવે ન પણ લાગે !

નર્મદનાં પ્રકાશનો વિશે મેં કંઈક અહીં લખાણથી કહેવું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કેટલાંક અભિપ્રાયો જે નર્મદના નથી, અને અત્યાર સુધી પ્રામાણિક પ્રકાશનોને અમારે જે નર્મદના અભિપ્રાયો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. હવે, અહીં પ્રકાશનનો પ્રશ્ન મેં ‘પહેલો ચર્યો’ જ છે ત્યારે, પ્રકાશનના અંગની જ એક વાત અહીં સાથે સાથે કહેવી હું વધારે મગવાજરેલું

ધારું છું. અને તે પછી હું નર્મગદ્યના ગદ્યસાહિત્યના વધારે નિકટ અભ્યાસ તરફ જઈશ.

નર્મદે ધણું ગદ્ય લખ્યું છે. તે સ્વભાવે હિતાવગિયો હતો, અને તેનાં લખાણોમાં પણ આપણે એની અસર જોઈએ છીએ. તે વિચાર આવે કે તરત લખી નાખતો અને પછી સુધારવા બેસતો નહિ. ધીરજથી લખાણો સુધારવાં એ તેના સ્વભાવમાં નહોતું. કાવ્યો પણ તેણે સુધાર્યાં નથી. પણ જ્યાં સાહિત્યમાં નર્મગદ્યના લેખોને ફરી સુધારવાનો લાભ મળેલો છે, સરકારી નર્મગદ્ય માટે લેખો તૈયાર કરતાં તેણે પોતાના લેખો સુધાર્યાં છે. અને સારે નસીબે તેનાં અસદ્ય લખાણો જૂના નર્મગદ્યમાં અને નવાં લખાણો સરકારી નર્મગદ્યમાં મળી આવે છે. તેથી એકના એક ફકરા પાસે પાસે મૂકી તેની શૈલી કેટલી સુધરી તે જોવાની આપણને અન્યથા અશક્ય તક મળે છે. આપણે કેટલાક ફકરા સરખાવી જોઈએ.

### જૂનું નર્મગદ્ય

આ લાપણીથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને ખતલાવવી આવશ્યક છે, તેમાં પહેલી એ કે આ દેશમાં આવી મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં, માટે શું શું તુકસાનો થયાં તથા અતઃપર આવી મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં જેવો થાય તે શું શું અનર્થો થાય. બીજી વાત એ કે આવી મંડળી મળવાથી શા લાભ થાય છે તે ખતાવતું: અને ત્રીજી વાત એ કે આપણા દેશી લોકોએ કિયે પ્રકારે

### રદ કરેલું સરકારી નર્મગદ્ય

આ લાપણીથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને જણાવવાની જરૂર છે—

પહેલી આ કે આ દેશમાં મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં તેથી શાં શાં તુકસાન થયાં; બીજી વાત આ કે મંડળી મળવાના ચાલથી શા લાભ છે અને ત્રીજી વાત આ કે આપણા લોકો કેવે પ્રકારે મંડળીઓ કદાવવી અને તેમાં કેવી રીતે લાપણો કરવાં. પૃ. ૧

મંડળી કહાડવી તથા તદ્દનુસાર  
લાવણ તથા નિગધો કેમ અને  
કિયે ઉદેશે કરવા. પૃ. ૧

મંડળી સપ્તનો અર્થ કરે છે તે પારિમાફ અને નર્મગવો-  
માંથી જોઈએ.

### જૂનું નર્મગદ્ય

ઉપર કહેલી ત્રણ વાત જતાન્યા  
પહેલા મંડળી અથવા સભા સપ્તનો  
અર્થ કહું છું તે ઉપર લક્ષ આપો,  
કે જેથી મૂર્ખ દેહો અર્થનો અનર્થ  
કરે છે તે ન કરે.

ચાર અથવા વધારે માણસો  
લાવણી અથવા ઇસ્કા ખાલ ટીખા  
માવા કે સ્વલજવા બેસે, કેડે કરવા  
બેસે, અથવા કોઈ તરેહનું ટાહેલું  
કરવા બેસે, ઈત્યાદિ પ્રકારે પણ  
માણસો એકાં મળી બેસે અને  
તેમાં કદાચ કોઈ અથવા સુધળા  
વિદ્વાન હોય, તોપણ તેને મંડળી  
અથવા સભા મળી છે એમ કહે-  
વાશે નહીં, કારણ એવા કર્મમાં  
કંઈ સંસ્કૃતતા નથી. પણ ચાર અથવા  
વધારે માણસો એકાં મળી જ્ઞાનની  
અથવા શાસ્ત્રની, ઇતિહાસની અથવા  
કોઈ નવની વિદ્યાની ઈત્યાદિ અનેક  
પ્રકારનાં સુખર્મની વારતા તથા  
લાવણ કરે તો મંડળી અથવા સભા  
કહેવાશે, કેમકે તેઓનામાં સંસ્કૃતતા ૧

### ૨૯ કરેલું સરકારી નર્મગદ્ય

એ ત્રણ વાત જણાવતા પહેલાં  
મંડળી અથવા સભા સપ્તનો અર્થ  
ચો છે તે જણવું જોઈએ. ચાર  
અથવા વધારે માણસો ઈસ્કા ખાલ  
ટીખા માવા બેસે, કોઈ તરેહનું  
ટાહેલું કરવા બેસે અને તે માણ-  
સોમાં પછી થોડાક વિદ્વાન હોય  
તો પણ તે મંડળી અથવા સભા  
મળી છે એમ કહેવાશે નહીં. પણ  
ચાર અથવા વધારે માણસો એકાં  
મળી કોઈ વિદ્યાજ્ઞાનનાં અથવા  
લાભ થાય ને જરા મળે તેવાં  
કામના વિચાર સંસ્કૃતાર્થ કરે તો  
તે મંડળી અથવા સભા મળી છે  
એમ કહેવાશે—સાચકારભારીઓની,  
વિદ્વાનોની, વેપારીઓની, વિદ્યાર્થી-  
ઓની, વગેરે મંડળી. જ્યાં થોડા  
પણ જણ એકસંધ થઈ એકાદાં  
કાર્ય વિશે રૂઢી રીતે ચર્ચા અલાવતા  
હોય તે પ્રસંગે મંડળી—સભા  
સપ્ત પ્રવર્તે છે. પૃ. ૧ ૨



કર્મ જોવામાં આવે છે, અજર એવા  
 મળેલા લોકમાં કોઈ અથવા સઘળા  
 વિદ્વાન તથા શાસ્ત્રીયો ન હોય તો  
 પણ દાખલો, કે નામી હરેક તરે-  
 હની વારતા અથવા મરકરીકકા  
 વગેરે ચાલતાં હોય જ તે ઠેકાણે  
 સારાં માણસો મળેલા હોય છે, તો  
 પણ તેને મંડળી કહેવાતી નથી;  
 અને એવાર શાસ્ત્રીયો એકઠા થઈ  
 શાસ્ત્રની તકરાર કરતાં હોય છે તો  
 તેને સમા કહેવાય છે, એવો વહી-  
 વટ ભરી છે. મંડળી શબ્દનો  
 સાધારણ અર્થ 'ત્રે' તમને કહ્યો,  
 પણ એ કર્તા બીજો અર્થ પણી  
 અમલનો ને વખતદાર કે જેનું  
 સમજવું તો આપણા દેશીઓને  
 મેટી લાજ મેળવવાનો ખરો રસ્તો,  
 તે બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—  
 ચાર અથવા વધારે માણસોએ એક  
 ક્ષણે એકઠાં બેસી, એકાગ્ર ચિત્ત  
 કરી, એકત્વબિભાષી ધારું ને એક  
 વાત શિષ્ટ કરી ને એકો અથવા  
 સંપ રાખી નગમા તે પ્રમાણે  
 ચર્ચવું. સારારા, કે ઘણાં માણસોએ  
 માંદોમાંદો સંપ રાખી એકદિવ ચર્ચું,  
 એ પણ મંડળી અથવા સમા  
 શબ્દનો બીજો અર્થ છે. પૃ. ૨

ચર્યાતમાં ફેટલાક વિચારો તે વિશદ કરી શક્યો નથી તે  
 પછીનાં લખાણોમાં વિશદ થયા છે. એક દાખલો લખ્યો:

જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૧૩૪

૧૮૭૪નું નર્મગદ્ય પૃ. ૫૪

તેની [ ઉત્તમ કવિની ] કવિતા એવી હોય છે કે તે સર્વ માણસોની ઈદ્રિયોને, વિચારોને અને તેઓના દીવને અસર કરતી રીતે ખરેખરી માણસ પડયા વગર રહેતી નથી. જાણે કે તે પોતાનાં મનના ઠંડા સાચા અને કુદરતને સામ્ય એવા વિચારથી કુદરતના છવ નેડે જ વ્યવહાર રાખતો હોયની, તે પ્રમાણે સઘળા ઠેકાણાંઓનાં અને સઘળા વખતના સઘળા માણસોની લાગણીઓને પોતાની લાગણી સાથે મેળવી દેવી (એક અર્થ),.....  
...એ ઉત્તમ કવિનું કામ છે.

તેની કવિતા એવી હોય છે કે તે સર્વ માણસોની ઈદ્રિયોને, વિચારોને, અને તેઓના દિલને અસર કરતી રીતે ખરેખરી માણસ પડયા વગર રહેતી નથી—જાણે કે તે પોતાના મનના ઠંડા સાચા અને કુદરતને મળતા એવા વિચારથી કુદરતના છવ નેડે જ વ્યવહાર રાખતો હોયની તે પ્રમાણે સઘળાં ઠેકાણાંનાં, સઘળા વખતનાં, સઘળાં માણસોની લાગણીઓને પોતાની લાગણી સાથે મેળવી દેવી,.....એ ઉત્તમ કવિનું કામ છે.

ઉપરના ફકરામાં જૂના નર્મગદ્યમાં આવતા 'કુદરતને સામ્ય એવા વિચાર' એ શબ્દોનો અર્થ 'કરવો જ કુર્ષદ છે. તે પછીના સુધારેલા પાઠમાં એ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. નહિ એકાવલી ભાષામાં લેખકને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડે છે, તે અજુવાનો આ લાક્ષણિક દાખલો છે.

આટલા ફકરા ઉપરથી સ્પષ્ટ ભેદ જણાશે કે આટલાં વરસોમાં નર્મદની ભાષા વધારે ટૂંકી સીધી વેગવાળી સચોટ લક્ષ્યરેખી સર્જ છે. એ પણ નજરે પડશે કે સંસ્કૃત શબ્દો, ખાસ કરી પાંડિત્યદયક અને બનાવટી સંસ્કૃત શબ્દો જેવા કે, 'અતઃપર', 'તદનુસાર', 'એકદત્તભિલાષી', 'નિમ્ન' નીકળી જઈ વધારે સાદા શબ્દો તેની જગ્યાએ આવ્યા છે અને તેથી ભાષાની ચોક્કસાઈ મધી છે, અને નહિ પણ વધે છે. તેના વિચારો વધારે વ્યવસ્થિત રીતે અને રૂઝમ પ્રમાણે આવેલા છે. આખા લેખને કદાચ ટૂંકો કરવાની

જરૂર પડી હશે પણ સાહિત્યદષ્ટિએ પણ તેણે લેખને ટૂંકાવેલો છે. તેમાં સદેહ રહેતો નથી.

પ્રકાશન વિશે વિચાર કરતાં નર્મગદ્યની શૈલીનો વિષય અનાયાસે હાથમાં આવી ગયો છે તો અહીં હવે પ્રથમ નર્મગદ્યની શૈલીનો જ વિચાર કરીએ નર્મગદ્યના લેખો સમગ્રરૂપે જોતાં તેના ગદ્યનાં અમુક લક્ષણો તરત પ્રતીત થાય છે. તેમાં સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવું લક્ષણ મને વિષયના રહસ્યમિન્દુ તરફનું સીધું પ્રયાણ જણાય છે. આ સીધા પ્રયાણનું માનસિક કારણ તે લેખકના મનનો પ્રસાદ છે. લેખક પોતાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ જણતો હોય છે તો તે આડોઅવળો મથા વિના તેને સીધો રીતે ટૂંકમાં કહી શકે છે. નર્મદ પોતાનું વક્તવ્ય ગરામર જણતો ને પોતાને તે વિશે સંકા નહોતો તેમ જ તે કહેવામાં લખતો કે કશાનો તેને સંકાય નહોતો તેના પહેલા જ નિર્મધમાં તેની નિર્મલતા દેખાય છે. જે ‘મંડળી મળવાથી થતા હાલ’નો નિર્મધ કહ્યો તેમાં તે ગુણ કે સમાજ કોઈ તરફનો સંકાય રાખતો નથી. તે કહે છે: “હરેક દેશને આગાહ થવાનાં કારણો ત્રણ છે. મંડળી મળવાનો સંપ્રદાય, વેપાર અને સ્વતંત્ર રાજ પણ એ ત્રણનું મૂળ મંડળી અથવા સંપ છે.” એટલું વહેતું એણે જણેલું કે ખરા સુખને માટે સ્વરાજ્ય જોઈએ, અને તે કહેતાં તેને શાંત્યની ખીક નથી. તે સાથે પોતાના સમાજની ટીક કરતાં પણ તે અચક્ષતો નથી. આગળ જતાં તે કહે છે: “આપણા લોકો એવા તો આગસુ યઈ જઈ વિચારશૂન્ય થઈ ગયા છે કે લણતું ગણતું તથા વેપાર રાજગાર વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગો કરવા મૂકી દઈ, બળરે બળરે, મોઢોઢલે મોઢોઢલે ને ચકલે ચકલે એકઠા મળી બેસી રહે છે. કેટલાએક મળકડકામાં મગન રહે છે; કેટલાએક દોલ છત્તક વગેરે કરી અપશબ્દો બોલવામાં મોટાઈ માને છે; કેટલાએક હાથપગ બાંધી નવરા બેઠા બેઠા લોકોની નિંદા કરે છે; કેટલાએક જમણતાર વગેરે ખાવાપિવાની જ વાનો કરે છે. એ રીતે સર્વ તરેહના લોકો નિરવોગી થઈ કાદાડે છે. તેમાં ધણ કરીને આજણુ લોક ને તેમાં પણ સધાને મુકી દઈ મારા

સ્વન્યાતિલેહો દવાડીયે ચણે બેથી ત્યાકા માર્યા કરે છે. તેમાં સારાંચ, બોજનવાર્તા તથા નિદાવાર્તા હોય છે એ કેવું નહારું છે ? હવે તમે ખરા મનથી વિચાર કરો કે, તમારા સમજવામાં એમ આવશે જ કે કળાકૌશલ્ય, વેદશાસ્ત્ર વગેરે બહુનું બહુનું એ સર્વ ઊંડો દર્શ, નિરુદ્ધાંગી થઈ બેઠાથી જ આપણે દેશ નિર્ધન અવસ્થાને પોહોચ્યો છે અને એમાં જો એજ વગેરેનાં રાજ્યનો જ વાંક કાઢાડે છે તે ખોટું છે." (નૂનું નર્મદનું પૃ. ૩.) લેખકમાં સત્યપ્રિયતા અને નીકરતા જે પ્રથમ જોઈએ તે તેનામાં ચર્યા દર્શાવે છે તે ઠીક સુધી રહ્યાં છે.

નર્મદના ગણનું બીજું લક્ષણ તેની વસ્તુત્વજ્ઞતા છે, તે પણ તેણે પ્રારંભથી જ ખતાવેલી છે. હું ફરીથી, એ જ નિબંધમાંથી તેના એક દાખલો આપું છું.

...માટે ફરીથી કહું છું કે, પ્રાચીન તથા સારો છતાં આપણે દેશ સર્વ પ્રકારે ટુટી ગયો છે. તેનું કારણ આ છે કે, આપણામાં મંડળી મળવાનો ચાલ ચાલનો આબો નથી ને અતઃપર જે આપણા દેશી થોડા મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં ચલાવે તે, થોડામાં પછું કહું છું કે, આપણે દેશ નેરોડો ટુટી ગયો. ■ તેના કારણે અત્યંત વધારે ટુટી બેઠાલ થઈ, છે ખરાબી ઉપર આવી જશે, એમાં કંઈ જ શક નથી. તમારામાનો જે કાઈ કહેશે કે દેશની ખરાબી થઈ ને દેશ ટુટી ગયો, તેમાં આપણી ખરાબી શું થઈ ? તો બહુકે કે દેશની ખરાબી તે જ આપણી ખરાબી એ વાત સાફ ખુલ્લી છે. દેશ ટુટી જવાથી આપણા દિલ્લ રાજ્યોનાં સમ્યક ગયાં, રાજ્યની ભેટ વિદ્યા ગઈ, હુતર ગયો, કળાકૌશલ્ય ગયાં, વેપારોત્તમ્ય ગયાં, ધન મયું, સત્તા ગઈ ઈત્યાદિ સર્વ જે બહુ તે દેશની ખરાબી થવાથી જ બહુ; અને અતઃપર જે જશે તે દેશની ખરાબી થવાથી જ જશે. (નૂનું નર્મદનું પૃ. ૩.)

તેને પોતાનું વક્તવ્ય જણાવી વિકસાવતાં, તેના મહત્ત્વ પ્રમાણે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં મૂકતાં અને શ્રોતાઓને પરોક્ષ વસ્તુને જણાવી પ્રત્યક્ષ કરાવતાં આવડે છે.

આજ વસ્તુત્વની જણાવી તે નિબંધમાં પણ જાણે તેની નજર

સામે શ્રોતાઓ હોય તેમ તેમને સંબોધીને બોલવા માંડે છે. વચ્ચે વચ્ચેમાં રે, અરે, કહોને જે કહેવું હોય તે કહે છે. સ્વદેશાભિમાન વિશે લખતાં લખે છે: “અરે ઝો લાટચારણો તમારી કળા કાંઈ ગુમાવી નાખી છે? રાગઓને અયોગ્ય રીતે શા વારતે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દે છે? નેકીદારો, તમે રાગઓના દુર્વિધારો, એ નેકી જાણી પોકારો છો?...કવિઓ ને કારભારીઓ, તમારા ગજવાને ન જુઓ; દેશનો ખાખનો જાણજ એમ વિચારો.....ઓ રજપૂતો! ‘શરસ્ય મરણં તુળમ્’.....ઓ હિંદુઓ, તમે કોઈ દિવસ મંડળામાં મળા, એકમત થવાનો વિચાર નથો કોધો...” (પૃ. ૪૮) હિરંવાર તે પોતાની સમક્ષ શ્રોતાઓને કહી, તેમને પ્રથમ પૂછવાના રૂપે જ્ઞાન આપે છે, તેમને વિચાર કરતાં કરે છે, ને વિચારને સીધો જીવન્તરૂપમાં પ્રેરે છે. “૧૫ વર્ષના યશ કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઈ દોડશે. હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય? શું સ્ત્રીને સુખ કરી પોતે પામે? વિદ્યારહસ્ય તે શું જાણે? શું શોધ કરે ને શું નામ કરે?...” (પૃ. ૫૧)

તેનામાં ગદ્યના લય (rhythmic)ની સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિ છે, તે તેના વહેવામાં વહેલાં લખાણોમાં દેખાય છે અને હું માનું છું તે ધણું વરસો સુધી વિકસતો ગઈ છે. એ લય જ, અવહારમાં બોલારી અને લખારી બાધથી, ગદ્યસાહિત્યને બાગત કરે છે, એના વિના કોઈ લેખક સાચો ગદ્યલેખક થઈ શકે નહિ. એ લઘુષ્ટ દાખલાથી પણ સાબીત કરી આપવું એ અશક્ય છે. ગદ્યમય, અર્થના વિરામોથી, લાંબાં ટૂંકાં વાક્યો અને વાક્યખંડોથી, લાગણી પ્રમાણેના એક પ્રારંભના આરોહ-અવરોહથી નિબંધન ચાલે છે. અત્યાર સુધી આપેલાં અવતરણોથી એ જણાઈ આવ્યો હશે. નર્મદનો જાણ ઉપરનો કાણુ પણ વખાણુના જેવો છે. તેને ધરણ્યુ સંજો તરત મળી આવે છે ને તે તેને વાપરી જાય છે. તેની પાસે ગુજરાતીમાં રૂઢ મપેલા સંસ્કૃત ફારશી વગેરે સંજોનું તેમ જ ભાષાના રૂઢ પ્રયોગોનું જડાગ સાડું છે. અત્યારે આપણે બોલેલા વર્ગ વાંચતાં શીખ્યા પછી જાણ બહુખંડે ચોપડીઓમાંથી ગાળે

છે. બોલાતી ભાષાનો તેને પ્રમાણમાં પરિચય. એહો છે. આ ગેરફાયદો બંનેમાં માયાપનાં છાકરોને વિશે છે. નર્મદ પાસે પુસ્તકો તો હતા જ નહિ. કારણકે ગદ્ય લખાણ જ તેણે શરૂ કર્યું. તે બોલતી ભાષાનો પોતાના ઉપયોગ માટે અટકો ઉપયોગ કરી શકે છે. આપણે થોડા દાખલા જોઈએ :

જે ગરીબ પોતાને પીડતી ભૂખથી ખાવાની વાત કરે તે તો ધાન-  
જીવં આ ને મીઠા કહેવાય. (નર્મદ નર્મગદ્ય પૃ. ૫૮)

કોઈ વખત તો પોતાના મનઝમાંડાને સારું છાંચેડના કાગેડા વિશે ફારસકધુની ખતાવેલો ચોપડી વાંચતો હતો. એજન પૃ. ૩૧ :

રોહસપિઆર નામનો નાટકકાર...અર્વાચીન વખતમાં પૃથ્વીમાં એક  
મોહોરું થઈ ગયો. એજન પૃ. ૨૯૪

આ કથા વાચવાનો અને સાંભળવાનો ગજકેડો વધારે છે. એજન પૃ. ૨૩૭

તોપણ કેટલાક ભાષાકવિઓએ જેકા તર્કશક્તિ બતાવી છે કે, જેની આગળ મોટા મોટા સલાહો અને ચિતારા પોઈસ છે. એજન પૃ. ૧૩૨

કેટલાક ફારસી શબ્દો પણ તે એવા-વાપરે છે જે તે સમયે  
) અચરિત હશે એમ લાગે છે. જેમકે ભુરીએત (પૃ. ૫૫), મકતબો,  
(પૃ. ૫૧) ઉકમ (પૃ. ૨૩), જેવર (પૃ. ૧૮), ફરિઆફત (પૃ.  
૧૯૫) શાન (પૃ. ૪૮૨). અત્યારે આપણા કેટલાક ગદ્યકવિઓ  
ભાષામાં રૂઢ ન થાય એવા નવા ફારસી શબ્દો ભાષામાં હકથી દાખલ  
કરે છે, ત્યારે બીજી તરફથી ધરમયુ વપરાતા આવતા ફારસી શબ્દો  
આપણે ભોળતા જઈએ છીએ !

તેના નર્મગદ્યમાં ચેલીની દષ્ટિએ જોતાં સજ્જારોપણનો પ્રયોગ  
ધ્યાન એવે એટલો થયો જણાશે. સજ્જારોપણ એ અગ્રેષ્ઠ

personification પરથી થી કાઢેલો ગુજરાતી શબ્દ છે. એ કદાચ નર્મદનો પોતાનો જ બનાવેલ શબ્દ હશે, કારણકે એ અત્રંકારને તેણે એકલાએ જ અત્રંકારમાં સ્થાન આપ્યું જણાવ છે. તેને તે એક પ્રકારનું રૂપક કહે છે તે ખોટું નથી. તેને એ અત્રંક અત્રંકારનો શોખ લાગ્યો છે અને માટે તે તેને વારંવાર વાપરે છે. સજ્જારોપણ ઉપર એક સ્વતંત્ર લેખ પણ તેણે લખેલો છે. તેને રૂપકો વાપરવાનો પણ ઘણો શોખ જણાવ છે. જે આપણે પ્રેમાનંદ વગેરેની કવિતાનાં રૂપકોના દાખલામાં જોયો. આની પછી આની સાથે સરખાવી સકાય એવી સદ્ગત નરસિંહરાવની જુદી જુદી રીતોએને અપ્સરાઓ કે દેવીઓનું રૂપક આપવાની રીત ગણાવ. આપણે નર્મદના થોડા દાખલા જોઈએ:

સખ ગીરખંડો છે. તે બેડી પણ મજબૂત દેશનો પહેલવાન છે. તે ધણે જાડો નથી તેમ ધણે પાતળો. પણ નથી. તેની રંગેરંગી કસાઈને ઢંચ-કાચથી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મોઢોડું ચોળ ને ભસાવ છે. ટાચા બેસી બચેલાં નથી, પણ મજબૂત છે અને તેના આલ કપર વન્દુરસ્તીની લાક્ષી આવી રહેલી છે. તેની આંખ કચકટા જેવી નિર્મળ છે ને તેમાં કાળી બસ્લક તેજસ્વી હોય છે. તે ધણે આરામ ઉન્નત લોહીનો બરેલો છે તેથી તેની જુમને લીધે તેની આંખ વિનિત નિયાયકો રહે છે. બન્ને કાઈ ચિત્રની ખૂબી જોતી થપન આપને કંઈએક ઝીણી, અર્થાત્ પસરેલી હાથે એકી કરીને જોતો દોષ, તેમ એવ છે. તે નીચી પણ ચારપાસ ફરતી એવી હાથે મોટો ખીર અને ચિતારવાળો પુરુષ દેખાય છે. તેનું નાક મોઢોડાના પ્રમાણે કર્ણ 'કંઈએક સાંજુ' છે ને તેને કાળી ને દુઝી પણ ભસાવ મૂક છે. તેના બને દાષ એકદમ નિરમાં બહાર નિકળીને કંઈ પસાકમ કરવાને વહેવા લેલો એમ દેખાય છે, ને ને જુમને લીધે તેનું જમણું પાસુ કસાતા નિરમાં લગાર અંદર ગપતું અને ટાંચું પાસુ બહાર પડતું દેખાય છે તેના પનની પાનીએ નીચી ઉપરથી ડહવાની તૈવતીએ કચકાઈ દોષ એવી માલુમ પડે છે ને -પાટનું પસાકમ છાં: પાનું હમટ મોઢોડું રાખે છે. જે થીર પુરુષની આકૃતિ ઉપરથી સર્વ મોટાભવમા પડી બધ છે અને તેથી તે જલદીયો

સૌને વશ કરી લે છે. માયું જોઈએ તો ગ્રાજ, મોટું, ને કંઈ આગળ પડતું; કપાળ વિદ્યાજ ને જન્મ. તેનામાં પ્રૌઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેનો તેનાં અવયવો ઉપરથી આશાસ યાચ છે. (નર્મદન પૃ. ૧૮૮)

શ્રીના ધર્મોના નિર્મલમાં લખે છે :

સત્ય થડે પ્રીતિ રહે છે અને જ્યાં સુધી પ્રીતિની જાંઠ હોય છે, ત્યાંસુધી સંસાર ચાલે ■ ને તે દુઃખી બેઠેલ કહેય, કંઠાસ, વેરમાવ, ચીઠી-આપણું, કોષ, સાદસ, નુકાપણું વગેરે બાથોની પાડ પડે છે. કુમુંપ ને ભીલનો સરદાર તે ધરમાં યાનક કરે છે અને નવો જન્મનો સંસાર બાળ-પણમાં જ ધરડો થઈને મરી જાય છે. (જેઝન પૃ. ૧૧૬, ૧૧૭)

આ રૂપકોનો નર્મદન પછી પણ થોડે આગળ ગઈ છે. નર્મ-કાવની પ્રસ્તાવનામાં તે પાછો દેખા દે છે, અને ત્યારે તે સત્યથી વેગળી ગયેલી માલૂમ પડે છે. નર્મદન જેના નિર્મલમાં તે લોકોને અસર કરવાના ઉદ્દેશના છે, અને બાપણ કે લેખમાં અક્ષરોનો અમત્કાર આણે, પણ ગુજરાતી ભાષાના લેખમાં પણ તેણે આવા અક્ષરો મૂક્યા છે. જોકે તે સાથે લખીની નવીનતાથી તે આકર્ષક અને છે તે સ્વીકારવું જોઈએ. નર્મકાવમાં આપેલા ગુજરાતી ભાષા ઉપરના લેખમાં તેણે અમુક અમુક સમયના અંતરે ભાષાનો વિકાસ દર્શાવ્યો છે ત્યાં દરેક વિકાસશ્રમિકાએ ગુજરાતી ભાષાને શ્રીનું રૂપક આપેલ છે.

સંવત્સૌક્ય બારમાં ગુજરાતના લોકો ને ભાષા બોલતા તે એકબી કહણ કાઠીની ને તે પ્રમાણે જ લાગી, કંઈએક ચક્રાવલી તથા દેખાઈવાવાળી પણ વળી કહાંકહાં કુમળી તથા સરળ, વર્ણ સામળી અને ફળમર્મદ સાચ-વતા સ્વતંત્ર વર્તનારી જેવી, બિહતરાગદુઃખરી શરિખી મોહક.

મુસલમાની રાજના ઉત્કર્ષકાળમાં ગુજરાતી ભાષા... ગુરુઅણકુંયરે  
દુઃખની સોદી હરિગુણ ગાતી પ્રભાત સમે.



મુમત્સારીના ઉત્કર્ષકાળમાં બાપા.....રાકે પ્રિયતમયા મઝ ૧૨માં,  
કથા કહેતી સોહંત.

ઐમળીસુમા સૈકાની બાપા.....ગાતી પરબ્રહ્મ રેખામને, કન્યા  
નાગરી શોભે.

ઈતિહાસની વિકાસમૂલિકાની તો ઠીક પણ હાલ બોલાતી  
પ્રાંતિક બાપા માટે પણ તેણે એવાં જ રૂપકો શોધેલાં છે.

સુરતની, અમદાવાદની, કાઠિયાવાદની એમ અમલ્યા કેવાય ■ તે  
આલેનેદાડે નહિ કેવાય. સુરતની બાપા કહે કંઈક ડિંગણી નાનુક ને કુમળી  
છે, અમદાવાદની કંઈક બચી ને કઠણ છે, કાઠિયાવાદની બકી છે ને રાખ્દે-  
રાખ્દે ભાર સાથે છૂટી બોલાય છે. ( અંચ અને અંચકાર પુ. ૭. પ્રકીર્ણ  
લેખકાંચક પૃ. ૪૩થી ૫૩ )

અહીં એ નોંધવું પ્રસ્તુત છે કે નર્મદ એક સમયે ખરેખર જ  
માનંતો કે ઈશ્વરનાં સાકાર વર્ણનો કવિઓએ વર્ણવેલાં સજ્જારો-  
પણનાં દર્શાવે જ છે. ઈશ્વર તો નિરાકાર છે. “ ઈશ્વર નિરાકાર છે  
એટલે આકારવનાનો છે.....જેમ દયા, પરોપકાર, ઈચ્છા, આદિ  
લઈ મનના જોરસાઓને કંઈ સાક્ષાત્ આકાર નથી, તેમ ઈશ્વરને પણ  
નથી.” આગળ જતાં સજ્જારોપણના દાખલા તરીકે કહે છે: “સંપ  
કરીને કોઈ ખરેખરો દયાતીવાળો જીવ નથી, તોપણ તેને મેં એક  
વીર પુરુષ કહી વરણ્યો છે” અને મેં ઉપર આપેલો સંપનો જ  
દાખલો આપે છે. (જૂનું નર્મગથ પૃ. ૨૦૬, ૨૦૬) આ / સજ્જારો-  
પણની બંગીનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર ઘટતો ગયો છે. નના હેતુ  
‘ધર્મચિયાર’ ના પુસ્તકમાં એ બંગીનો આગળ પડેલો ઉપયોગ મને  
જણાતો નથી.

દેવે આપણે નર્મગથનો અભ્યાસ તેના વિષયોની દૃષ્ટિએ કરીએ.  
[ નર્મદની કવિતા અને જૂના નર્મગથના લેખો જ-ને એક જ પ્રેરણાથી  
લખાયાં છે. આપણા દેશમાં અંગ્રેજી શાળા આવ્યાં. આપણે આ નવા

રાજ્યકર્તાઓનો સમાજ જોયો; તેમની નવી રીતમાન, સમાજશુદ્ધિઓ, નવું માનસ, જીવન તરફની નવી દષ્ટિ, નવા ઉપમેશો, એ સર્વેએ આપણા પેદનારીત્ર અને વિચારશીત્ર વર્ગોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આપણી પોતાની પાખર કંગાલ અજ્ઞાન દીન સ્થિતિ તેની સાથે સરખાવતાં સૌથી પહેલો વિચાર એ આવ્યો કે આપણે પણ તેમના જેવા થઈએ, તો આપણી સ્થિતિ સુધરી જાય. આપણે તેમના જેવા થઈએ તો જ સ્થિતિ સુધરે, આપણે તેમના જેવા થવા ઇચ્છીએ તો પણ થઈ શકીએ કે કેમ, તેમના જેવા થવું હોય તો તેના સાચાં ઉપાયો ક્યા, આપણે અંધી જાગતોમાં તેમના જેવી સ્થિતિ કરવી એ ખરેખર જ ઘટ્ટ હતું કે કેમ એ પ્રશ્નોએ તે વખતે તેમને સત્તાવા નહિ. એ પ્રશ્નો પછીથી આવ્યા. એ વખતની તાત્કાલિક પ્રેરણાને એવા પ્રશ્નોએ જરા પણ રોકી કે રોકી નહિ. એ પ્રેરણાના વેગમાં સુધારો એટલે સમાજસુધારો થર થયો અને સુધારાના ઉત્સાહમાં નર્મદે ગરબલ લખ્યું. આ દષ્ટિએ કદી શક્ય કે આ સમયનું ખલુંખટું સાહિત્ય ઉદ્દેશમુલક હતું, પણ ઉદ્દેશથી સાહિત્ય ન જ પ્રવર્તી શકે એમ હું માનતો નથી. ઉદ્દેશથી ચેતનની અનેક શક્તિઓ સ્ફુરાયમાણ થાય તેમ ચેતનની સર્જકશક્તિ, સાહિત્યશક્તિ પણ સ્ફુરાયમાણ થાય અને પછી તે સ્વૈચ્છીકાથી જ સાહિત્ય સર્જે એમ જની શકે. આ અર્થમાં જેના મૂળમાં ઝીડે ઊંડે દૂર ગૂંડ પણ કોઈ ઉદ્દેશ ન હોય એવું સાહિત્ય જ હું તો વિરલ માનું છું.

✓ સુધારાના ઉદ્દેશથી લખેલું તેનું સાહિત્ય પણ જીવનના ધણાં પ્રદેશોમાં ફેરે છે. તેની દષ્ટિ વિશાળ તેમ જ જીંડી હતી. તે માત્ર ઉપલક્ષિયો ફેરફાર ઇચ્છતો નથી પણ સમસ્ત માનસનો ફેરફાર ઇચ્છે છે અને તેથી સાચી સાહિત્યદષ્ટિથી લખી શકે છે. તેનું આપણી સ્થિતિનું મુખ્ય નિદાન એ હતું કે આપણામાં જડતા અને બંધ પેસી ગયો છે. તેથી તે જ્ઞાન અને નીડરતા પ્રેરવા મથે છે. તે પોતાની રીતે જ્ઞાનપૂર્વક નિર્ભયતા પ્રેરે છે તેને પોતાના કાનની

સત્યતાની ખાતરી છે. તેના પર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. અને તેથી જ આ લખાણોમાં સચોટતા, વેગ અને એકલક્ષ્યતા આવેલી છે. શ્રદ્ધા તો એટલી છે કે તે અધીરો થઈ ગયો છે અને અધીરાઈમાં પરિસ્થિતિને વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ જરાજર જોઈ શકતો નથી.

✓ નર્મગદ્યમાં સ્પર્શ કરેલા વિષયોમાં કેટલાક સામાજિક રિવાજોની ટીકારૂપ છે જેમકે ‘વ્યભિચાર નિષેધક’, ‘નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ’, ‘મુઝાં પછવાડે રોવા કુટવાની ધેત્રાઈ’, ‘ગુરૂઓ અને સ્ત્રી’, ‘વિષયો ગુરૂ’, ‘ગુરૂની સત્તા’, ‘પુનર્વિવાહ’, ‘કુળ-મોટપ’; કેટલીક નવી પદ્ધતિઓ નવા જોસ્સો પ્રેરવાને છે જેમકે ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’, ‘રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે’, ‘સ્ત્રી કેળવણી’, ‘સંપ’, ‘હિંમોગ તથા રૂઢિ’, ‘કેળવણી વિષે’; અને કેટલાક માત્ર જ્ઞાન વધારવાને છે, જેવાકે ‘સહવારોપણ’, ‘કવિ અને કવિતા’, ‘કવિચરિત્ર’, ‘સ્ફુટ વિષય’<sup>૧</sup>,—અલખત આ ત્રણેય દૃષ્ટિઓ અલગ નથી, તેનાં લખાણોમાં તે ઓતપ્રોત જણાય છે.

આપણે આ લેખોની વિષયવાર ટીકા નહિ કરી શકીએ. તેનું સાહિત્યમૂલ્ય એકસરખું નથી. નર્મદ કામ કરવામાં હતાવળિયો હતો, તે વખતે વિવેચના લગભગ નહોતી, એટલે અમુક લેખ સાહિત્ય ક્યારે ગણાય અને ક્યારે ન ગણાય એ સંબંધી વિચારતંત્રમાં અનવરથા હતી. ધણી વાર તેણે ચોપાનિમાં માટે લખેલું છે, તે બધું સાહિત્યગુણમાં એક-સરખું ન હોય. અને છતાં આપણા ગદ્યસાહિત્યના પરિાડમાં તે મહત્વના લેખો છે. આપણે તેના વિચારોનાં મુખ્ય વલણો માત્ર અહીં જોઈ શકીયું.

૧. અહીં ‘સ્ફુટ’ શબ્દ કવિએ મરાઠી ભાષામાંથી લીધો. જણાય છે. એનો અર્થ ‘પરચૂરણ’ થાય છે. મરાઠીમાં ‘પરચૂરણ’ સાટે ‘કુટકળ’ શબ્દ છે, (જે ગુજરાતીમાં પણ છે) અને તેનું ‘સ્ફુટ’ એણે સંસ્કૃતરૂપ તેમણે કયું છે જેકે ‘સ્ફુટ’નો સંસ્કૃતમાં ‘પરચૂરણ’ એવો અર્થ થતો નથી.

સામાજિક રિવાજોની દીકામાં તેની મુખ્ય દષ્ટિ સભ્યતાની કે સંસ્કારિતાની હતી. આપણા જીવનમાં ઘર કરી ગયેલાં જુઠ્ઠાણાં, દંભ, પાપ, લાગણીમક્તા, ભયથી રૂઢિને વળગી રહેવાનું વણલુ એ એના મુખ્ય વિચારના વિષયો છે. સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ વિશેના તેના વિચાર ધણા આગળ પડતા ગણાય. સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાની તેની શ્રદ્ધા અને સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના આકર્ષણની માનવજીવનમાં રહેલી વ્યાપકતાની સમજ તેનામાં જોડી હતી. જ્યોતિષચાર નિબંધક નિબંધમાં તે કહે છે, “ધણી ભાતની ઇચ્છા મધ્યે ચમકપથ્થર અને લોહોડું” એ બેની પેઠે સ્ત્રી-પુરુષે પરસ્પર મગવાની જે તેઓની ઇચ્છા તે પણ સમજવી. મનુષ્યમાં ત્રણ ભૂખ મૂકી છે—ખાવાની; પીવાની અને સંભોગ કરવાની. ભોગના ફળથી સંસાર ચોગ્ય રીતે ભોગ કરવાની જે ઇચ્છા, તે કામ.”<sup>૨</sup> નર્મદ આધુનિકોનો જે અગ્રણી ગણાય છે. તેનું એક કારણ તેની જીવન તરફની આ દષ્ટિ કામની વ્યાપકતા પ્રાચીનોને અઘાત હતી એમ તો નહિ, પણ આ કથનમાં આપણને પ્રાચીનના પદ્ધતિ કરતાં ફોપડની આગાહી જણાય છે. (વ્યવહાર, શાન્ત ✓ સ્વસ્થ ચાલે તે માટે સ્ત્રીપુરુષનાં કામો તે જુદાં મળે છે પણ બન્નેની સમાનતા એ તેની આધારભૂત ભૂમિકા છે, તે તેના ધ્યાનમાંથી કદી ખસતું નથી. તેની દષ્ટિ સમાજવ્યવસ્થાની છે, ધર્મની છે, પણ તે પોતાનો વિચારમૃત્તિ વાસ્તવિક સ્થિતિથી સફ કરવા ઇચ્છે છે.)

નર્મદગદ્યમાં નર્મદના વિવેચન ઉપરના પણ કેટલાક લેખો આવે છે. આ છૂટાછવાયા છે, તિ જેમ જેમ લખતો ગયો તેમ તેમ તેને નવા વિચારો આવતા મળ્યા, અને જેમ જેમ નવા વિચારો આવતા મળ્યા તેમ તેમ લખતો ગયો. ‘નીરાતે બેસી જવા વિચારોને સમન્વિત કરી, સુસંયત કરી લખવાનો સમય તેને મળ્યો નથી.’ એમ કરવું એ તેના સ્વભાવમાં પણ નહોતું. તેણે અનેક દષ્ટિગિન્દુથી લખ્યું, અને એમ

કરતાં તેની પ્રતિભાએ અનેક જગ્યાએ કાવ્યના મૂલ્યભૂત અનેક પ્રશ્નોનો સ્પર્શ કર્યો. તેણે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વિવેચન છૂટુંછવાયું વાંચેલું જણાય છે. તે સર્વ પછુ તે બરાબર સમજેલો હશે કે કેમ તે સંબંધી શંકા છે. મનનો સાચો જોરસો વાણીમાં મૂકવો એટલે કવિતા થઈ ગઈ એ મત તેણે હેઝલિટમાંથી સમજ્યા વિના લીધેલો તે વાત પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ બતાવેલી છે.<sup>૧</sup> અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રમાં lyric (લિરિક), epic (એપિક) અને drama (ડ્રામા)ના ત્રણ પ્રકારો તે આપણા સાહિત્યને લાગુ કરે છે ત્યાં અંગ્રેજી પ્રયત્નાત્મક અગ્રેય કાવ્યલયનું સ્વરૂપ તે બરાબર સમજ્યો જણાતો નથી, અને lyricનું બાષાન્તર ગીત-કવિતા કરીને પછી આપણાં તો આખ્યાનકાવ્યો એટલે epic કાવ્યો પછુ ગેય હોય છે એ જોઈ તે વર્ગીકરણમાં ખરેખર મૂંઝાય છે. પ્રેમાનન્દ વગેરે અનેક આખ્યાનકવિઓનાં આખ્યાનોને વીરકવિતા તરીકે ગણાવી તે પ્રશ્ન કરે છે: “કાઈ કહેશે કે, આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે બનાવેલી, છતાં ગીતકવિતામાં કેમ નથી મુક્તા? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો ટુટક ટુટક સંખૂંધ રહિત ન્હાનાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથવા તે ‘ઈતિ મુધી સંખૂંધ’ રીતે રચેલો છે; માટે હું ધારું છું કે, અગર કદાપી તેઓ ગાયનમાં છે, તથાપિ તેઓને આ જાતિમાં ગણવાં હોય તો સારું.”<sup>૨</sup> આમ લક્ષણ બાંધવામાં નર્મદને વારંવાર શબ્દો આધાપાછા કરવા પડે છે, પછુ એમ કરતાં તે કાવ્યના એક મોટા પ્રશ્નને સ્પર્શી પછુ જાય છે. તે કહે છે: “સંસ્કૃત રામાયણ અને મહાભારત ગાયનમાં જ ગાવાને બનાવેલાં નથી;”<sup>૩</sup> (આપણે ગાવા ધારિયે તો જેમ તેમ ગાઈ શકીએ ખરા) શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી બાષામાં આવી જાતની

૧. નર્મદ સાપ્તાહે અંધ પૃ. ૨૬૧

૨. જૂનું નર્મપદ્ય પૃ. ૩૪૦

૩. આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. જુઓ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્ય

કવિતાઓ છે, પણ શુદ્ધ (મેલરફિત એ અર્થ ન લેવો) કવિતા સામળદાસની—એની બનાવેલી સિંહાસન બનીસી દોહોરા, ચોપાઈ, છંપા એ માત્રા છદોમાં છે.”<sup>૧</sup> અનેક વિચારવર્મણોમાં ફરતો ફરતો તે અહીં શુદ્ધ કાવ્ય કોને કહેવું, શુદ્ધ કાવ્યને ગેયતા આવશ્યક નથી, ગેયતા ન હોવા છતાં કાવ્યમાં મેગ (rhythm લય?) હોવો જોઈએ એ પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે—જોકે એ પ્રશ્નોની શાસ્ત્રીય અણાવટ પ્રો. કાશરને હાથે થવા નિર્માઈ હતી.

દુનિયાતી વાક્યમયમાં પહેલા વિવેચક હોવાનું માન તેને જ ધટે છે. ગદ્યના અનેક પ્રકારોનો જેમ તે પુરોગામી છે તેમ વિવેચક સાહિત્યનો પણ તે જ પુરોગામી છે. તે એ જણવતો પણ હતો. “ટીકા કરવાની રીત”ના નિબંધમાં તે કહે છે: “ગુજરાતીમાં ટીકા કરવાની આલ નથી.....સંસ્કૃતમાં અને અંગ્રેજીમાં ટીકાવિદ્યા એટલી તો સારા ધોરણ ઉપર ખેડાવણી છે કે, જેથી વિદ્યાની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ સારી પેઠે જોવામાં આવે છે.”<sup>૨</sup> અહીં તે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી બન્ને ટીકાનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ એનો તાત્વિક ભેદ બતાવતો નથી. ત્રેણે પોતે જે જે વિવેચનનિબંધો લખ્યા ■ તે સર્વ અંગ્રેજી વિવેચનપદ્ધતિના છે, અને તેનો જમાનો જોતાં તેણે કાવ્યશાસ્ત્ર વિશે આગળ પડતા વિચારો દર્શાવે છે એમ કહેવું જોઈએ. કાવ્યને માટે કવિમાં અમુક શક્તિઓ તે આવશ્યક માને છે—તર્કશુદ્ધિ, જે ખરી રીતે દર્શના (imagination) માટે તેણે યોગ્યેશ શબ્દ જણાવ્યો છે. વિવેકશુદ્ધિ જે ખરી રીતે શુદ્ધિ (intellect) ને માટે તે વાપરે છે તે પણ આવશ્યક છે જોકે કવિતામાં તેને ગૌણ સ્થાન છે. કાવ્યમાં તે ઉપરાંત તે જાણના લયને આવશ્યક માને છે—જોકે ગદ્યમાં પણ કવિતા હોય એમ તે સ્વીકારે છે. કલાનાં અનેક ઉપાદાનો જેવાં કે

૧. નૃસિંહ નર્મદગદ્ય પૃ. ૩૪૦

૨. નૃસિંહ નર્મદગદ્ય પૃ. ૩૫૫

રંગ, સ્વર, પથ્થર, તે સર્વમાં તે કવિના ભાષાના ઉપાદાનને સૌથી વધારે શક્તિવાળું માને છે. તે ઉપરાંત તે કવિતામાં રસ હોવો જોઈએ એમ માને છે. “વાક્યરૂપી શરીરમાં જે રસરૂપી જીવ છે તે કવિતા. આ રીતે કવિતાની પરીક્ષા એટલો જ કે, તે ખુશ કરતી અને અસર કરતી જોઈએ.” વસ્તુ અને રીતિની ચર્ચા કરતાં તે કહે છે: “એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે. [વસ્તુઓ આશ્ચર્ય ઊપજાવે તેવી જોઈએ, તે ગમે તેવી હોય પણ તેને જે તર્કથી વધ્યાયકું ને રંગાયકું વસ્ત્ર પેરાવતું, તે તર્ક અઘૌઠિક જોઈએ ખરો.]”<sup>૧</sup> તે ઉપરાંત તે કાવ્યમાં વાદને આવશ્યક માને છે—ખાસ કરીને વીર કવિતામાં. તે કહે છે: “વાતોનો સંબંધ વાદપુરઃસર રાખી, મુખ્ય વિષયને અથથી તે ઇતિ લગણુ જાગતો રાખવો.” વળી કહે છે: મુખ્ય ખામત વાદયુક્ત અને કડી પછી કડી એટલે સાંકળરૂપે વરણવી જોઈએ.”<sup>૨</sup> અહીં વાદનો અર્થ હું વિચારોની સુસંગતતા, (logical connection) કહું છું.

[તેના પોતાના જમાનાના લોકોની કવિતા સમજવાની શક્તિની મર્યાદાથી તે ઘણો નારાજ હતો.] “સંસ્કૃતમાં અનુપ્રાસ આશ્ચર્યાની ચાલ થોડી જ હતી. તેમ પ્રાસ ને અક્ષરથી કવિતાને ગૂંચવી નાંખવાનું પ્રથમ થોડું હતું, પણ નવીન અંથકારોએ વધારી દીધું છે. તેઓનું જોઈને હિંદુસ્તાની કવિ શિખ્યા. તેઓએ તો પ્રાસ ને અનુપ્રાસ ને અક્ષર પર ઘણું જ ધ્યાન દેવા માંડ્યું. એટલું કે જેની કવિતા થોડા લોક મુશ્કેલીથી વાંચે તે થોડો પંડિત કહેવાય, ગુજરાતીમાં પણ જેમ રચના ઉપર લક્ષ વધારે હોય છે તે કવિતા રસવાળી કહેવાય છે. ફક્ત સારી રચના ઉપરથી કવન સારું...ને રાગડો કહાડે તે ખખ-

૧. ન્હનું નર્મદગદ્ય: કવિ અને કવિતા પૃ ૧૨૮

૨. ન્હનું નર્મદગદ્ય પૃ. ૩૪૧

રહાર કવિ...એ નોંધને હમને આશ્ચર્ય લાગે છે. "૧ એ ધણી વાર કવિતા માટે શાસ્ત્રની આવશ્યકતાનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ ત્યાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રનો અર્થ પિંગલશાસ્ત્ર હોય એમ જણાય છે. ને કહે છે: "૫૬, ગરબી, લાવણીઓ વગેરે કરવામાં કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ હિ જ નહીં...કવિતાનું શાસ્ત્ર ન જાણતો હોય તે પણ આવી કવિતા કરી શકે છે...નરસંઈ મેતો, મીડા, મીરાં, વગેરે ભક્તગનને કંઈ પિંગલશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નોતું. એ લોકોને એકેએકે કવિ ન કહેવા નોંધએ, કેમકે કાવ્યશાસ્ત્ર રહિત છે; પણ કંઈ પણ નવું ઉપજાવે તે કવિ એમ અર્થ લેતાં તેઓને કવિ કહેવા ખરા. "૨ પ્રાચીન કવિઓ વિશેની આ ઇમારત તેણે નવા નર્મગદ્યમાંથી કાઢી નાંખી છે એટલે એણે કદાચ એ અભિપ્રાયો બદલાયા હોય. પણ એટલું ખરું કે તેને કાવ્યશાસ્ત્ર માટે પક્ષપાત હતો. તેને પોતાને કાવ્યશાસ્ત્ર લખ્યા માટે અભિમાન હતું. અને તે બાબતને લીધે તે પોતાને કવિ દક્ષપતરામ કરતાં જીવો માનતો એમ જણાય છે.૩

[કવિઓ વિશેના તેના લેખો ધણા દૃઢ છે. તેને તે તે કવિના મથો પણ પૂરા ઉપદ્રવ્ય નહોતા. પણ તેણે ઓછી સામગ્રી ઉપરથી પણ જે લખ્યું છે તે તેને માટે આદર ઉપજાવે તેવું છે. ધણી જગ્યાએ કવિની સમગ્ર કૃતિઓ વિશે તેણે સામાન્યરૂપે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે યથાર્થ છે. તે અભિપ્રાયો આપણને આપણા જમાનાનાં લાગે છે, અને નવી રીતે મૂક્યા છે, જે રીતિ પાશ્ચાત્ય વિવેચનસાહિત્યના પરિવચનો આપણામાં આવી છે અને અત્યારે ચાલુ છે.

[જે સુધારાની પ્રેરણાથી નર્મદે કાવ્યો અને જન્ને નર્મગદ્યના લેખો લખ્યા હિ તેની જ પ્રેરણાથી અને તે જ અરસામાં તેણે કાંડિયો

૧. એજન પૃ. ૧૩૪

૨. એજન પૃ. ૩૩૯

૩. મારી હરીજન પૃ. ૬૫



પણ અજાણ્યો છે. માટે તેનો પણ અહીંજ વિચાર કરીએ. એ શોચનીય છે કે ડાંડિયાની આખી ફાઈલ ક્યાંઈ મળતી નથી. મને અત્યાર સુધી ત્રણ જગાએથી ડાંડિયાની તૂટક ફાઈલ જોવા મળી છે. એક શ્રી. નટવરલાલ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ તરફથી એક શ્રી. મણિલાલ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ તરફથી અને એક ફાઈલ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાંથી. ત્રણેય જોઈ કરીને સરખાવવાનો મને વખત કે તક મળેલ નથી. તે ઉપરથી પણ નર્મદના લેખો ક્યા ક્યા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અલગત જૂના નર્મદગદ્યમાં પૃ ૩૭૩થી ૪૨૮ સુધીમાં ડાંડિયામાંથી સ્કુટ ત્રણેયો લઈ આવેલા છે તે તો તેના પોતાના લખેલા તેમાં શંકા ન હોઈ શકે. એ લેખોને મને મળેલી ફાઈલ સાથે સરખાવી જોતાં જણાયું છે કે એટલા લેખોમાં તેણે શરૂઆતમાં ક્યાંક પુ. સંગ્રહ વાપરી છે, છેવટના ભાગમાં લ. સંગ્રહ વાપરી છે અને ઘણી જગાએ કશી સંગ્રહ લેખને અંતે આપી નથી દાખલા તરીકે પહેલા ચાર લેખો નીચે પુ. સંગ્રહ છે, પછી ૫-૬-૭-૮ નીચે કરી સંગ્રહ નથી. વળી ૯થી ૧૩ સુધી પુ. છે, વળી ૧૪-૧૫ નીચે નથી. ૧૬ નીચે છે અને ૧૭-૧૮-૧૯ નીચે નથી, વગેરે. તે જ પ્રમાણે ૩૦ થી લ. સંગ્રહ શરૂ થાય છે તે ૩૮ સુધી ચાલે છે, પછી છેલ્લે સુધી પાછી કરી સંગ્રહ નથી આ પછીના અંકોમાં પણ ૨૦ લ. સંગ્રહો આવે છે પણ તેમાં નર્મદની કઈ તે ખાસ પુરાવાના અભ્યાસ વિના કહેવું મુશ્કેલ છે. નર્મદના ડાંડિયાના લેખકોમાં પણ વધઘટ થતી રહી છે. તા. ૧૨મી જુન ૧૮૬૬ ના અંકમાં લેખકો મંજૂરી તે કહે છે કે '... સાહેબોનાં નામને જદે ભેં ક ખ ગ આદિ લખ અસરોની સંગ્રહ રાખી છે કે લોદને વધારે રસ પડે ' નર્મદને મન આવી સંગ્રહો ફેરવ્યા કરવી એ એક રમત હતી, તેને તે હારવનો પ્રકાર સમજતો. આ ગમે તે હોય પણ પહેલી તકે જ્યાં તૂટક ફાઈલો જોઈ કરીને છપાવી દેવી જોઈએ. તેમાં નર્મદ સિવાયના લેખકો હતા, અને એ ફાઈલોમાં

દેવચ આપણે નર્મદના લેખો જુદા તારવી ન સમીએ તો પણ એ ફાઈલો બધી જપાવી દેવાની આવશ્યકતા પૂરેપૂરી છે એમ હું માનું છું.

કાંડિયાનાં અનેક લેખકો લખતા. એ કલખનું નામજ સાક્ષર-મંડળ હતું. નર્મદગદ્યમાં કાંડિયા વિશે પ્રાસ્તાવિક લખતાં નર્મદ પોતે કહે છે : “તેણે કાંડિયામાં ઘણા જણનાં લખાણ છે, તોપણ તેની દબ ધણુંકરીને એક સરખીજ છે.”<sup>૧</sup>

એ જગ્યાએ તો નર્મદ પોતા સિવાય બીજા પાંચનાં નામો આપે છે. પણ આગળ ઉપર લેખકોમાં ફેરફાર થયા છે. તે સંબંધી ટાંચણો કાંડિયામાં એક બે જગ્યાએ દેખાય છે. તારીખ ૧લી આગષ્ટ સને ૧૮૬૫ના અંક ૨૩માં લખ્યું છે :

આજથી મંત્રી બદલાય છે. નવા પ્રધાને તો જરા લીધે છે અને વાઃ વા કહેવડાવી લીધે છે એમાં શક નથી. એવા સરદારે આમ કારભાર છાડ્યો તે જોઈને જમાણા પ્રિય વાચનારા દરબીર થશે. પણ ફક્કોને કંઈ અંકેસ દોતો નથી. તેમની મરજમાં જે જુદા બેડે તે ક્યાં વગર રહે નહિ. વધી મુબઈમાં ઘણું તરેહની પીડા અને વેડો ચોટી રહી છે; તે પણ ખદારગામ મથેથી બોણી થાય તો અદરનિશની કાકુટથી મન નિચો-વાઈ મથેલું તે પાકું પ્રકૃતિત થાય તો વધી ટાંડિયાના પાનામાં નવા કુલના વર્સાઈ વરસશે; તેમજ બીજા પ્રકરણો જે હાલ ઉંચાં મુકેલાં છે તે પણ પાજાં મ્હીલે પડે. આ સમજને લીધે એ જતા મંત્રીને ‘પરોપકારાર્થે’ અમુક વખત બીજા એવી વધારે ઉપયોગના કાર્યોમાંથી કાઢી, અજ્ઞાનની અંધારી રાતમાં જ્ઞાનનો દીવો દેખાડવો માટે આખા ગુજરાતી મંડળ ઉપર ઉપકાર થયો છે, તે તેઓની તરફથી અમે જાહેર કરી અમે તેમની બાદોએ ચઢવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આમાં મંત્રી મુબઈ ડોડી જવાનું લખ્યું છે તે નર્મદ વિશે જ જણાય છે. મારી હકીકતમાં ૧૮૬૫ના વરસ વિશે લખતાં તે

જણાવે છે કે, “ મિત્રોની ધણી આવજવથી મારા લખનાના કામમાં ખલેલ પોંચતી લાગી તેથી, અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં મારે છે મારે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મારો ઉચાળો મુખર્ષિમાંથી ઉઠાવી સુરતમાં નાખ્યો.”

તા. ૧૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૬ના અંક ૧લામાં પૃ. ૧૬મે ‘નારાજ થયેલા ડાંડિયાને ઝાકું’ના મથાળાથી લખેલું છે:

અવલ મારું સ્થૂળ જનાવનાર છે જોઈતા હતા. તેમનો એક તાલ્યો તો પહેલાથી જ વિષ્ટ પાઠાડ ચડતાં મોઢના ફરમા ફર્યો તે ફર્યો જ. ‘રજે જેણે અમદાવાદ ખાતુનો બી. એ.....કતે—આ પણ બી. એ. હતો પણ એ ધણે બાદાદુર અને મારે વાસતે કાળજી રાખનાર હતો તેને પેલા ટેપર સાહેબે ‘ઈનજિનિયર’ કરીને કઢાડ્યો, તે આજ કાલ નકિયાદના તળાવની હવા લેછ. એન્જિનિયર ખાતુ તે ઠોરખાતુ જ. ન્યાંહાં હજીની કિમત નહીં તે બદલાવને શુ પિછાને? કયો—આ પણ બી. એ. હતો. પણ તે તો અસલથી જ મીણુનો માટી હતો અને અમસ્તો જ આબરૂ લઈ જતો હતો તેને હમે જ આ વખત નાલાયક ધારી ઝાકું મારિએછ. કેમકે એ અ રોળ ડીપાર્ટમેન્ટમાનો છે. પમે—આ મહાન જોઈતો જેનાથી કે આ સ્થૂળતું બી રોપાયું. તેણે મારે માટે અતી મમ ક્યાંથી તેતુ મરમ રૂધીર મગજે અદવાથી વાવડી ચસડી ગઈ તેથી સુરત મુખર્ષિ વચે ધોકેલા ખાવા કરેછ. ખીતભાઈને બજામલુ કરવામાં આવેછ કે એને બ્લિસ્ટર મારી જલદી ઠેકાણે લાવો. હો—એક બાકી રહ્યો તે હજી મને વળગી રહ્યોછ. તે કાણુ છે તેનો તમારે જ સોધ કરવો. ગી.

આ ગી. તે ગિરધરલાલ દયાળદાસ જણાય છે જેને વિશે નર્મદે જૂના નર્મગદ્યના ડાંડિયાના પહેલા લેખના ટ્રિપ્પલમાં લખેલ છે. ૧૮૬૬ એપ્રિલ ૧૫મીના અંકમાં પાછું લખેલ છે “ સાક્ષર મંડળના બીજા બે સાથી પાછા સામેલ થયાં છે.”

ડાંડિયો પાશ્વિક કરતું તે નિયમિત નહિ આવતું હોય એમ

જણાય છે. તા. ૧૫મી માર્ચ ૧૮૬૬ના અંકમાં તેને નિર્વાહિત કરવા જણાવેલું છે. એ અંકથી લગભગ એ રૂપિયા કરેલું છે, ચરઆતમાં એક રૂપિયા હતું. દરેક અંક આઠ પાનાનો હતો. તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૮૬૭ના અંકમાં લગભગ ૩ રૂપિયા જણાય છે અને અંકનું ૬૬ આઠ ને બદલે ૧૨ પાનાનું થયું છે. વચમાં વચમાં ડાંડિયાનું પ્રકાશન બંધ પડેલું જણાય છે. ડાંડિયો ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪થી શરૂ થયો છે. 'મેં' જોયેલાં અંકોમાં છેલ્લામાં છેલ્લો જોયેલો તા. ૧લી જુલાઈ ૧૮૬૮નો પ્રસંગ બીજાનો અંક ૨૩મો, જે પૃ. ૨૮૭ મુદ્દી ગયેલો છે. ૧૮૬૯માં તે બંધ થયો.

✓ ડાંડિયો શરૂ કરવાનો વિચાર કેમ આવ્યો તે વિશે તે કહે છે: "વિદ્યાયમાં સોદો પોતપોતાનાં મંડળો કરી અકવાડિયામાં અમુક અમુક ટકાલે અમુક અમુક દિવસે થોડીવાર મળે છે.—આહ, કાફી, દારુ, પીએ છે,—વેળાએ સાથે જમે છે—નાના પ્રકારની ગોખીઓ કરે છે. એવાં મળવાને ક્ષમ કરીને કહે છે...એવી એવી ક્ષમો વિશે અને દેમસટોક (જમનાં જમનાં આલતા તડાક્) વિશે થયું એક મારા વાંચવામાં આવેલું, તે ઉપરથી આજથી પાંચ વરસ ઉપર માફારી એવી ઈચ્છા થયેલી કે આપણા મુધારાવાળા બાઈઓ એકાદી ક્ષમ કહાડે તો સારું." ૧ પ્રોતી નેમ સ્પેક્ટેટર જેવું લખાણ બદાર પાડવાની હતી. પણ ડાંડિયાનું ખરું સ્વરૂપ સ્પેક્ટેટર સાથે સરખાવાય તેવું થયું નથી. 'ડાંડિયો' નામ જ તેના સ્વચ્છન્દી સ્વરૂપનું અરધું સૂચન તો કરી દે છે. ડાંડિયો નામ સ્તીશારતા નર્મદ કહે છે: "મેં કહ્યું દીક છે. કેમકે મોહનું નામ રાખી દસકું કામ કરવું, તેના કરતાં દસકું નામ રાખી મોહું કામ કરવું વધારે સારું." ૨ ડાંડિયો સખ્તના તે બે ત્રણ અર્થ કરે છે. તેમાં

૧. નર્મદ નર્મચય પૃ. ૩૭૩

૨. એનન પૃ. ૨૭૪

મુખ્ય અર્થ એ છે કે સમાજ અજ્ઞાનની ધાડી નિદ્રામાં પડ્યો છે તેને ડાંડી પીટી જગાડવો. પણ તે સાથે તે કહે છે : “રૈયતને જીલ્લામી-ઓના જીલ્લામીમાંથી બચાવવાને, હુસ્સાની ટોળા વિખેરી નાખવાને, તમારામાંથી અજ્ઞાન વેહેમ ને અનીતિ કાઢાડી નખાવવાને, દેશનું ભક્તિ યાત્રા તેમ કરવાને, હું થોડો ‘ધણો લાયક છઉં.’” અને તે ઉપરાંત કહે છે : “તેમ ધણો રસિક ‘છઉં’, એટલે વેળાએ વેળાએ થોડાનું મન દુખવી ધણાઓને ખડખડ હસાવવાના પણ રહેનાર નથી.”<sup>૧</sup>

એક વાત તો નર્મદ વિશે સૌ જાણે છે કે તે નીડર હતો, અને તેણે ડાંડિયામાં સત્તાધારીઓને ઉઘાડા પાડવામાં કદી પાછી પાની કરી નથી. અમલદારોની વિરુદ્ધ તેણે લખ્યું છે, અને સરકારનાં મોટાં ખાતાં સુધી તો તેનો અવાજ જતો કે નહિ તે નથી કહી શકતા પણ અમલદારો તેનાથી ડરતા અને નર્મદે બતાવેલ અન્યાયની તપાસ કરતા એટલું તો જણાય છે.<sup>૨</sup> વળી તે ગમે તેવા સરકારી અમલદાર કે મોટી રિયલિટીના માણસ સામે ચોતાનો અભિપ્રાય આપતાં પણ અચકાતો નહિ. જુલાઈ ૧ : ૧૮૬૫ના અંકમાં ટેલરનાં વ્યાકરણની જાહેરખબર નીચેથી તેના પર ટીકા કરતાં લખ્યું છે :

જર્વિસે અને હોપનાં પુસ્તકો કહેવાય છે તે ખોટું છે. જર્વિસે તથા હોપે શી ધાડ મારી ? પર બાંધતી વેળા જેમ મુકાદમો, મજુર

૧. એનન પૃ. ૩૭૫-૭૬.

૨. લેખાંક ૪૪-૪૫. જૂનું નર્મગદ્ય ૪૨૪

૩. અહીં જર્વિસની વિરુદ્ધ આટલું બધું લખ્યું છે પણ ‘ગુજરાતી ભાષા’ વિશે લખતાં નર્મદ લખે છે : “ભાષાવિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જેરવીસને ■ ને સને ૧૮૨૮નાં વરસને ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાનો રાક કહેવો જોઈયે, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું. જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૪૭.

કારીગરો ઉપર કામ કરે છે કે નહીં તે જોવાને તાજે છે તેવા હતા. માટે તેમને ધરના જ માવીકો કહેવા? પણ મુકદ્દમ જેવા એ જાણવા નહીં, એ તો મુમત્તે કાંઈ નહીં પણ કચ્છટા રોળો રોળો ફેરવ્યાં કરે તેથી સારું. ધવાને બદલે જમરે જ. હોપની ચોપડીઓમાં હોપનાં હોપણને કીને ઈમારત કેવી મોગી અને પરભાષા લખનારા જેવી છે!... ગુજરાતી નહિ પણ અંગ્રેજી-ગુજરાતી છે. એટલા માટે નિયામમાં જનારા છાકરાઓ વચ્ચે બીજાં કોણ બહારનું એ ચોપડીઓ મુગે છે? એ જ એ ચોપડીઓને મોટા ગણે છે, એ હોપ સાહેબના ગુજરાતી જ્ઞાનનો ફાયદો. (ઈંચિયમ) એટલે જે દરેક ભાષામાં દૂંડો, મર્મવાળી બોલવાની ન્યારી જ હોયે હોય છે તે એઓમાથી ખત કરીને નીચી નાંખી દોય એવું સાદું માત્રમ પડે છે બધી દુનિયા જાણે છે એમાં દોષે એક દીયમાર પણ લખ્યું નથી, બધી મહેનત તો કીચોટી ઈન્સ્ટ્રુક્ટરોની ત્યારે તેમના નામ કેમ બાહાર પાડવાં નથી? આપણા લોકોમાં એટલી પણ કમેદ હોંરા નથી? આપણે કામ કરી મરીયે ને બીનને જરા આપીયે? સા સાદું! કાંઈ કે તે ઉપરી? ગુજરાતીમા પાસ થયેલા ટોપલામાં દુશિયાર માટે જ!!

હવે આ તો કાઈપણ ઠીક છે; પણ પાદરી લોકોની તો પતરાઈતું કહેવું જ શું? તેઓ તો ગુજરાતી મરાઠી ઉત્પાદિક ભાષાઓ તો પોતાના બાપદાદાની જ સમજે છે. સાધારણ વાતચીત કરતાં ન આવડે, સાદું અને સ્પષ્ટ બોલી ન સકે, અને બોલે તારે તાળીઓ પડે તોપણ મનમાં સંકોચ ન પામતાં પોતે જ કાલા સમજે છે! આણું દીકપણું જોઈને અમને ધણી વખત અચુબો લાગે છે..... પાદરી મંડળમાંના મને તેરહું કહે કે એ લોકોના ઉદયમ વડે ભાષાને ઉત્તેજન મળ્યું અને મગદી ભાષા સંપૂર્ણ થઈ તોપણ અમે એ સ્વીકારતા નથી. એવા બહારનાઓથી ભાષાની રસિકતા અને કોવત મુકી દેવાથી તાંગીતુસીને ઉણું કરેલું બાવલું અમને તો નજર પડે છે.....

અમને સાંભળીને ઘણી પુરાી થાય છે કે મી. હાવર્ડ એણે જતાં જતાં એક દહાસ નકલ એ બ્યાકરલુની લેવાની કબુલ કરે છે. મી. હાવર્ડ 'સા આધાર ઉપરથી એ પુસ્તકને એવી મોટી મદદ પ્તોષી છે તે અમને જાણતું નથી. મિત્ર કાળા લોકો કઈ પુસ્તકની મદદ માગે છે ત્યારે તો તે પ્રસ્તો

તેવા મોગે છે. સરકારી ભાષાંતરીઓ પાસે મલુમ કરવા મોકલે છે ત્યારે જ મદદ આપવાને કબુલ થાય છે. આ વખત તે નિયમ તોડીને સારંગ અને પાંડરી માટે જ સમજીને અથવા બિદિને જતાં જતા નામ કર્યું ! (ત.)

આ 'ત' સંજ્ઞા કોને માટે છે તે કહી શકાતું નથી. જો નર્મદ હોવાનો સંભવ છે. અને ન હોય તો પણ જે હોય તે લગભગ નર્મદની પેઠે વિચાર કરતો તો અવશ્ય જણાય છે. આપણે એક બીજો દાખલો લઈએ. કાંડિયાના આ ભાગો લગભગ અપરિચિત છે માટે હું લખાણથી અવતરણો આપું છું. તારીખ ૧૫ આગષ્ટ સન ૧૮૬૭નો પુસ્તક રજુ અંક ૨નો, તેમાં પૃ. ૨૮મે 'સકુ-તાંગ નાટક' ઉપર નોંધ છે તેમાંથી થોડો ભાગ નીચે ઉતારું છું :

આ પ્રસિદ્ધ નાટકનો તરજુમો ભાઈ ઝવેરીલાલે બાદર પાડ્યો છે. આ પુસ્તક બાદર પડેલું જોઈ સદાનો એક લેખે પાઠ માનીએ છએ કે સદો પડ્યો તો ઝવેરીલાલભાઈને એ પૂર કરવાનો વખત આવ્યો. એ ભાઈની જલદખલને છએક વરસા મૂળ આવી પડી છે; અને સદામા નુક-સાન જઈ ઉતર્યા નહી હોત તો એ પુસ્તક બાદર નિકળત એવી આશા નહોતી.....ઝવેરીલાલભાઈને પણ ચરોતરીઆઓનો એપ ભાગ્યો જણાય છે એમની અડક સાધારણ લોકમા જની કહેવાતી હશે; તેનુ પોતે શુદ્ધ યાત્રીક કહ્યું છે...

પણ આમાં તો મોજું મોજું, ઠાવડું અને ટાલું ધણું લખાણ છે. નાટકમાં રંગ નહી ત્યારે ચમકે કંઈંદાથી આવે ? સંસ્કૃતભાષી ગુજરાતીમાં તેનો તે મુ લાવવો ધણે અથશે દોષ એમ અમે સમજવા નહી. અહમે એટલું જ અનુમાન કરીએ કે એ ભાષાનરત્નોએ કોઈ દહડો મોલનળ જોઈ નથી અને મોહવેદના વેદી નથી, જોસાવાલા માણુશયી પોતાનો જોસો દાંડો રખાય જ નહી.

આ પણ નર્મદનો જ લેખ છે એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહિ, જોકે તેનો હોવા સંભવ છે. તે ઉપરાંત હજી એક નીચે ફરો ઉતારું છું; તે જો કે અશ્લીલ છે, અને અશ્લીલ ફરો મેં

અવેલું પણ ઉસેડતું ને ભઠ્ઠાં તઠાં સમો જોઈને વર્તવું—ઠહેણી તેવી રહેણી બહાર રાખવાની ખટખટમાં લગાવવાનો હાથ વખત નથી.

આ લેખ નીચે સહી નથી. એ નર્મદનો હશે એમ મને અટકળ થાય છે. નર્મદનો ન હોય તોપણ નર્મદની માન્યતાથી વિરુદ્ધનો આવો લેખ ડાંડિયામાં આવે એમ મને લાગતું નથી. એટલે નર્મદ આ કાર્યનીતિને સંમત તો હશે જ. તો વિચારવું જોઈએ કે 'યાહોમ કરીને પડો' એ એની માન્યતાને ખીજી બાજુ પણ હતી. નવલરામે નર્મદચરિત્રમાં નર્મદે ખાનગીમાં વિધવાવિવાહ કર્યાનું લખેલું પણ છે.

। નર્મદે ડાંડિયામાં અનેક પ્રકારના વિષયો ઉપર લખ્યું છે તેમાં કેટલાક તો માત્ર પોતાના ભુટ્ટા અને શોખો છે, કેટલાક તેને અંગત રસ પડતો તેવા પ્રશ્નો છે કેટલાક માત્ર ભુદી ભુદી ક્ષણના તેના ઉજ્જારો છે; જેમકે \* ' ૬. એક રંટાણેલા શેઠને એક વિધવાનો કાગળ ' ' ૯ માણેકકારી પુનેમ ' ' ૧૩ હસવું સારું કે રડવું સારું ? ' ' ૭. રસિક જનને પ્રીતિ સંબંધી પ્રશ્ન. 'માં ધણા પ્રશ્નો આપણને પ્રશ્નો જ ન લાગે, કેવળ નર્મદના પ્રિય તરંગો લાગે. (કેટલાક લેખો શુદ્ધ નિર્બંધ જેવા છે. કેટલાક કેવળ હકીકત આપનારા છે. કોઈ કોઈ વાર તે સામાજિક બનાવ પણ નોંધે છે ) જેમ કે ૧૮૬૬ના એક અંકમાં નોંધે છે; 'બ્રહ્મક્ષત્રીયમાં એક નવો રસ્તો નીકળ્યો. આમોદમાં પીત્રાઈઓમાં લગ્ન થયાં છે. " ધણી જગાએ કાવ્યની ચર્ચા પણ કરી છે.

તેના બધા લેખોમાં હાસ્ય-ગણી સકાય તેવું માત્ર ડાંડિયામાં છે. તેનાં ક્યાંક ક્યાંક તો માત્ર ડમ ડમ ડમ ડમ જેવા અવાજો કરીને જ હાસ્ય નિબંધન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ) તે અત્યંત સાધારણ હાસ્ય ગણાય. ક્યાંક તો તેણે જે મસ્કરીઓ કરેલી છે તે હાસ્ય



કરતાં અસ્વીકતાની જ વધારે ગણાય, જેને માટે હું તેને અંગત કરતાં તેના જમાનાને વધારે જવાબદાર ગણું છું.<sup>૧</sup> ક્યારે તે બહુ કૌશલથી કહેવતોનો ઉપયોગ કરી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે.

મારી ટાંડી અને મારો ડાંડ કોઈ એકાદા ચોક્કસ માણસને માટે નથી; વર્ગ વર્ગોને માટે છે ને વર્ગમાં ને કોઈ હોય તેને તેા લાડ પડવી જ નોઈય ને એવો કોઈ, 'અન્ન તેજો જોરદાર,' 'હૈયે તેરું દોરે' આણી, 'ખડું કંઠેનારને માથાનું વાડનાર' નહિ તેા તેમાં ખરું કંઠેનાર ટાંડિયાનો કંઈ જ વાંક નહીં. ધળીવાર 'કામનું બેસવું' ને વાડનું પડવું એના જેવું યાચ છે. <sup>૨</sup>

કોઈ વાર તે રસગતી રાંધીમાં વિચારવાણીની ચાતુરીથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે.

સામગ્રીના મદાપચ્ચીસીની વાતમાંના પેલા સિદ્ધે અમૃત સિદ્ધ કરવાને સારુ ૧૦૮ જાતીસ લક્ષણોને ફોસલાવી તેણી કદામાં નાખ્યા હતા તે પરમાણે સદાચિન્તા સરદારેએ પોતાની મનસખને માટે દબરેા અર્જીની ને દેશાવરોની રાંઝ રચીતને ધોદ્દાજમાં નાખી-આંતરડી કળાવી-તરફડ તરફડ કરાવી મારી નાખી છે, તે જ હાસ્ય તેા પેલા સિદ્ધની પેડે ફસાઈ ગયા છે. <sup>૩</sup>

નકી સમજાએ કે ખમર કંમરમાંથી લુચો ચડી ટાંડિયા અમળાવી લાંબો થઈ પડયો છે, તે પાછો ટહાર ચનાર નથી. મોદોદાઓ પોતાની મતલખને સારુ કોઈ ટાંડિયાની મારફતે વિજળીના ધક્કા લમડાથી ધોલીવારને સારુ કદાપી ઘસાડે, તોપણ તે પાછો વહેરો પડયો જ. <sup>૪</sup>

કોઈ વાર ગદ્યમાં પ્રાચ્ય મૂંઝી હાસ્ય ઉપજાવે છે. જેમ કે

જે મુધારાવાળા ખાસ થઈને બાવળોના બારા બાંધી મદારાને દારા દેતા હતા ને સરેલી દારાઓના લગન કરવાના ધાગ કદાચમાં ચારા બાગેવાન તારા જેવા જળાતા હતા, તે હવે પરમારા નવાન થઈ નહીં મદોરેવી કહેવાતા મુધારાને છાડી, રાંધીરોડાની પેડે કાગાં મોડાં કરી ક્યાં કરે છે. તા. ૧૫મી માર્ચ સન ૧૮૯૯ નો અ.ક.૧ લો. ૫. ૭.

૧ નર્મદાસકરે કવિ ૫. ૭૮, ૭૯.

૨ બહુ નર્મજન ૫. ૩૮૦, ૩ એલન ૫. ૪૨૧-૨૨. ૪. એલન ૫. ૪૨૪

પિસેંબર ૧૫, ૧૮૬૫ના અંકમાં અંડિયો બધ કરવો પડશે એમ જણાતાં “ નવ કરશે કાંઈ ચોક્ક ” વાળું ગીત લખી પછી લખે છે: ‘ આ હું છેલ્લું બોલું છું—આ હું મરું છું—હાં હા સતીપત્ની મરું છું—જીવના ભેદાની પેટે મરું છું, જીવાન ભેદ કાળજરો મરું છું. એથી પ્રેમી જન રહે છે પણ મરવું એ પણ માયા છે ને રહવું એ પણ માયા છે બેલું મરવું એ બહુ સારું છે..... પેટને સાંસાં છે માટે મરું છું, પણ દેહમાં મરું છું—લીખ નહીં મારું—હજી પણ આ સમે કરણની પેટે લીખ આપી મરું છું. મેં શું શું કીધું છે તે યોગમાં સમજ લેજો.

અને હેવટે લખે છે :

સજામ સદુને બાઈ સાહેબો સજામ સદુને સાહ.

વેળાએ આ મરણ મૂર્છા રૂપ પણ હોય—પાછે બહી બેસો પણ યાદ પણ હમણાં તો રામ બોલો ભાઈ રામ રે-રે જય ગાઓ જય રામ.

આવી રીતે અંડિયામાં અનેક પ્રકારના લેખો અનેક શૈલીમાં લેખે લખ્યા છે. તે બધા એક જ પ્રકારના નથી. કયા પ્રકારના લેખો લેવા, કઈ શૈલીમાં લખવું એ કશું નર્મદેને સ્પષ્ટ થયું દેખાતું નથી, પણ (નર્મદે જો હાસ્યનું સાહિત્ય કાંઈ પણ લખ્યું હોય તો તે માત્ર અંડિયામાં જ છે. ગુજરાતીમાં રસપ્રતી શૈલીનો સૌથી પહેલો પ્રયોગ અંડિયામાં થયો છે.) અને અનેક બાબત ઉપર લખતાં, કહેવું જોઈએ

માં જ્યારે આજો દેશ ગડિતૂર થયો હતો ત્યારે માત્ર આ માણસ મનનું સમતોલપણું સાચવી રહ્યો હતો અને આખી સદ્ગતી ધેલછા સામે ચેતવણી આપતો હતો. તેણે સદ્ગતિ અંગે પ્રિયોત્તી મરકરી કરવામાં અને તેના તરફ નિરરકાર બતાવવામાં નથી રાખી, અને છતાં જ્યારે સદ્ગતિમાં ગુજરાતીઓ પાપમાલ પારે તેણે અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ પોતાના ધંધાભાઈ ગુજરાત મદદ કરવાનો તેમનો ધર્મ બોલ્યો છે. અને આ લેખનપ્રવૃત્તિ જે બોટ બાઈને ચલાવી છે.<sup>૧</sup>

૧૮૬૬ ના એપ્રિલના અંકમાં લખે છે: “ અગે વરસે ૩. ૪૦૦નું ગાંઠનું ‘દત કીધું’ હતું.”

નર્મદે નર્મકાચની મુખમુદ્રામાં ગુજરાતી ભાષા ઉપર લેખ આપ્યો છે અને તેમાં પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધીમાં તેનું સ્વરૂપ કેવું બદલાતું આવ્યું છે તે દાખલા સાથે બતાવ્યું છે. “પુરતાં સાહિત્ય ન મળવાથી તથા મળ્યાં છે તેટલાં ઉપર પુરતો વિચાર કરવાને સમો અનુકૂળ ન હોવાથી” ગુજરાતી ભાષા ઉપર સંપૂર્ણ નિર્મલ ન લખી શકાયો તેનો નર્મદને અસંતોષ દર્શી ગયો છે, પણ એ નિર્મલ પણ ભાષાસાહિત્ય ઉપરના આપણા જૂગ સાહિત્યમાં અત્યારે પણ વાંચવા યોગ્ય છે. શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પાદેએ મંથ અને મંથકાર પુસ્તક ઉમાં છપાવી તેને સુલભ કરેલો છે તે સારું કૃત્ય છે.

એ કાષના શબ્દો અને અર્થોની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થળ નથી. પણ એ કાષને માટે તેણે ધી ધી મહેનત કરેલી તે જાણવાને સાધન મળ્યાં મળ્યાં હોવાથી તે દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશ. શ્રીયુત નટવરલાલ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ પાસે નર્મદના લેખોનું એક ફક્તર છે અને તે તેમણે મને જોવા આપેલું. કાષને અંગે નર્મદે કેવાં કેવાં લખાણો કરેલાં વગેરે કેટલુંક તે ઉપરથી જાણવા યોગ્ય મને લાગ્યું તેના થોડા નમૂના નીચે આપુ છું.

### સંખ્યાત શબ્દાવલી

અમિ (તજ) અમિ, જટરામિ, વડવાનક. અતિસાર (પાંચ) આમા—જવરા—પિતા—રક્તા—મેખાનિસાર. અંતઃકરણ (ચતુષ્કય) મન, કુદ્દિ, ચિત્ત, અહંકાર. અવસ્થા (એ) પૂર્વા, ઉત્તરા. (તજ) બાહ્યા—તારંબા—વાર્ષિકાવસ્થા (ચાર) ગૌરી, ગૌરીબી, કન્યા, રત્નરત્ન. (પાંચ) જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, પ્રૌઠિય, ઉ-મની. (દસ વિરહની) અમિલતા, સ્મૃતિ, ગુણરૂપિ, ચિંતા, જડતા, ઉદ્વેગ, પ્રકાપ, બ્યાપિ, ઉ-માદ, નિધન.

કેટલાક લખનારમાં નીચે પ્રમાણે મોંઘ નીકળી આવે છે.

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

ધોક્તાવું	મારવું, દક્ષ્યાવું.
પાહટવું	મારવું, પજાડવું.
પુંવાવું	ગમરાવું, અકલાવું.
બડવું	કબુલ કરવું.
ખોવું	ખોવું, ગુમાવું.
ભારવું	ચૂલામાં સિંગોડું ભારવું.
રેંકવું	આરડવું. ગળામાંથી સાદ કાઢવો.
વિસમવું	બંધ પડવું, જતું રહેવું.
શેરવું	પૂકની બાળુએથી પાતળો પ્રવાહી મળ કાઢવો.
સણસારવું	ખસેડવું, ઠેલવું.
સમણવું	પિટવું.
સમોવું	ઉમેરવું, સમાવવું.
સોવું	ઝાટકવું, સુપડે ચડાવવું.
હેળવું	એની મેળે ચાલી આવે તેવી ટેવ પાડવી, પેંધાડવું.
અઢાવવું	દોર ચરાવવા લેઈ જવાં, હાંકી કાઢવાં.
અણુમાર	અણુસાર
અણુરાગ	અનુરાગ-પ્રીતિ. ૨ રાગ પ્રીતિ નહિ તે; રીસ.

એક નોંધમાં પર્યાય શબ્દો બેગા કરેલા છે. કદાચ એક પર્યાય-  
જોય તૈયાર કરવાનો પણ તેનો વિચાર હોય. પાના પર લખેલું છે:

પર્યાય શબ્દકોશના પર્યાય શબ્દ જોડવાના વિષે નિયમ ૧ જેમાં  
એકથી વધારે પર્યાય શબ્દના અર્થભાવનો સમાવેશ થતો હોય તે  
પહેલો રાખવો. (પેટા નિયમ) ૧. એ પણ ફારસી આરબી કે હિંદી  
નહિ પણ ગુજરાતી જ ગણવો. ૨. ગુજરાતીમાં પણ અપભ્રંશ કે  
દેશ પ્રથમ જોવો ને એને અભાવે સંસ્કૃત રૂપે જે વપરાતો હોય તે.

આવડું અંગુર, આંખ, આંગ, આડું, ઝોડ, ઉમડી, ઉમ્મરે, ખાંધ, ખાવું, ખોઈ, ખોવાઈ, ગોધે, ચંદી, ચપેટી, જઈ, ઝાડો, તરી, પીત, ફેર, ફામ, બની, બર, મગી, માથે, લઈ, વાજ, સપડું, સવાળે, મુજ, દાય

ઉંચકડું માયું.

ઉધાડું કરમ, નસીજ.

ઉડું ખાઈ, કપડી, કમડી, નસીજ નગી, નાઈ, પી, ખડી, ખોલી, બમડી, બસી, લઈ, મુઈ.

ઉતરવું અક્ષર, આખી, આખરુ-ઝોદે, કુમારધડો, ચૂડી, મોંક, ફલ, બણી, બેથિ, હુણ, સંધાડે.

કરવું અખાહા, અંગીકાર, અચોડ મચોડ, અજવાળું, અઠોઅઠો, અટકલ, અટાળધે, અડ, અચાતું, અદમ, અદમનદલ, અરા, અદેશો, અર્પણ, અમલ, આંગળી, આધુંપાણું, આચમન, આજઠાણ, આગદ, આગિઝ, આણું, આમેજ, આરિવા, આવળ, ઊપરાણું, ઉંચું, ઉઝ્ઝડ, ઉઝેલ, ઉત્પન્ન, ઉચું, (બું !), ઝેકડું, ઝેકડા, ઝોઈવાં, ઝોરડો, કનક, કપડાણ, કમજ, કમુલ, કસઈ, કલમ, કાજ, કાટડું, કાજ, કાવર, કાળું, અધાસ, ખસડું, ખમી, ખગ, ખાલી, ખામી, ખીખા, ખાનર, ખીમો(ગ) ખુડા, ખુન, ખેની, ખેદ, ખોટી, ખોગ ચડેન્તિ, ગરમ, ગુમ, ગુમાન, ગુણ, ગોડવળ, ધનું, ધર, ધોડાવાં, ચાવું, ચાસડું, ચાગા, ઇપઇપ, હુમતાર, ઊડવાં, જતન, જડું, જલો, જનમદન, જાડું, જરી, જાદેર, ઇચ, જુલમ, જોર, દકદક, દપડું, દમ, દમ્બાં, દીકવા, રેર, કાર, કાણું, કીક, કોલાળું, કોલાળું, દોડાણ, દીપું, તરક, તાજુ, ત્યાક, પાર, પાલીસ, પીલાવાં, પુરવાર, પૂ, પૂર, પેદા, પ્રચટ, પ્રાસન, ફકમો, ફના, શીટર, ફેમતો, જાનર,

કેવિ નર્મદનું ગદ્ય

બદનામ, બંદર, બન્ધ, બફાણું, બીજાન, બરંદારત, બરતરફ,  
બરામર, બસ, બહાલ, બાદ, બાપભાઈ, બારેવાટ, બેગર, લસ-  
લસ, બેગા, બેળાં; મજૂર, મયન, માન, માન્ય, માફ, મારમાર,  
મુકરર, મૂળ, મોકળું, મોકફ, મોડે, રબુ, રદ, રકુ, રવાના,  
રાજ, રાજી, રોઢા, લવલવ, લાડ, લેપન, વકુ, વતું, વંદન,  
વદા, વસવસ, વસુલ, વાંકું, વાકેફ, વાખાણું, પાણું, વિદાય,  
વેરાન, શાશુત, સામેત, રુકર. શ્રવણ, સંજવન, સમ્પાદન,  
સમ્પુટ, સમ્પુરદ, સમ્પૂર્ણ, સફેદ, સમપર્ણ, સમાધાન, સમું,  
સંકુક્ત, સંરક્ષણ, સમૂકે, સહી, સારું, સાફ, સાફસુફ, સાળીન,  
સાર, સિદ્ધ, મુપુરત, સુલહું, સેહું, સ્થાપન, રનાન,

છમકારવું, છુકારવું, છુત, ૧ ન, પો, ફટ, ડ ૧

વગાડવું ગત.

વળગવું ગળે.

વળવું અંગ, ધૂળ, ફરી, વાંકું.

એક પાના પર જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક શ્લોકોએ બેગા  
કરેલા છે:

અ

અધમં ઉચ્છેદી કીધો

અંગુલી ચાલે આલવું

અંતરાઈ ફરી દર્શનના

અમો લાજે ભઈ (જઈએ) મરી

અમો યાચું તેના સારથી.

અમો પરાધીન વરતું કારાગૃહમાં.

આવરવું અધકારણ.

આંધીલા ગોટે ગોટ.

આરેફટણ સકે કીધુ શ્રી ફરી.

આતા વઢશો કેમ કરી.

ઉત્પતિઓ આકાશ

ઉપડિયું બહાંક

ઉચ્ચાવી ઉંચું કરવું અનાયને

વાતા ખતા.

૨ એવો પહેલો શબ્દ પંજી બ્યવેહારમાં બહુ વપરાતો હોય તે જ લેવો.

બીજાં છટાં પાનાં પર નીચે ગ્રમાણે નોંધો મળે છે.

વાદવું, કાપવું, છેદવું. વાદકૃતિયો, ભાજનકૃતિયો.

વાદિયો, ચાસ-હાલિતો.

બહાણું, પરાક્રિયું, મળરકું, પરે, પ્રમાત, સવાર.

વાત, દહાણી, કિરસો. વાત, પ્રાતચીત.

વાત, ઇતિહાસ, તવારીખ. વાધણી, હેડકી.

ઓવારણાં, ભામણાં.

સમગ્રવવું, પટાવવું, વાદવું, છેતરવું, જગવું, કમવું.

વાહાલ, હેત, પ્રેમ, સ્નેહ, પ્યાર, મહોજન, પ્રીત, મૈત્રિ.

વાળ, નિમાળા, રેશ, બાલ.

વાળવું, વાસીદું દાહાડવું, બહારવું, કચરો પૂંજો દહાડવો, સાફ કરવું.

વ્યાર, બારણું, દાર, દરવાજો, આંગણું.

દહાણી, કિરસો, કચા, વાત, બ્યાન, વર્ણન, હકીકત, એકવાલ,

હિકાવત, વૃત્તાન્ત, ખખર, ઇતિહાસ, તવારીખ, ચરિત્ર, નિરૂપણ.

કંજીસ, કદરી, સૂમ, માવલી...? દગદરી.

ચોપડી, કિનાબ, બૂક, પુસ્તક, પોથી.

એક ભુદી નોંધમાંથી બીજા પંજી મળી આવે છે.

કદાપિ, કદી, કણ, કબી.

કંઝિલદાર, કુટુમ્બવાળો, ખટલાદાર, ગૃહસ્થ, બચરવાળ, સંસારી.

ધરખારી, ગૃહસ્થી, ઘરસંસારી, વખટાળીઓ, વેચીસાળિયો,

ખટલાવાળો. મૃષ્ટાશ્રમી, સંજોગી, મહાજનમૂત, ચોથો.

મંજુર, પ્રસન્ન કરેલું,

સ્તત, દખલાન, કબૂલિયત, વચન, કાલ, સરત, સરત, કાલકરાર.

કળ્પલવું, મન્જુરવું, સ્વીકારવું, લેવું, અંગીકાર કરવું.

કમળાત, તુકમંદેર, વર્ણસંકર, કળાત, બેભુનિયાત, અકુલીન.

કારીગરીનું, સુન્દર, સુદગ.

કળવકળ, યુક્તિપ્રયુક્તિ, હવ્યકવ્ય, હવકવ.

કાનસુરીયાં, હેરણ્યાં.

કુછન્દ, કુમાગી, અનાચાર.

ગાજર, રાતડિયાં.

ગુંદવું, મંડેરવું.

આ નોંધ હ અક્ષર સુધી ગયેલી છે. એક જગ્યાએ 'રૂઢ પ્રયોગો' નોંધી રાખેલા છે: જીભા જીભા રળા, ને નાગા નાગા બળા, ખાવા પીવા ન મળ્યાં, તારે બીખાડ્યાં લળાં.

રામને રળવું નહિ ને સીતાને દળવું નહિ,

ગાડી મળી કે પગ થાકા,

આવડે નહીં ઘેસ ને રાધવા પેસ.

બોગી કરે કે બોગી કરે.

એક જગ્યાએ, એક જ ક્રિયાપદના અનેક રાખ્દો સાથેના રૂઢ પ્રયોગોની તેણે નોંધ કરી છે.

આપવું આંગપર, ઈનામ, હિછીનું, હિધાર, હિપમા, કમોદ, ખજર, ખાતર, ગલ, ચૂકવી, ચઢાવી, ચિત્ત, દેવું, પાછું, ખીડું, બરી, ભરાવી, ભાડું, મજરે, મન, માન, મુજરે, મેળવી, મોહોડું, લખી, વાળી.<sup>૧</sup>

૧ આનો અર્થ એવો ■ કે 'આંગ પર આપવું' 'ઈનામ આપવું' 'હિછીનું આપવું'... 'લખી આપવું' 'વાળી આપવું' એ બધા રૂઢ પ્રયોગો છે. એ પ્રમાણે આ આખી નોંધમાં સમજવું.



આવડું અંગુઠ, આંખ, આંગ, આડું, ઓડ, ઉમડી, ઉમ્મરે, ખાંધ, ખાડું, ખોઈ, ખોવાઈ, ગોધે, ચઢી, ચપેટી, જઈ, ઝાડો, તરી, પીત, ફેર, ફોમ, બની, બર, મળી, માથે, લઈ, વાજ, સપડું, સવાણે, સજ, દાય

ઉંચકડું માથું.

ઉપડવું ઠરમ, નસીજ.

ઉંડું ખાઈ, ઝપડો, ઝમડી, નસીજ નગી, નાઈ, પી, બડી, ખોલી, ભમડી, ભસી, લઈ, સુઈ.

ઉતરવું અક્ષર, આખી, આખરુ-ઓદે, કુમારધડો, ચૂડી, ઝોંક, ફેલ, ભણી, બેથિ, હુણ, સંધાડે.

ઠરવું અખાડા, અંગીકાર, અચકો મચકો, અજવાળું, અઠોઅઠો, અટકલ, અટાખધ, અડ, અચાણું, અદબ, અદલમદલ, અદો, અદેશો, અર્પણ, અમલ, આંગળી, આધુંપાણું, આચમન, આજકાલ, આગદ, આજિઝ, આણું, આમેજ, આરિયાં, આવળ, બિધરાણું, ઉંચું, ઉડ્ડક, ઉભેસ, ઉત્પન્ન, ઉચું, (૭ ૧), એકકું, એકડા, એઈયાં, એરડો, દતલ, ઠપડાણ, ઠગજ, ઠકુલ, ઠલઈ, ઠલમ, ઠાજ, ઠાટલું. ઠાણ, ઠાવર, ઠાણું, ખચાસ, ખસડું, ખસી, ખજ, ખાલી, ખાસી, ખીખા, ખાતર, ખીમો(ગ) ખુડા, ખુન, ખેતી, ખેદ, ખોટી, જોગ મચ્છન્તિ, ગરમ, ગુમ, ગુમાન, ગુણ, જોડવણ, ધણું, ધર, ઘોઘાયાં, ચાણ, ચાલવું, ચાળા, ડપડપ, છુમંતર, છેડ્યાં, જતન, જણું, જમે, જગદત, જલ્લ, જરી, જલ્લેર, જીજ, જુલમ, જોર, ટકટક, ટપકું, ટમ-ટમ્યાં, ટીક્યા, ટેટે, ડાર, ડાણું, ડીક, ડેઢાણું, ડેઢાણે, ડહાપણ, ડીકું, તરફ, તાણ, ત્યાક, પાર, પાલીસ, પીલાયાં, પુરવાર, પૂ, પૂર, પેદા, પ્રગટ, પ્રાસન, ફડચો, ફના, શીતુર, ફેસલો, જાગર,

વ નર્મદતું અઘ

બદનામ, બંદર, બન્ધ, બક્ષાણું, બીઆન, બરદાસ્ત, બરતરફ,  
બરાબર, બસ, બહાલ, બાદ, બાપભાઈ, બારેવાટ, બેબાર, લસ-  
લસ, બેગા, બેગાં, મજૂર, મયન, માન, માન્ય, માફ, મારમાર,  
મુકરર, મૂળ, મોકળું, મોકફ, મોડે, રણ, રફ, રફુ, રવાના,  
રાજ, રાજી, રોડડા, લવલવ, લાડ, લેપન, વડુ, વતું, વંદન,  
વદા, વસવસ, વસુલ, વાંકું, વાકેફ, વાખાતું, પાળું, વિદાય,  
વેરાન, શાબુત, સામેત, શુકર, શ્રવણ, સંજવન, સમ્પાદન,  
સમ્પુટ, સમ્પુરક, સમ્પૂર્ણ, સફેદ, સમપર્ણ, સમાધાન, સમું,  
સંયુક્ત, સંરક્ષણ, સખૂકે, સહી, સારું, સાફ, સાફસુફ, સાબીન,  
સાર, સિદ્ધ, સુપુરત, સુલહું, સેહું, સ્થાપન, રતાન,

છમકારવું, છુકારવું, છુત, ૧ ન, પો, ફટ, ડ ૧

વગાડવું ગત.

વળગવું ગળે.

વળવું અંગ, ધૂળ, ફરી, વાંકું.

એક પાના પર જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક શ્લોકોએ બેગા  
કરેલા છે:

અ

અધમ ઉઝડેલોદ કીધો

અંગુલી ચાલે ચાલવું

અંતરાઈ હરી દર્શનના

અમો લાગે જાઉં (જઈએ) મરી

અમો યાદું તેના સારથી.

અમો પરાધીન વરતુ કારાગૃહમાં.

આવરવું અંધકારજી.

આંધીલા મોટે મોટ.

આરફાટણુ રકંધ કીધુ શ્રી હરી.

આતા વઢશો કેમ કરી.

ઉત્પતિઓ આકાશ

ઉપડિયું બહાંક

ઉચલાવી ઉંચું કરવું અનાથને

વાતા ખતા.

અણી શબ્દ પુનઃ.  
અમે ચરણ ન મૂકું  
અંગુઠ અણબેલી કરે આજ,  
અંગુઠે ધરા ખણતી.

અથ

આયુષ્ય ભોગ્યું તો કિંવા.  
ઓ ઓ

એકખાંડના નારો સાંઢ.  
કંસનો ભય ચૂકો.  
કંસે બાળક ઉઘાલો લીધું.  
કંસ લક્ષણ રાગ.

x

x

x

ઉચ્છેદ ધર્મ તણો થયો.  
ઉદરમાં વાલો.  
ઉવેજે ધૂપ રે.  
ભક્તિ અગ્નિગાની યજ્ઞ સર્વ ઊફરી.  
ઉન્માર્ગે ચાલ.  
ઉત્તમ અંબર પાલટી.  
વૈષ્ણવ મનમાં બહુ આપડે (અકળાય)  
સપ્ત સાગર ઉઘાણે ચડ્યા.  
સરપણને સામ તે સાંચ્યાં.  
હું દહાડા નાંખીશ કેમ રે.  
હું કાને બ્યાયું હેઠ.  
હું વૃક્ષે ચડાવી ધંધોભ્યો (ફેંકી દીધો)

એક બીજા પાના પર આવાજ પ્રકારની નોંધ છે તેમાં અર્થ  
પણ આપવાનો ક્યાંક ક્યાંક અપત્ત છે.

અનેક પરિ શિખામણ-કહી (અનેક પેરે—રીતે).

સાંભળી હો તાત—સાંભળ્ય—સાંભળ.

અગદ્યું રૂપ તણું વારાહ-વારાહતણું રૂપ અગદ્યું

હિંસા ન કરઈ ફેરી જૂન.

વલી વલી માન માગઈ અતિ.

સમ્યક્ હું વિરાંચિ જૂલો.  
ભૂલી

વંશ વગવઈ શ્રી ગોવિંદ.

મુગતિ પંચ કેરું સોપાન.

મુશવધારા મોઝલિયા મેઘ.

વૃક્ષ કન્દિ પૂછઈ મુધિ સાર.

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

વેગઈ તેડયા છું દેવેશ-તમને તેડયા છે  
વાત નૈવેદી રાજ દુઆરી  
જાણાવી

કંસ કરઈ કાઈ રોસ  
કા

શૌરવિ નરકિ પડઈ નર તેહ.

એકજ વિચારિત

સદૃશ જન્મ તેહનું અવતાર.

એક જગાએ પ્રેમાનન્દના ખાસ પ્રયોગો ભેગા કરેલા છે.

૩૬ પ્રયોગ જૂની બાણના: (પ્રેમાનન્દનો દસમ પ્રત ૧૮૫૮ની) +  
એવી જ્યાંમાં નિશાની છે ત્યાંમાં પ્રયોગ બીજા પુસ્તકોમાં પણ છે  
એમ જાણવું.

૧ તો કિંવા-તો શું ? ; તે શા અર્થનું : આયુષ્ય ભોગ્યું તો કિંવા

૨ અમર્યા નાંખવા-નિરર્થક ગણવાં. સંસારકામ અમર્યા નાંખવાં.

૩ દોહેમે દહાડા નાખવા-માળવા.

+૪ માન માગવું-કાલાવાલા કરવા [શુકદેવ આખ્યાની]

૫ વશ વરતે-પરાધીન વરતે-વશ રહી ચાલે-પરાધીન રહે.

-આવા ૪૦ પ્રયોગો નોંધેલા છે.

એક જગાએ છૂટા પાનાં પર 'વર્ણશુદ્ધિ'ના મયાળા નીચે,  
નીચે પ્રમાણે નોંધ છે.

સદ્ગતાન સંતાન

પગલકું ચમકું

નાણા ન આણા

પોહું પ્રોહું

ભામણુડાં ભામણુડાં

ફરી ફેરી

કારડો (કાપડો નહીં) બરણી, (બરણી,

બચણી નહીં) ૨ વ. ૩. ૪ ૨. ૫

કાયમ (કાએમ નહીં) ૫ તો એ

કરતાં (કર્તા નહીં) ૨નો ૨૬

ખાલી (ખાઈ નહીં) ૬ ઈ.

ખુદા (ખોદા નહીં) ૭-એક

એસારણું એસાડણું

ઊલાસ ઊદાસ

સકળ સધણું

કસેકું કસેકું

કાન (કાંન નહીં)

કુમારકા, કુમારિકા કુંવારકા, ત્રણે

ખરા મ. વ. અ. ઈ.

કુંવેર-(કુંચેર નહીં)

કાઢાડીને (કાઢીને-કાઢડીને નહિં)

વ. અ)

કેટલાએક, કેટલાક, બન્ને રાખવા 'એ'ના લોપ

એક જગાએ નીચે પ્રમાણે "રૂપાન્તરિ શબ્દ"ની નોંધ લગભગ

૪૦ પાનાં ઉપર કરી છે.

અક્રમીં અક્રમીં અક્રમીં

અકસિ અકસલ

અજમાવણું અજમાવું

અજમાસ અજમાયેસ

અજરણું અજરું

અણછણું અણનું

અણદીક અણદીકું અદીક

કુંખ કુંખ

નર્મદે વરરુચિહૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો, તે પૂરું કરેલું કે કેમ તે જાણવા સાધન નથી. તેના અભ્યાસનાં પાનાં મળે છે. અપભ્રંશ દુહા પણ એક જગાએ લખેલા છે, તેનો અર્થ કરેલો છે. કાઈ જગાએ ક્રિયાપદોની વ્યુત્પત્તિ પણ ગોઠવા પ્રયત્ન કર્યો છે:

ખમણું, ધમ્ સહને, કન્નુમ્

ખરણું, ક્, સંવલ્લે ઝરણું.

વિ નર્મદનું ગદ્ય

ખેજવું ધોજી ગવ્યવતે શબ્દ ઉપરથી છે.

ખુંદવું સં.શુદ્ધ સંવેષણે ઉપરથી છે.

સિદ્ધ પ્રાસે ભાષાવયું. ૨ દૈન્યે એક પામવો. તિચતે એક પામે, ૩ પરિષાતે પરિતાપે, છે. દુઃખ દેવું ખુંદવું. છુંદવું.

એક જગા પર રવાનુકારી શબ્દો ભેગા કરેલા છે.

### અનુકરણ ધાતુ

કકડવું	ખખડવું	ફફડવું	વસવસવું
કકલવું	ખખરવું	ફફડાવવું	વસવસવું
કચકચવું	ખળખળવું	ફફડવું	સણસણવું.
કચપચવું	ખાખરોટવું	ફરફરવું	
કકકકવું	ખકખકવું		
કલકલવું	ખકલકવું		
કિચકિચવું	ખણખણવું		
	ખદખદવું		
	ખમખમવું		

અહીં કાષ સંબંધી કાગળોમાંથી જે જે દાખલા આપ્યા છે તે સર્વ દાખલા શાસ્ત્રદષ્ટિએ નિર્દોષ જ છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. તેમ જ તેની ખાનગી નોંધોના અભિપ્રાય તેના જેવડાના માની લઈ દીકા કરવી એ પણ એક અન્યાય છે. વળી તેની નોંધની બધી સંગ્રાઓનો અર્થ પણ પૂરો સમજવાનો આપણો દાવો ખોટો જ ગણાય. આ આપવાનો ઉદ્દેશ માત્ર, નર્મદે કાષને અંગે શા શા વિચારો કર્યા, ક્યાં ક્યાં દષ્ટિબિન્દુઓથી શબ્દો ભેગા કર્યા તે બતાવવાનો જ છે.

હું જે તે નર્મદના લેખકજીવનનો મધ્યકાલ ગણું છું તેમાં તેણે કાષ ઉપરાંત રામાયણનો સાર, મહાભારતનો સાર અને ઈલિયડનો

સાર પણ લખેલો ॥ જે સરકારે છપાવેલા નર્મદનમાં મંગળ આવે છે

રામાયણના અને મહાભારત લખવામાં તેણે ક્યાં પુસ્તકોનો આધાર લીધેલો તે લખેલું નથી. આ લખવામાં તેનું મૂળ પ્રયોજન આ પુસ્તકોનું કેવળ કાવ્ય તરીકે વિવેચન કરવાનું જણાય છે. રામ અને કૃષ્ણને તે પોતે ઈશ્વરના અવતાર તરીકે નથી નિરૂપેલો, પણ કાવ્યનાં પાત્રો ગણી તેની ટીકા કરે છે. જન્મેનો એકવચને ઉદ્દેશ્ય કરે છે, જે કદાચ આપણા સાહિત્યમાં પહેલો જ હશે, તે વિખીચણી, રામમાં ઈશ્વરને ઝોગખી લક્ષ્મી જનનાર તરીકેની પ્રશંસા નથી કરતો પણ "રાવણનો જ જાઈ એટલે તે વેર લેવાની હુદ્દિથી અથવા રાજ્ય કરવાના લોભથી અથવા રણનો કાયર તેથી રામને સહાય થયો." એવી રવતંત્ર ટીકા કરે છે. પણ જગતનાં આ ત્રણ મહા-કાવ્યોનો સાર આપતાં તેને ત્રણેયની સરખામણી કરવાનું સૂઝતું નથી. માત્ર દ્રૌપદી વિશે લખતાં એક જગાએ કહે છે કે "એ સીતાની પેઠે રૂઝાં કરે તેવી નહોતી." તે સિવાય ક્યાંઈ કાવ્યોનાં પાત્રોની કે કાવ્યપદ્ધતિની તેણે સરખામણી કરી નથી.

રામચરિત તેનું મોટું પુસ્તક ગણાય. તેને માટે તેણે ધણેા ગ્રંથ લીધેલો હતો. ગુજરાતીમાં જગતનો ઇતિહાસ લખવો જોઈએ અને અભ્યાસમાં ઇતિહાસનું આદ્ય મહત્ત્વ છે એમ તેણે જોયું તે ધણું કહેવાય. અત્યારે એનો ઇતિહાસ અભ્યાસીને બહુ કામમાં ન આવે, કારણકે તે પછી ઇતિહાસમાં ઘણા નવા સોધો થયા છે. થોડાં વંરસો ઉપરના સમય સુધી આ વિષયમાં માત્ર એનું જ એક પુસ્તક હતું. પ્રો. કામદારે એક વાર કહેલું કે તેમણે નર્મદનો ઇતિહાસ ધણેા સપૂર્વક વાંચેલો. પુસ્તક એકસરખી સરખ સીધી ભાષામાં લખાયેલું કે. આ સર્વને માટે "નર્મદને ધણું માન થયે છે" પણ એટલા ઉપરથી તેણે કાંઈ અપૂર્વ દર્શન કર્યું. અત્યારે એમ જી. વેદસને આપણા રમાનામાં જે સૂઝતું તે નર્મદને એટલું વહેલું સૂઝતું એમ ગણવું

તે વધારે પડતું છે. જગતનો ઇતિહાસ નર્મદને તેના અંગ્રેજી શિક્ષકોમાં આવી ગયેલો હતો. નર્મદના મૈત્રિક કલાસ સુધીના શિક્ષણ વિશે લખતાં ઇતિહાસના શિક્ષક વિશે નવલરામ લખે છે: “ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાન અને ઇંગ્લેન્ડનો લગભગ હાલના જેટલો ધીખવાનો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો<sup>૧</sup> વધારામાં.” આ રીતે જગતના ઇતિહાસનો ખ્યાલ તેને પોતાના સામાન્ય શિક્ષણમાંથી જ આવેલો.<sup>૨</sup>

અસખત જગતનો ઇતિહાસ લખવો એ એક મહાભારત કામ છે. તેમાં સૌથી મુશ્કેલ તો વિષયની વ્યવસ્થા કે યોજના છે. દરેક દેશનો જૂદો ઇતિહાસ કહી બધા ઇતિહાસો ભેગા કરવાથી જગતનો

૧ આ પુસ્તકો મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ મને મળ્યાં નથી. મુંબઈની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં ટેલર કૃત પુસ્તકોની તપાસ કરતાં એક ટેલરકૃત હિન્દનો ઇતિહાસ મળી આવ્યો, જેનું મથાણું નીચે પ્રમાણે હતું. “A Popular History of British India, Commercial Intercourse with China, and the Insular Possessions of England in the Eastern Seas.” તેના કર્તાનું નામ W. Cooke Taylor L. L. D. etc. of Trinity College Dublin. અને નામ નીચે વિશેષ માહિતી આપી હતી કે: Author of the “Manual of Ancient and Modern History” “The Natural History of Society.” “Romantic Biography of the Age of Elizabeth” etc. etc. નવલરામ કહેલ ‘જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસના ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો’ તે ઉપર જણાવેલ જ કે બીજાં તે કહી શકતો નથી. એ પુસ્તક સોસાયટીમાં ઉપલબ્ધ નથી.

૨ વળી આટલી બીજી હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ‘ભારી હકીકત’માં તે લખે છે: “૧૮૪૯ના ડીસેમ્બરની ઈનામની પરીક્ષામાં મને ૩. ૧૬)ની ચોપડીઓનું ઈનામ મળ્યું હતું—ટેલરની એનસાઈક્લોપીડિયા, હર્શલની એસ્ટ્રોનામી...” પૃ. ૨૮.



ઇતિહાસ નં જને. એ લિખ લિખ પ્રજ્ઞના અને લિખ લિખ દેશના ઇતિહાસોમાં, ક્યાં સત્યો કે ક્યાં મદાન માનવજાતિઆપારો પ્રતીત થાય છે તે જતાવવું જોઈએ. પ્રજ્ઞની કે દેશની ચડતી પડતી કે મદાન ઐતિહાસિક ઊધણપાથજો કે રાજ્યોના વિસ્તારો ક્યા ગૂઢ નિંચમે પ્રમાણે થાય છે તે, અથવા જુદા જુદા ઇતિહાસોમાંથી કોઈ તરી આવતાં સત્યોમાંથી કવી રીતે એક મહાસત્ય નીકળે છે તે જતાવવું જોઈએ. એમ ન જતાવી શકીએ ત્યાં સુધી તે જમતનો ઇતિહાસ ન ગણાય. એ અર્થમાં અત્યારે પણ જમતનો ખરો ઇતિહાસ કોઈ છે કે કેમ એ સદેહ પડતી વાન છે. પણ એ જુદા દષ્ટિએ નર્મદના ઇતિહાસની અહીં અર્થ કરવી અસુજા ગણાય, અને એમ કરવામાં આ પુસ્તકની અને લેખકની બંનેની મર્યાદા આડી આવે છે.

નર્મદે ક્યાં પુસ્તકોનો આધાર લીધેલો તે જણાવવાનું સાધન નથી એટલે એ મૂળ પુસ્તકોના વિચારોમાં તેણે શા ફેરફારો કર્યા તે જણવી શકાય એમ નથી. છતાં એક એ જાણન તો તેણે પોતે નવી જ કંઠી છે એમ માનવામાં વધો જણાતો નથી. નર્મદે પ્રલય-કાળથી શરૂ કરીને સને ૧૮૫૮ સુધીનો ઇતિહાસ લખેલો છે. એ ક્ષાત્રિયા કાળને, તિલો સોળ દર્શનોમાં વહેંચેલો છે. તે કહે છે: "પાછળ કથ્યા પ્રમાણે રાજ્યોનાં વોડશ દર્શન છે. એ દર્શનો પરસ્પર સંબંધમાં હોવાથી થોડો અથવા ઘણો સમાન રંગ રાખે છે; ને એમ છે તેથી સોળ દર્શન તે એ મહાદર્શનમાં સમાવેશ પામે છે. પહેલા સાત મૂળીતે પહેલું, ને જાકોનાં (વર્તમાન સહિત) બીજું મહાદર્શન થાય છે—ગ્રામીન કાળનો ને અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ કહેવાય છે." ૧ સોળ દર્શનો આખા પછી તે એ મહાદર્શનો આપે છે. અને પહેલા મહાદર્શનના તે પાંડો '૧ ધર્મમૂર્તિકાળ (ઈ. સ. પૂ. ૭૭૬ લગી) ૨ કામમૂર્તિકાળ (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ કે ૨૪૧

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

લગી ) ૩ અર્થભૂતિકાળ ( ઈ. સ. ૪૭૬ લગી )<sup>૧</sup> અને બીજા મહા-  
દર્શનના, ' ૧ ધર્મભૂતિકાળ ( ઈ. સ. શ્રે. ૫-૧૫ લગીની રાજ્ય-  
સ્થિતિ ) ૨ કામભૂતિકાળ ( ઈ. સ. શ્રે. ૧૫ થી તે અમણાં લગી )'<sup>૨</sup>  
એમ વિભાજો પાડે છે. અહીં મારે કહેવાનું એ છે કે આ વિભાજો  
માટે અંગ્રેજી ઇતિહાસકારો પાસેથી કંઈ મૂલ્યન મળ્યું હોય તોપણ  
ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થાનો વિચાર તો નર્મદનો  
પોતાનો ગણવો જોઈએ. અલગત આ વિભાજો યથાર્થ છે કે મનઝવી  
છે એ પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે અને તેનો જવાબ ઇતિહાસના અભ્યા-  
સીએ જ આપી શકે. એવો જ બીજો નર્મદનો પોતાનો વિચાર  
તે પ્રભુઓની પ્રકૃતિ સંબંધી છે. શુદ્ધ એશિયનોને તે સત્ત્વગુણી  
માને છે. સેમેટિક પ્રભુઓને તે રજ્જેગુણી માને છે. દ્યુટનોને તે  
તમોરજસો માને છે. ચીનાઓને અને ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતી યુરોપની  
જાતિઓને તે સંકોર્ણગુણી એટલે ત્રણેય ગુણોના મિશ્ર સ્વભાવવાળી  
માને છે. અહીં પણ પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજ, તમ ગુણોની વ્યવસ્થા  
નર્મદની પોતાની જ ગણવી જોઈએ, ભૂલે તેને માટે પણ અંગ્રેજ  
ઇતિહાસકારો પાસેથી તેને કંઈક મૂલ્યન કદાચ મળ્યું હોય. પણ તે  
સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે આ વ્યવસ્થા મને પોતાને શાસ્ત્રીય  
જણાતી નથી. આખી પ્રભુઓના સ્વભાવો વિશે ફેરેલાં આટલાં  
બધાં મોટાં સામાન્ય વિધાનોને હું હમેશાં સંદેહથી જોઉં છું.

અહીં નર્મદનું મન મધ્યસૂત્રની ગદ્યનો વિષય હું પૂરો કરવા  
હમ્મણું છું. નર્મદનું વ્યાકરણ મિલે આ જ અરસાનું અને ઉપરનાં  
પુસ્તકો સાથે જ ગણાવવા યોગ્ય છે, પણ તે ઉપર હું વિશેષ કહેવા  
હમ્મજો નથી. અને હવે હું તેના છાનના ઉત્તરકાલના લેખો, તેના  
'ધર્મવિચાર'ના લેખોનો વિષય હાથમાં લઉં છું.

( નર્મદના જીવનનો સૌથી વધારે ચર્ચા અને સૌથી વધારે

કુતૂહલ વિપન્ન કરનારો બનાવ તે તેની શક્તાનું પરિવર્તન છે. નર્મદ જે એક વખત મુધારાનો અગ્રણી હતો, જેનાં કાવ્યો મુધારકોનું બાધબદ્ધ ગણાતાં, તે નર્મદે મુધારાનો ધનકાર કર્યો અને ગ્રામીન આર્થિકમંડે પાછો અપનાવ્યો. આ રૂપે જોતાં આ બનાવ ધણો આશ્ચર્યકારક જણાય છે. પણ એ બનાવને જોવાની એ એક જ રીત નથી. તેને અનેક દૃષ્ટિથી જોવો જોઈએ. અને તેમ કરવાને હું અહીં પ્રયત્ન કરીશ, જેથી તેનો કદાચ પૂરો ખુલાસો ન થાય તોપણ તે ઝોછો આશ્ચર્યકારક, અને સ્વાભાવિક માનસિક બાધા-શના પરિણામરૂપ તો લાગશે એમ માનું છું.

સૌથી પહેલું એ વિચારવાનું છે કે નર્મદ પોતે સુરત રીતે વૈદિક વિધિઓ પાળનાર કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો, અને નાનપણમાં આ સંસ્કારો તેણે પૂરેપૂરા અપનાવ્યા હતા. આકામે વરસે તેને જનોઈ દીધું તે પછી તેણે 'સપ્ત્યા, રૂદ્રી અને વેદ બધાનો શરૂ કર્યો હતો.'<sup>૧</sup> અંગ્રેજ અભ્યાસ કરતો હ્યારે, તે નોંધે છે, "ચોડા દાહાડા મેં પાર્થિવની પૂજા પણ કરી હતી." "હું એટલો વહેમી હતો કે કલાસમાં જો કોઈ છોકરાનું થુંક ઉડ્યું એવી જો મને ખાતિ પડતી તો માર્ગ દોડને લોહી નિકળે તેટલે લગી અંધરખાતી ચાળ વતી ધસી નીંખતો. નિઘાળે જતાં કાળકાંદેવીનાં દર્શન કરતો ને એટલું માગતો કે 'હું ધણો અપરાધી છઉં, ક્ષમા કરજે ને મા મહારૂં સારૂં કરજે' ને મામે તમાંચી મારતો. . . . . થુંકમાં નગદિધર નામના મહારોવ છે, . . . . . ત્યાં હું અધારામાં પૂજા અભિરેક કરીને 'હું ધણો અપરાધી છઉં, એમ કદિને નાકથીટી તાણતો, રામજી જતો તો ત્યાં ધણીએક પ્રદક્ષણ કરતો.' એ બાવિંકપણું અને મોટાપણું એકાંતમાં દલગીર રહેવાની તગિયન મારી માના સંવાસથી મારામાં આવ્યાં હશે એમ મને લાગે છે."<sup>૨</sup>

એ સાથે તે વહેમી પણ હતો, અને બીજણ પણ હતો. તેના દાખલા પણ તેણે 'મારી હકીકત'માં નોંધ્યા છે. તે પછી મુખ્ય-કના વાતાવરણમાં જૂવાનીના જોસ્વામાં, પ્રસિદ્ધિના શોખથી, દેશને આપાદ કરવાના ઉત્સાહમાં, તેણે સુધારામાં યાહોમ કરીને ઝુકાવ્યું. અને એમ કહી શકાય કે આ કારણો એકે એકે બંધ પડતાં તે પાછો પોતાના પૂર્વ સંસ્કારોમાં આવી ગયો.

સનાતન ધર્મ તરફ જવાનાં મુખ્ય કારણોમાં સુધારાવાળા તરફથી મળેલી નાસીપાસી એક ગણાવાય છે. એ ખરું છે. તેણે અનેક વાર જોયું કે સુધારાવાળા ખરા કસોટીના પ્રસંગે લેવા રહેતા નથી. જદુનાથ ગદ્યકારને ત્યાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા જતાં કાંઈ સુધારાવાળા તેની સાથે ન આવ્યા એક માત્ર કિસનદાસ બાવાની સહાયથી તેને એ પ્રસંગે નાસવું પડ્યું! પણ આમાં માત્ર અંગત સહાયની નિરાશા એ જ કારણ નથી. ખરું તો એ છે કે નર્મદનો સુધારાનો ઉત્સાહ પણ એક પ્રકારનો શ્રદ્ધાનો, ધાર્મિક ઉત્સાહ હતો. તે વૃત્તિ તેણે સુધારાવાળામાં જોઈ નહિ. નર્મદ પહેલેથી જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળો હતો. 'બકિત વિયે'ના નિબંધની નીચેના ટિપ્પણમાં તે લખે છે "મારા વિચાર (મારા ધનના લોભનો નહીં પણ કેવળ શુદ્ધ) બધાં વરસ થયાં ધર્મ સંબંધી શોખિયું જ્ઞાન પામી તેનો લોકમાં પ્રસાર કરવો: ...જી. વ. સમામાં ધર્મ સંબંધી બાજણની છુટ નહીં તેથી હું ને મારા કેટલાક મિત્રો બહુ મુંજાતા—આખરે મેં રાષ્ટ્રનામું આપ્યું. ને તત્ત્વશોધક સ્થાપી " ગંડિયામાં પણ તે સર્વ આનંદમાં બહાન-નંદને ઉત્તમ ગણે છે. ધર્મની જિજ્ઞાસા એ એના સ્વભાવનો એક અંશ હતો. ત્યારે સુધારાવાળામાં નેમું, ધર્મવૃત્તિનો અભાવ દોડો. ૨

૧. ૧૮૭૦ નર્મગદ્ય પૃ. ૧૯૬-૭.

૨. " મૂળથી જ ધર્મની લક્ષિની લાગતી નહિ તો ધર્મ સુધારો કેમ થાય ? " ધર્મવિચાર પૃ. ૪૧.

✓ 'ધર્મવિચાર'ના ધણા લેખો સુધારાવાળા ઉપરના ગ્રંથે તદ્દામનનામા જેવા છે. તેમાં સુધારો અને સુધારાવાળા બન્નેની અપૂર્ણતા તેણે બતાવી છે. તે કહે છે: "સૌ સુધારાવાળાએ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોનું કાવવા દીધું નથી પણ પ્રજામાં કુસંપ દીધો છે; કેટલાકને સંશયી કીધો છે; તેઓ બહુભોલા છે; કહેણી પ્રમાણે રહેણી રાખતા નથી; વિષયસેવન ચેરેછ કરે છે; અસત્ય, અમર્યાદા, અભિચાર, મદ્યપાન, સ્વાર્થલુદ્ધિ, સંકેતચરિત્ર એ આદિ દુર્ગુણ પ્રજામાં વધ્યા છે, તે જડ શક્તિને વખાણનારા ને નીતિ વિષે નિરપદ રહેનારા સુધારાવાળાની સંગતિએ." <sup>૧</sup> વળી કહે છે: સુધારાએ "શાંતિ, વૈરાગ્ય, પવિત્રતા, સત્ય, મર્યાદા, એમાંનાં દેવને ખોટું મનાયું, પણ સત્ય, સભ્યતા, સંપ, બંધુત્વ, પરોપકાર એને વખાણ્યાં ને પ્રપંચ, અમર્યાદા, કુસંપ, વાદ, મમત, સ્વાર્થ એ દેખાડ્યાં." <sup>૨</sup> સુધારામાં તેને ખરી ધાર્મિકતા જણાઈ નહિ, "આ દેશમાં સુધારાવાળાનું ધર્મમત તેને એક પ્રકારનો માનવધર્મ કહિયે." <sup>૩</sup> "સ્વધર્મને વગેવા વિના કેવળ સંસારી વિષય જેવા કે યુરોપનાં પદાર્થશાસ્ત્રસાધન યંત્રાદિ વિદ્યાની જ્ઞાતિ, યુરોપના વૈદ્યની જ્ઞાતિ, યુરોપની રાજનીતિઓની ગણ, યુરોપનાં સાહસિક પુરુષોનાં ચરિત્ર, યુરોપના લોકની અર્થપ્રાપ્તિની ને કમ કરવાની નીતિ, યુરોપનાં સંસ્થાપન એ વિષે ઉપગઉપરી બોધ લોકભાષામાં થયો હોય તો નીચ વર્ગમાં પ્રગતિ ફેલીક રીતે સમજી થઈ હય; પણ તેમ કરવું યત્ન નહિ. સ્વધર્મના દોષ જેવા ઉપર દાદ ને બીજા પાસથી યુરોપના સંસારમુખ ઉપર મોડ તેથી તેનું સંસારમુખ મેળવવાને પ્રયત્ન ચલાવ્યો." <sup>૪</sup> ધર્મશ્રદ્ધા વિના 'દાર્ધ' પણ કાર્ય થતું નથી, કાર્યને આવશ્યક દિમન કે ત્યાગ આવી રહ્યાં નથી. "અવરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એવું તો સુધારો

૧ ધર્મવિચાર પૃ. ૪. ૨ એનન પૃ. ૧૨.

૩ એનન પૃ. ૪૬ ૪ એનન પૃ. ૬૧-૬૬.

વિ નર્મદનું બધ

રૂપે જોલી શક્યો નહિ, અમણાની સરકારની ઇતિરાજ થવાની બીજી;”<sup>૧</sup> આથી નર્મદાશંકરને સુધારો અને સુધારાવાળા સામે પ્રત્યા-  
ધાત થયો. તે કહે છે: “નર્મદાશંકર હિંદુ ધર્મનું સંશોધન ને  
એકેશ્વર ભક્તિનો પ્રસાર એને માટે ઉચ્ચગી. તે ગુજરાતી તથા દક્ષણી  
સુધારાવાળાની સ્થિતિ નીતિથી અપ્રસન્ન થઈ, ધર્મ સુધારાનો વિષય  
ઠોડી દઈ, મુરત જઈ રહ્યો કાશમંચ પૂરો કરવાને.”<sup>૨</sup>

તેના માનસિક પરિવર્તનનું બીજું કારણ રાજ્યરંગ લખવાને  
અંગે કરેલો તેનો ઇતિહાસનો અભ્યાસ ગણાય છે અને તે પણ  
યથાર્થ છે. તે પોતે કહે છે: “મંત્રીપતરામ રક્ષકહેલક તે વેદને ધર્મ-  
પુસ્તક ન માનવાથી ઉઠેલક છે. નર્મદાશંકર રક્ષકહેલક, પછી સર્વ  
વિષયમાં ઉઠેલક જણાઈ “રાજ્યરંગ” લખ્યા પછી છેલ્લેલક છે.”<sup>૩</sup>  
ઇતિહાસના અભ્યાસથી તેની કેટલીક ભ્રમી શ્રદ્ધા પલટાઈ ગઈ. તેની  
ઇચ્છા હિંદને પ્રવૃત્તિને માર્ગે લઈ જઈને આજાદ કરવાની હતી. તે  
કહે છે: “સંસાર એ નાટક છે ને એમાં જ્યાં ત્યાં ધુમાધુમ થઈ  
રહ્યો છે; આપણે પણ ધૂમીએ છીએ. આપણાથી ધુમ્મા વિના રહે-  
વાનું જ નથી. પ્રવૃત્તિમાં રહીએ છીએ, કામકાજમાં પ્રવૃત્ત છીએ,  
પ્રવૃત્તિ આપણને સર્જિત છે તો પછી નિવૃત્તિ ને સંતોષયા સુખ છે  
એ બાજુનું મિથ્યા કેમ ન થાય?... મારો તો આજ વિચાર કે નિવૃત્તિ-  
વિવેક સમગ્ર સ્વભાવકર્મથી પ્રવૃત્તિ રાખવી ને ઉચ્ચમક્ષણના સદાવા  
લેવા એ સુખ હંચા પ્રકારનું છે, ને એ સુખ જો બણીવાર રહે તેનું  
હોય તો એ સર્વોપરિ ને ઉત્કૃષ્ટ છે.”<sup>૪</sup> આ તેણે ૧૮૬૯માં લખ્યું  
હ. આવા પ્રવૃત્તિના પદ્ધતિના ઉદ્દેશો બીજે પણ છે ઇતિહાસના  
અભ્યાસથી તેને એ વાત જણાઈ. એક તો એ કે પ્રવૃત્તિનું પરિણામ  
પણ સુખ જ છે એવું કાંઈ નથી. તે કહે છે: “પુરોપના કર્માભિ-

૧ એનન પૃ. ૮. ૨ એનન પૃ. ૨૮-૨૯. ૩ એનન પૃ. ૯.

૪ સરકારી નર્મદાશંકર: કાશમંચ નવા રૂપે પૃ. ૮.

માની તથા પ્રવૃત્તિવિસ્તાર કરનારા લોકની પણ ચદતી પાતી થઈ છે. અમણાનાં સ્વાધીન રાજ્યના લોક તે પૂર્વ કાળમાં પરાધીન હતા જ; જાતિસ્વભાવ દેશસ્થિતિપરત્વે તેઓએ જૂદા જૂદા જશ દાખવ્યા છે; ધણુંધણું મથન કરે પણ તેઓને ઇચ્છેલી સિદ્ધિ મળી નથી; ને વળી વિપરીત જૂઠાં પરિણામ પણ બન્યાં છે. એ શી શિક્ષા સૂચવે છે? એ લોક પણ પોતાનાં તથા સંબંધીઓનાં કર્મ (પૂર્વ તથા વર્તમાન) અને જગતનો સ્વભાવ (ઉત્પત્તિસ્થિતિલય) તથા કાળ એના એકત્ર યોગને વશ હતા તથા છે જ. "¹ અને બીજી તરફથી એને જણાવું કે દિદેશના વતનીઓ સ્વભાવે નિવૃત્તિ-પરાયણ છે, તે પ્રવૃત્તિને માર્ગે જઈ શકશે નહિ. અને પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિનો માર્ગ જાણો છે. તે કહે છે: "એશિયાના કેટલાક લોક કોઈ કાળે યુરોપમાં ગયેલા તો કોઈ કાળે યુરોપના કેટલાક તે એશિયામાં આવેલા છે; અને ખંડના લોક મનુષ્યના સામાન્ય સ્વભાવ ગુણવાળા છતાં સરીરરંગ, ધર્મ, રીતમાત્ર સ્થિતિમાં ધણીધણી વાતે... વિશેષે જૂદા જ જણાયા છે. સાંસારિક કર્મવૃત્તિમાં ચિત્ત ભુદ્ધિ પ્રવલ્ન એ જોટલું જેવું યુરોપ રાખે છે તેટલું તેવું એશિયા રાખતું નથી; અભિમાન તથા સાંસારિક અર્ધક્રામશુદ્ધિ એ નિત્યદર્શન યુરોપનું છે અને નિરભિમાનપણું તથા ધર્મશુદ્ધિ એ નિત્યદર્શન એશિયાનું છે. "² અને આ સ્વભાવ બદલવો તેને શક્ય લાગતો નથી. "ખંડ તથા દેશની પ્રકૃતિ જોતાં નક્કી થાય છે કે, આ દેશના લોકમાં યુરોપના લોકનું અભિમાન ઉત્પન્ન થનારું નથી...આપનાં યુરોપનું દેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરતું તે નિરર્થક છે—આપની દૈવીપ્રકૃતિ બદલાઈ દૈવ પ્રકૃતિઓ થશે ને નિહિત કળિ પ્રજા થશે જણાશે, તેને દગ્ધ વિલંબ થશે. "³ અને બીજું એ કે પ્રજાના સ્વભાવમાં સુધારાનો દેશાર કરવો એ ઇષ્ટ પણ નથી. "સુધારો પોતાના ઉદ્દેશમાં ફાવતો નથી જો કે તેને જાપવંત્ર સદાય છે ને પ્રાંત પ્રાંતમાં જાદુ જાદુ પ્રકારે

વિધયો અરચાય છે. પ્રજાની હઝારો વર્ષની નીતિ ફેરવવાને બહુ કાળ જોઈએ અને અમણાં નથી ફાવતો પણ ધીમે ધીમે ઉદ્યોગ જરી રહેથી ફાવશે એમ ખોલી બલે આ દેશના સુધારાવાળા પોતાનો ક્રકો ખરો કરવામાં પોતાનો કાળ કાઢે પણ અમારા પાકે વિચારે તો તેઓ પોતાનાં ને પ્રજામંડળમાં ફિતનો નાશ કરનારા છે. "૧ નર્મદનાં અદલાયેલાં મંત્રણો બધાં આપણે માનીએ નહિ પણ એટલું તો સાચું કે પ્રજાનો સ્વભાવ એકદમ અદલી શકતો નથી, ખસા-ભારપૂર્વક કરેલા ફેરફારો પ્રજાને હાનિકારક થાય છે.

પણ નર્મદના માનસિક પરિવર્તનનો પૂરો ખુલાસો એકલા બુદ્ધિજન નિર્ણયોના ફેરફારોથી થતો નથી. એ પરિવર્તનનું એક કારણ નર્મદનો સ્વભાવ પણ છે. નર્મદનો સ્વભાવ એવો જણાય છે કે તે દોષ પણ માર્ગમાં અરધે અટકોને રહી શકે જ નહિ. જે માર્ગે જાય તેને છેલ્લે પગથિયે જઈને જોમો રહે, ત્યારે જ અટકે. એ જ સ્વભાવથી તેણે કાવ્યપ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી તો તેને અંગે પિંગળ અને રસશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વાંચ્યા અને તે ઉપર પુસ્તકો પણ લખ્યાં; તેણે સાહિત્યસેવા કરવાનો વિચાર કર્યો તો હાથમાં દસમ લઈ નિર્વાહને અર્થે પણ નોકરી ન કરવાનું પણ લીધું. તે યાદોમ કરીને પડવાનું કહે છે ત્યારે પોતાના સ્વભાવને જ પ્રગટ કરે છે સુધારાને માર્ગે હતો ત્યારે તે સુધારાનો અગ્રણી થયો, તેમ જ તે સુધારાથી પ્રત્યાઘાત પામ્યો ત્યારે પાછો સનાતન ધર્મની શ્રદ્ધાના પણ ખીજે જ છેડે જઈને જોમો રહ્યો. આ અંતિમકાટિમોહ કંઈક પહેલેથી તેના સ્વભાવમાં હશે જ, પણ તે પછીથી નિશાથી ધણો વધી ગયેલો એમ હું માનું છું. તેના લખાણોમાં નિજો કર્યાનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે અને હું માનું છું કે એ જાતનો નિશો કરનાર પોતાના માનસિક વેગ ઉપર સંયમ રાખી શકતા નથી,



અને હમેશાં અંતિમ કાટિએ જઈ ગેસે છે. આપણા સાહિત્યમાં આમ નિશાએ ધણાનાં જીવનની જરગાદી કરી છે, અને જોકે અંગત લાગણીના માનને લીધે આપણે એ બધું કહી શકતા નથી તોપણું નવા જમાનાને આટલી વાત કહેવાની જરૂર છે. કારણકે નવા જમાનામાં પણ એક સ્વચ્છન્દીપણાનું વલણ વહેતું જોવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત તેને સનાતન ધર્મ તરફ ખેંચનાર બળમાં નર્મદની ખીછ પત્ની કાકીમત્તરીને પણ ગણવી જોઈએ. સાંભળ્યું છે કે તે બાઈ ધર્માચાર ઉપર અત્યંત આસ્થા રાખનાર હતી. નર્મદના તરંગીપણાની અનેક સંકડાશો, સંકટો, કષ્ટો તેણે જે ધાર્મિક સ્વસ્થતાથી સહન કર્યાં, અને પતિ ઉપર તેણે જે ઠેક સુધી આસ્થા રાખી, તેની મૂક અસર નર્મદ ઉપર ઘણી થઈ હતી. પહેલેથી જ નર્મદ ઉપર ઓની ઘણી અસર થતી હતી એમ કું માનું છું. જુવાનીમાં તેના મન પર ઓની અસર કેટલી પ્રબળ થયેલી તે તેણે 'મારી હકીકત'માં નોંધ્યું છે: અને આ જાનના તેના અનુભવો તેણે ગદ્ય નોંધ્યા નથી, પણ તેનાં જે સૂચનો છે તે ઉપરથી એટલું જણાય છે કે તેના ઉપર ઓની ઘણી અસર થતી. તેના ઉપર તેની માની અસર તો ઘણી હતી જ. તે ઉપરાંત તે 'મારી હકીકત'માં લખે છે: "આપ મુંગઈ, રાજગાર નંદી. એકલો પડી ગયો નેથી પાણું મન દલગીરીમાં ફટકેલ થઈ ગયું ને તેમાં મારી મા સંબંધી પાછા ખ્યાલો થવા માંડ્યા. એવામાં એક કુળવંતી કાઢી ઓનેા સદવાસ થયો અને એથી મારું સમાધાન થયું."<sup>૧</sup> વળી લખે છે: "અપરેલની સરઆતમાં મારે જે કુળવંતી સ્ત્રી સાથે સ્નેહ બંધાયો.<sup>૨</sup> કાકીમોરી સાથેનું સંસારજીવન તેના આત્મચરિત્રમાં આવતું નથી, પણ કાકીમોરી સાથેના તેના એકસંવાદ નર્મદ શતાબ્દી વખતે શ્રીયુત મણિલાલ મસ્ત્રાણમ દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલો તે

કવિ નર્મદનું મઘ

શ્રી. વિશ્વનાથે 'નર્મદનું મંદિર, ગઘ વિભાગ'માં સંગ્રહી સુલભ કર્યો છે.<sup>૧</sup> જો સંવાદ વાંચતાં કાઈ કાઈ જગ્યાએ તો, નર્મદે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાને માટે આટલું કહેલું છેતાં, તેના તરફનો આદર ઓછો થઈ જાય છે પણ એ અહીં પ્રસ્તુત નથી. મારું વક્તવ્ય એ છે કે એ સંવાદ જોતાં કાલીગૌરી એક ધાર્મિક અને દૃઢ મનની ઉદાર બાઈ હતી એમ જણાયા વિના રહેતું નથી. નર્મદ એને તથા વિકલ્પો આપે છે જેમાંનો છેલ્લો 'મારાં ખૂંદાં ખમવાં ને દુઃખ પામતાં પણ મારી જ સાથે રહેવું' એ વિકલ્પ તે સ્વીકારે છે. તેને શિવ અને માતા ઉપર આસ્થા હતી, તે પક્ષપ્રદોષ ને શિવરાત્રી અને શ્રાવણમાં સોમવાર તથા શિવ-કવચનો પાઠ કરતી. આ બાઈના તપોમય જીવનની નર્મદના મન ઉપર મૂક અને અત્યંત રીતે અસર થઈ હોય એમ મને લાગે છે.<sup>૨</sup>

આ સર્વ ઉપરાંત મને એક કારણ વધારે વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ લાગે છે. હું માનું છું કે સુધારા પ્રતિ ન કરી શક્યો એ પરિસ્થિતિ નર્મદને માટે એક મહાન પરાભવની અને નિરાશાની હતી, અને તેણે નર્મદના મન ઉપર બહુ ગંભીર અસર કરી હોવી જોઈએ. નર્મદ ધણે ઉત્સાહી હતો, રજુથર હતો, પણ તે સાથે તે ગમગીન હતો. તેને દુઃખમાં પણ એક પ્રકારનો રસ આવતો. આ હકીકત મેં 'નર્મદાશંકર કવિ'માં કહેલી છે તેનો ઉત્સાહ અને વિષાદ એ એક જ સ્વભાવનાં બે પાસાં કહીએ તો પણ ચાહે. આવો જ સ્વભાવ આપણે સદગત દાનતનો પણ જાણીએ છીએ, જેમના પત્રમાં એવા અનેક ઇશારા છે, અને અહીંતહીં કબૂલત પાણી છે કે તેમનો સ્વભાવ અતિ ઉત્સાહ અને

૧ પૃ. ૩૪૪થી ૩૫૦

૨ ફાર્બસ સમાચાર મારું લાખણ પૂરું થયા પછી દી. બ. દુષ્કાલ-સાઈએ ઉપસ દારમા મારા આ મનને ટેકો આપેલો હતો. જુઓ શ્રી ફાર્બસ. સુજનાતી સભા ત્રૈમાસિક પુ. ૨, પૃ. ૧૨૬

૩ નર્મદાંકર કવિ પૃ. ૮૦

વિવાદની વચ્ચે કોણાં ખાતો. નર્મદના સંગ્રહમાં મને જણાય છે કે ઉત્સાહનો ઓટ આવતો દેખાતાં તેણે થોડો સમય તો પોતાને ખોટો ઉત્સાહ મડાવ્યો. પણ તે પણ ત્યારે શક્ય ન રહ્યું ત્યારે તેનો વિવાદ અનર્ગલ થઈ ગયો. એ વિવાદ પછી રસનો વિલાવ' ન રહ્યો, તેમાંથી કાવ્યો ન થયાં, તે મૂંઝવણના રૂપનો બની ગયો. દેવાથી અને પેસાની તંગીથી તે મમરાયેલો હતો જ. તે નિરુપાય લાચાર થઈને જૂના મનોને શરણે ગયો હોય એમ જણાય છે. તેમાં તેની શુદ્ધિ પણ કંઈક કુટિત થઈ ગઈ જણાય છે. તેની આ સમયની દેશીક નેધિા ભેતાં તેની આ વિદ્યક્ષતા નિરાધારતા જણાઈ આવે છે. જપ તપ દર્શન શ્રાદ્ધ સંવત્સરી વગેરે બધાંને તે માનવા મંડી જાય છે. સંવત ૧૬૩૫-૩૬-૩૭ની નેધિા'માંથી આપણે એક જ ભેઈએ.

માધ સુદ ૧૦—મદાસદમીના દર્શન કરી સતેજ થયો. ૧૧—તાણનને દહાડે બાણુલનાથ જઈ બ્રહ્મજ્ઞાનના વિચાર ને સરસ્વતીને જપ. પણ સમુદ્ધિનાદેથી જતાં બે વાર રેતીમાં દાઘ લાગ્યો હતો, પારસની ઘેસજામાં.<sup>૨</sup>

જપ અને દર્શનને આપણે સાધારણ ગણીએ પણ પારસમણિની ઘેસજાથી રેતીમાં દાઘ લાગ્યો એ ખરેખર શુદ્ધિની નિર્મળતા જ છે. તેના લેખમાં આવી નિર્મળતા ખાસ દેખાતી નથી, ગજુરી હોય તો 'મદધુધાગ' જેવા લેખમાં તે ગણી શકાય, જ્યાં તે કયા પણ પ્રમાણ વિના ખાતી લે છે કે

પૂર્વના વેદમર્મો પંડિતોએ મદનુથી જગતની પ્રકૃતિમાં વિહૃતિ થાય છે, એવું સિદ્ધ કરી રાખ્યું છે.....મદનુ સમયે લોક માનના આસપ્ત સમાન વદન થાય છે. જગતની સુખભા નાશી આવે છે.<sup>૩</sup>

આ શુદ્ધિની નિર્મળતા વિશેષ તો તેના જીવનમાં અને આમ-

૧ નર્મદનું મંદિર, ગય વિશાલ. પૃ. ૩૫૦થી ૩૫૮. ૨ એનન પૃ. ૩૫૫. ૩ નર્મદિયાર, પૃ. ૨૧૬.

કવિ નર્મદનું ગદ્ય.

રણોમાં દેખાય છે, તેના પ્રસિદ્ધ લેખોમાં તો પરીક્ષા વિના કેવળ આસ્થાથી કેટલુંક માની લે છે ત્યાં જ જણાય છે, તે સિવાય નહિ.

મનની નિરાશામાં તે પૂર્વજીવનની શ્રદ્ધા અને વહેમોમાં લપસી પડ્યો. જાણે હવે કંઈ જ કરી શકાય તેવું રહ્યું નથી, ત્યારે હવે છેલ્લે ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને એ જ કરીને, એવી હારણુશુદ્ધિ મને તેનાં છેલ્લાં લખાણોમાં જણાય છે. તે કહે છે:

ક્ષાત્ર વર્ગને માળા જપવાનું કશું ? હા. પ્રવૃત્તિના ઉદ્યોગમાં ફાટી નથી ત્યારે જાગૃત્તું કે સમય અનુકૂળ નથી; એમ છે ત્યારે નિવૃત્તિના માર્ગને ઉદ્યોગ કરવો—અભિમાન મૂકી ઈશ્વરને સમ્મવાનો કે તે સમય ઉપર સહાય થાય.<sup>૧</sup>

હો આર્ય, અમલ્લાની બચસ્થિત સારી સ્થિતિ જોતા બ્રિટિશ સત્તા વડવાને તો લાખો કાળ જોઈએ; પણ નીતિબળ ઘટવા માડ્યું છે, એમા તો સંશય નથી, પણ વળી તે સંબંધી તર્ક કરવા ને કોડમાં આશા ભાંધવી એ ઘેલાઈ છે અને ઈલાહીના લોકની પેઠે ઉદ્યોગ ચલાવવો એ તો મૂર્ખાઈ જ છે એમ તું જાણ. ખાલસાની પ્રજાએ ખુદા ખર્મવાની નીતિ છોડી બીજી નીતિ લેવી, એ યોગ્ય નથી જ.,.

દેશાભિમાનના નિબંધમાં શું થઈ શકે ને શું ન થઈ શકે તેનો વિચાર કરે છે, તેમાં પણ પ્રથમ, ઉપરના અવતરણમાં છે તે પ્રમાણે, ઇલાહીની પેઠે લગાઈથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો સંભવ નથી જ એમ કહે છે અને પછી બીજા વિકલ્પનો વિચાર કરતાં કહે છે:

પ્રજાના સુખત્યારોની સમાજો થાય ને તે સરકાર પાસે હક ન્યાય સુખ માટે એકું, પરદેશી પક્ષમાં સનાને અધીન એવી હિંદુસ્તાન જેવા મોટા દેશની, અનેક જાત ધર્મવાળી, ને રાજપ્રકરણમાં ચિત્ત ન રાખનારી એવી, વળી સેક્રો વર્ષ થયા પસત્ર એટલે લગી શુદ્ધિનીતિએ લીધું એવી

પ્રજામાં ચલાવે શી આચાર કરવી? હિંદુસ્તાનના લોક સમસ્તાન મુખત્યારોની એક મોટી સભા થાય-કનેડા કે આયરલેન્ડની જેઠે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દેશીઓ જેસે એને માટે પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા છે. ૧

એ નિર્મળતા જેવટના ભાગમાં પોતે પ્રજા પૂછે છે:

ધર્મ વિષયમાં સમૂહજેનાં પશ્ચુ જુદાં મત, એને લીધે અને પ્રવૃત્તિને જ વિચારે તથા દ્વારી થાકી ગયેલે અભિમાનને ભૂલી પડેલી સંસદી બાવરી થયેલી પ્રજાએ હવે કીઓ માર્ગ લેવો ?

આ પ્રજાનું વર્ણન તે નર્મદનું પોતાના મનનું જ વર્ણન છે. આ પ્રજા પૂછીને તે જવાબ આપે છે:

આપણા પૂર્વના જ્ઞાની શિષ્યજ્ઞેઓની શિક્ષા આવી છે:—

સેંકડો વર્ષ પરંત્ર રહી સ્વતંત્ર થવાની ટુમેચ્છા થઈ છે તો શિક્ષિ-કાળ વહેલો મોટો પાશુ આવશે જ માટે ધીવજ રાખવી. પારકી નીતિએ આપણું જળ વધનારું નથી: આપણું જળ આપણી પોતાની જ નીતિએ વધશે ને તેને માટે પહેલી આ સમજ કે, પરદેશી ધર્મ નીતિ રીતિ વસ્તુ ઉપર નો મોહ થયો છે તે ઇચ્છુલો: આત્મસ્વરૂપ ઝોળખી નિર્મળ થવું. રાગી વૃત્તિને અંકુશિત રાખીને ત્રિશામનુષ્ઠિ ધરવી કે, નથી આ લોકમાં દૃઢ નિયમે ચારાં કામ ચામ ને પરત્રોકમાં સારી મતિ મળે. ૨

એના સમસ્ત આનસનું પરિવર્તન થવામાં મને આટલાં કારણો જણાય છે.

આ સમયની ટેલી પશુ નર્મગત કરતાં તદ્દન ભુત પ્રકારની છે. નર્મગતની ટેલી સીધી સાદી એકામ કાર્યોન્મુખ છે. પછી રાજ્યરંગમાં ટેલી ધીમે ધીમે બદલાવી ગયેલ છે. રાજ્યરંગ ઇનિદાસનું પુસ્તક છે. તેમાં માત્ર દોકીટ જ દોરવાની રોય, તેમાં જદુ જદુ તો મનન ચિંતન કે જાંબા ઇનિદાસપટો ઉપરથી નિબ્ધન ચર્તા સામાન્ય સત્યનાં કથનો

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

હોય, તેમાં કોઈ પણ અમુક કાર્ય તરફ વાંચનારને પ્રેરવાનું ન હોય, એટલે શૈલી પણ એ પ્રકારની થાય. 'ધર્મવિચાર'માં પણ આ ઇતિ-  
હાસની શૈલીનું જ પ્રાધાન્ય છે. 'ધર્મવિચાર'ના કેટલાક લેખોમાં તો  
હકીકત હાંસીકાંસીને ભરેલી છે. મૂળ ઇમારતમાં અને ટિપ્પણોમાં પણ  
બધે નાની મોટી અનેક હકીકતો અને હકીકતો સંબંધી અભિપ્રાયો ભરેલા  
છે. જાણે નર્મદ રસતે જતાં યાકી ગયો છે અને ધડી ભર ઊભો રહી  
આખો રસતો લાંબો નજરે ફરી જોઈ જવા માગે છે. તેને કોઈ કર-  
વાનું સૂઝતું નથી, એટલે માત્ર બની ગયેલી હકીકત જ કહ્યાં કરે છે.  
અલગત હકીકત ઉપરથી તેને છેવટે સ્થાનોધર્મો ઉપદેશ કરવો છે પણ  
એ ભાગ પર આવતાં સુધી તો તે માત્ર હકીકત જ કહ્યાં કરે છે.  
પાછળથી આવી હકીકતથી તેની શૈલી કંઈક ક્રારે અને ક્યાંક ક્યાંક  
કડંગી પણ થઈ છે. આ સામાન્ય લક્ષણ તો આખું પુસ્તક વાંચતાં જ  
પ્રતીત થાય છે, તેના લખલા આપવાની જરૂર હું જોતો નથી. એટલે  
તે સિવાયનાં શૈલીનાં લક્ષણો અહીં કહીશ. આપણે નર્મદનું શૈલીમાં  
જોયું હતું કે નિબંધ લખતાં લખતાં તે વચમાં વાંચનારને પ્રત્યક્ષ  
સંબોધન કરવા માંડે છે. વસ્તુત્વની એ છટા અહીં પણ દેખાય છે,  
તે કે અહીં જરા બિનરૂપે દેખાય છે:

૩૨ (હવે શૈલી બદલીને) આર્યજન તુ ! (અંત નહિ) હો આર્ય ! તો  
તું અલ્પજ્ઞાન, તપ, વિદ્યા સ્થિતિ, વચ, સંગપણ રોહ એણે જ્યેષ્ઠ છે તો અમે  
આર્ય મર્યાદાશીલ છીએ, પણ જો તું મોટાદિકે અસાવધ છે તો અમે તુને  
સાવધ કરીશું પણ સામે કે દંડ, ને એમ કરવાને અમે અધિકારી છીએ. તો  
તું સમાન છે તો ફરી તે વિચાર ને યા સાથી કે રહે અજગો; અને કનિષ્ઠ  
છે તો સૂણ ને આજ્ઞા પાળ. અનણ્ય તારી સ્થિતિ ધર્મ અર્થ કામ વિષયમાં  
ત્રણ ભુંડી દયામણી છે પણ તું તેમ યોજાને નથી જોતો—તું તારા તોરમાં  
છે પણ હજી સમય છે વિચારી વર્તવાને.

૩૬ જાણ સિદ્ધાન્ત કે 'સ્વયં ભવતિ યદ્યથા ભવતિ તદ્યથા નાન્યથા'  
તે જે પ્રકારે થવાનું છે તે તે પ્રકારે થશે, બીજો પ્રકાર નહિ... ..

૪૩ ભાણુ, અર્ધર્થ ત્યાં નબળાઈ તથા અલ્પદશી અને ધર્મ ત્યાં જ સબળાઈ તથા લક્ષ્મી છે.....

૪૪ ભાણુ, ધર્મના જગ્ય અદ્ભુત છે.....

૪૫ ભો આર્થ ! પરાયા વિચાર કાઢી શુદ્ધ થા, નિઃસ્વદેહ થા, આસ્થા-વાન થા. ને કર્તવ્ય કર...

૪૬ ભો આર્થ ! સ્મરણ કર, અનેક જન્માંવરનો પ્રવાસ કરી તારે મૂળ ધામે જવું છે; સ્મરણ કર, તે ધામે જવાને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પામવું અવશ્ય છે; સ્મરણ કર, તે જ્ઞાન પામવાને વેદવિદિત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ તારે કરવાં છે. સંસારી અર્થકામનામાં વાગુ કલ્યાણ નથી, પણ સ્વધર્મ-વિષયમાં ને સ્વધર્મપાલણે જ છે; વૈરાગ્ય, બ્રહ્મિ, કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાન એ સાધને છે: પ્રવૃત્તિની અસાંતિમાં નદિ, પણ નિવૃત્તિની શાંતિમાં જ પરમ કલ્યાણ છે. ?

અહીં સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે કે ભાષા પાછી વધારે સંસ્કૃતમય થઈ છે. નર્મગદ્યની ભાષામાં, જૂના નર્મગદ્યના કૃત્રિમ શબ્દોને દેકાણું નવા નર્મગદ્યમાં આપણે વધારે સાદા ધરમયુ શબ્દો જોયેલા, તેને બાકે અહીં સંસ્કૃત શબ્દો વધારે જોઈએ છીએ, જોકે ભાષાના વધારે અભ્યાસથી તેણે અહીં ખોટા સંસ્કૃત શબ્દો બનાવ્યા નથી. વક્રત્વ છતાં ભાષા સામાન્ય વાતચીતની નથી, પણ તેમાં કંઈક ગૌરવ અને ભવ્યતા આણવાનો કૃત્રિમ પ્રયત્ન જણાય છે. રૂઢ વધારે લખાઈ ચયું છે પણ તે સાથે કૃત્રિમ આદંબર આવેલો જણાય છે. આ શૈલી અને રાભ્યરંગથી સજ થતી જણાય છે. રાભ્યરંગની પ્રસ્તાવનાનું પહેલું વાક્ય:

એક છે, અનેક છે, નિવર્તે છે, આનંદે છે: એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાગે છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે: પ્રેમ પોષે છે, સૌંદર્ય પ્રકાશે છે ને જગ્ય વિવાસે છે:—સર્વકાળ શીરવ.

આ વાક્ય સફળ કે નહીં. ટૂંક ગદ્યલેખના નમૂના તરીકે તેમનાં યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોમાં ઉનારે છે, વાંચતાં તેમાં મુંઝવે લખનો બાસ

કવિ નર્મદતું ગદ્યે

યાય પણુ છે, પણુ અર્થદષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં તેમાં વાંગાદંબર જણાયા વિના રહેશે નહિ, અને હાસ્યના પરીક્ષક સદ્ગત રમણભાઈએ એની એ નિર્જળતા જોઈને જ તેના અનુકરણમાં ભદ્રંભદ્રની પ્રસ્તાવના લખી જણાવ છે.

નર્મગદ્યમાં આવી કૃત્રિમતા જણાશે નહિ. તેની કવિતામાં એ જણાય છે. જોરસાના ભાનથી, જોરસો દર્શાવવાના આગ્રહમાં તે કવિ-તાને કૃત્રિમ કરી બેસે છે: ઘણી વાર અનોચિત્યનો દોષ પણુ કરી બેસે છે—ખાસ કરીને પ્રીતિની કવિતામાં. કવિતામાં તે જે જોરસા ખાતર કરે છે, તે અહીં ગદ્યમાં તે ભગ્યતા ખાતર કરે છે; અસંખત અહીં પ્રીતિની કવિતા જેવા અનોચિત્યને અવકાશ નથી, પણુ કૃત્રિમતા તો છે જ.

ક્યાંક તેની શૈલી ગૂંચવાઈને અવિશદ થઈ જાય છે: ✓

બગાડનાં કારણ પૂર્વજન્મના—કળનાં માનતા છતે દરય રોગ કાઢવા તથા સારી સ્થિતિ કરવા સદન કરતા ધીરજથી નીતિના ઉપાય યોજવા, એ આર્થપુરુષાર્થ છે. પૂર્વજન્મને ન માનનારા, કાળ દત્તિહાસની નીતિને ન માનનારા, રત્નસ્તમસી બુદ્ધિના તે પોતપોતાની ચચળ બુદ્ધિયે બગાડનાં કારણ અમુક જ છે એમ માની લે ને સાદસ ઉપાયે કાર્ય ખરું કરી બતાવે તોપણુ તે કારણ પૂરા સાચાં નહો જ ને કાર્ય ફાખડ;—કાર્યપટનાને દહાડ ફૂટ ઉમે કારણ દોષ છે તો ફૂટ ને એ પણુ યોદ્ધાંક તે પૂરા કમ બહુાય છે અને જે ઉપાય પશ્ચિમામે ચોખ્ખી સિદ્ધિ ન આપે કે અપાયરૂપ યાય તે શ્રેષ્ઠ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

આવા બોમ દાખલા છે પણુ વધારે આપતો નથી. કદાચ આવાં વાક્યો વિરામચિહ્નોના વિશેષ ઉપયોગથી ઓછાં અવિશદ થાય, પણુ તે અવિશદ તો છે જ.

‘ધર્મવિચાર’ની શૈલીનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ વાક્યનો વ્યુત્ક્રમ.



છે. આ વ્યુત્કમશૈલી અત્યારે કવિશ્રી ન્હાનાલાલના અપદાગદ્યમાં બહુ દેખાય છે, પણ એ શૈલીનો પણ પ્રથમ પ્રયોગનું નર્મદ ગણાવેો જોઈએ. 'ધર્મવિચાર'માં આ શૈલીનો તેણે એટલો જાણે પ્રયોગ કર્યો છે, કે છટાછવાયા જે ત્રણથી વધારે દાખલા આપવાની મને જરૂર જણાતી નથી.

૧૮૬૦માં કવિ નર્મદાશંકરે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ માંડ્યો. જાહનાપછ સાથે ને એણે કૃષ્ણદાસ ઉપર લેખણ માંડ્યો.<sup>૧</sup>

તે ગુજરાતી તથા દક્ષણી સુધારવાવાળાની સ્થિતિ નીતિથી અપ્રસન્ન થઈ, ધર્મ સુધારાનો વિષય છાંડી દઈ, સુસ્ત જઈ રહ્યો કોરા અંધ પૂરો કરવાને.<sup>૨</sup>

નર્મદાશંકર ૧૮૫૮માં સાચી મતલાલ સાથે વાતો કરના એકેશ-વ્રમતના પ્રસારને અર્થે,<sup>૩</sup>

આથી વધારે દાખલા નથી લેતો. હવે આ વ્યુત્કમશૈલી વિશે મેં પહેલાં પણ કહેલું છે કે આપણી બાપાને તે કેવળ પ્રતિકૂળ નથી: આવી શૈલીની વિશેષ અસર ન હોય ત્યાં પણ માણ્યો રવાબાવિક રીતે વાક્યો વ્યુત્કમથી જોડે છે. તે ધણે જાગે લાગણી કે કટાક્ષમાં વખરાય છે, અને એ છટા બહુ આકર્ષક અને અસરકારક છે. પણ નર્મદ અને તે મછી કવિશ્રી ન્હાનાલાલે અને તેમના કેટલાક વિકાંગકાએ તેનો અતિપ્રયોગ કરેલો છે—જોકે અત્યારે એનું અનુકરણ થતું બંધ થયું છે. નર્મદની આ શૈલી તેનાં નાટકોમાં જણાય છે એ મેં 'નર્મદાશંકર કવિ'માં કહેલું છે, પણ તે પહેલાં પણ એ શૈલીના પ્રયોગો કવચિત્ જણાય છે. જેમકે

મોગલ રાજઓના વખતમાં કાશ્મીરમાં સાક્ષના કારખાનાઓમાં ૩૦,૦૦૦ મંદાતી ઢાંચો સાથે.<sup>૪</sup>

૧ એનન પૃ. ૨૪, ૨ એનન પૃ. ૨૮-૨૯. ૩ એનન પૃ. ૩૫.  
૪ જૂનું નર્મજલ પૃ. ૨૬૦.

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

આ ૧૮૫૬ અને ૧૮૬૦ વચ્ચેના દાખલો દાખલો છે. નીચેનો ૧૮૫૬નો દાખલો મને સૌથી પહેલો જણાયો છે.

પણ કેવી યશે અવસ્થા આપણી તે જોતા નથી !

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે આ બુદ્ધિમંદ શૈલી નર્મદ-માં ઉત્તરોત્તર વધતી જઈ-છે અને 'ધર્મવિચાર'માં તેનો સૌથી વધારે ઉપયોગ થયો છે. આ શૈલી જોકે ગુજરાતીમાં છે, પણ તેના અતિ-પ્રયોગનો પ્રારંભ હું અંગ્રેજીના અગ્રાંત અનુકરણથી થયેલો માનું છું. 'ધર્મવિચાર'ના ઉપર આપેલા દાખલા જોતાં, બુદ્ધિમંદ અંગ્રેજી વાક્યની પદ્ધતિને અનુસરવાથી થયેલો જણાયો. એ દાખલાનું અને તેટલું શબ્દશઃ અંગ્રેજી ભાવાન્તર નીચે પ્રમાણે કરી શકાય:

In 1860, Kavi Narmadashanker raised a controversy about widow-remarriage with Jadunath, and he sued Krishndas for libel.

He being dissatisfied with the condition and the ways of the Gujarati and Deccani reformers, left the subject of religious reform, went to Surat and lived there to complete his lexicon.

Narmadashanker, in 1858, used to talk with Vrajlal Shastri for the propaganda of monotheism.

આ અંગ્રેજી અનુવાદ સરખાવનાં જણાયો કે ગુજરાતી વાક્યોનો ક્રમભંગ અંગ્રેજી વાક્યરચનાને અનુસરીને કરેલો છે. આ ક્રમભંગનો ખીજો કોશ ખુલાસો નથી. આ વાક્યોમાં એવો ફાઈ ભાવ કે દટાણ

તેમાં કેટલાક નવા આવે. વર્તમાન સમય કહિલું પ્રતિબધ તોલવાનો છે, માટે હમણાં વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાનો નથી.<sup>૧</sup>

આ સમયમાં છાકરીને નવમું બેઠા વિના ને છાકરીને સોળમું બેઠા વિના લગ્ન કરવાં નહિ, સાથે રહેવાની વય ૧૩ ને ૧૯ નાખવી...પુનર્વિવાહ આવવાનો સંભવ ખાતરીએ તો. તે રીતે આ પ્રમાણે મત આપીએ કે, અળગી ન બેઠેલી એવીયું તેના કોઈ સગાએ દાન આપવું અને અળગી બેસતી થઈ હોય ને તેની છઠ્ઠા ફરી લગ્નની હોય તો તેણે છઠ્ઠાવર બોળવો. વળી ધણી સાથે રહેતી થઈ હોય ને સંતાન ન થયું હોય કે થઈને મરી ગયું હોય ને તેની છઠ્ઠા હોય તો તેણે પણ છઠ્ઠાવર બોળવો.

પચ્ચીસ વર્ષ ઉપરનીનો પુનર્વિવાહ ન થાય; પુનર્વલ્ન પછી વર મરે તો ત્રીજવાર લગ્ન ન કરવું; અલગનાવના મારણથી ધણીધણીઆણી નહીં રહે પણ થયેલા સંબંધ રખે નહીં.

૨૦—પુરુષ એકથી વધારે શ્રી કરે ?

ઉ—તેણે એકથી જ સંતુષ્ટ રહેવું, તોપણ તેને કેટલાંક મારણથી વધારે કરવાની સાચાશા છે ખરી.<sup>૨</sup>

આ થોડા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાશે કે તેના કોઈ અભિપ્રાયો તદ્દન કોણટા મઈ ગયા છે એમ તો ન કહી શકાય, તેમ જ તેણે યુસ્તપણે બધી જૂની રીતો સ્વીકારી લીધી છે એમ પણ ન કહેવાય, સુધારક તરીકેના પોતાના અભિપ્રાયોમાં તેણે અપવાદો અને મર્યાદાઓ મૂકી છે, મધ્યમ-ગૌરવનો બેઠ કરેલો છે, એમ જ કહી શકાય; અને આ સર્વ મર્યાદાઓ સમસ્ત સમાજદિનની અને ધર્મદષ્ટિની રૂ. આ બધું કરનાં છતાં તેણે સુધારાએ શું શું હુકમ તે જણાવ્યું છે અને સ્વીકાર્યું છે.

હું આગળ કહી ગયો કે એક પ્રકારના પરામર્શ અને અંત મુંઝવણથી નર્મદની સુદ્ધિ નિર્ભગ થઈ ગઈ હતી. તેના દાખલા તેના

કવિ નર્મદનું બેઘ

જીવનમાંથી ખતાવતાં મેં કહેલું કે એ બુદ્ધિની નિર્જનતા તેના લેખામાં  
 બહુ ખાસ દેખાતી નથી. એકંદરે તેના આ સમયના લેખો વિશેનો  
 નવલરામનો અભિપ્રાય, જે 'હેવટની ધડી સુધી નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ  
 હતી તેવીને તેવી જ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી' એ સ્વીકારવા  
 યોગ્ય છે. નિરંકુશ વેગીલાપણાથી અથવા એક છેડા તરફ ઘસડાઈ  
 જવાથી બુદ્ધિને જે મર્યાદા આવે તે તો મુધારકના દષ્ટિબિન્દુમાં પણ  
 હતી, અને તે ત્યાં જ એ પણ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે મેં નર્મદના  
 પરિવર્તન સંબંધી જે કંઈ કહ્યું, મર્યાદા ખતાવી, તે નર્મદના માનસ-  
 ની મર્યાદા છે, એનો અર્થ નર્મદની માન્યતા તત્ત્વતઃ ખોટી હતી,  
 કે સનાતન ધર્મનું દષ્ટિબિન્દુ ખોટું જ છે એવો થતો નથી. અત્યારે,  
 જગતના મહાન વિચારકો તો જિલટા સનાતનધર્મની શાંતિને માટે વધારે  
 હિતસુક બનતા જાય છે. 'ધર્મવિચાર' વાંચતાં દરેકને કશુંક કરવું પડશે  
 કે ધણી જગાએ નર્મદ તેમાં દીર્ઘદષ્ટિ, દૂરદેશીપણું, સમતોલપણું અને  
 મેદક દષ્ટિ દર્શાવે છે. તેણે દેશાભિયાન કરતાં ધર્મદષ્ટિને ઉત્તમ ગણેલી  
 છે છતાં 'ધર્મવિચાર'ના આખા પુસ્તકમાં તેણે દેશની રાજ્યપ્રકરણી  
 સ્થિતિ વિશે પુષ્કળ લખેલું છે. સરકારની ધારણા, પ્રવૃત્તિ, દાનત,  
 ઉદ્દેશ સમજવામાં તે કયાંઈ ઉતરાતો નથી. સરકારી રાજ્યના સ્થાપિત  
 બલનું મહત્ત્વ, અને આપણી પ્રજામાં ધર કરી ગયેલી નિર્બલતા, તે  
 ખરાબર પારખે છે. અને તે ઉપરાંત તે અત્યારની નિર્બલ થઈ ગયેલી  
 પ્રજામાં પણ પૂર્વના ગૌરવના હજી સુધી ટકી બેસા સદ્-અંશો પણ  
 ઓળખે છે. આ બધામાં, તે આપણા તેની પછી આવતા બે મોટા  
 સાહિત્યકારનો પુરોગામી ગણી શકાય આર્થપ્રજ્ઞના સદ્-અંશો ખતા-  
 વવામાં અને સંસારમુધારકોના દોષો ખામીઓ જૂલો દર્શાવવામાં, અને  
 ધર્મ પછી જ સ્વતંત્રતા આવશે એ આસ્થા પ્રગટ કરવામાં તે ધણી  
 જગાએ સરસ્વતીચંદ્રકારનો પુરોગામી બને છે, અને નવા સુધારા  
 આપણી પ્રજાના ઇતિહાસસિદ્ધ અંતર્ગત સ્વભાવને અનુકૂળ રીતે થવા  
 જોઈએ, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને બીજાનું રાખીને થવા જોઈએ,

નથી, જેથી ગુજરાતીમાં સ્વાભાવિક રીતે ક્રમભંગ આવે. એટલે અંગ્રેજીના અનુકરણને આ ક્રમભંગનું હું કારણ ગણું છું. નર્મદે એમ ઘણી જગ્યાએ અંગ્રેજીનું ઉતાવળિયું અનુકરણ કરેલું છે. “સારા સારા વિદ્વાન એમ કહે છે કે કવિતાનું મુખ્ય તાકતું એ આનંદ તરફ છે”<sup>૧</sup> એમ તે કહે છે ત્યારે “Great scholars say that the principal aim of poetry is pleasure.” એ કે એવું કાંઈ વાક્ય અને ખાસ કરીને અંગ્રેજી aim શબ્દ તેના મનમાં છે. ‘પદાર્થઘટિહાસ’<sup>૨</sup> શબ્દ તે વાપરે છે ત્યારે, અને ખાસ કરીને ‘ઘટિહાસ’ શબ્દ વાપરતાં, તેના મનમાં અંગ્રેજી પદ Natural History છે, નહિતર બીજી કાંઈ રીતે, બીજી કાંઈ ભૂલથી પણ ગુજરાતીમાં ઘટિહાસ શબ્દ અહીં આવી શકે નહિ. આ જ રીતે તેણે અંગ્રેજી વાક્યરચનાનું પણ અનુકરણ કર્યું, તેની વિસફલતામાં તેને કાંઈક લખ્યતા દેખાઈ, અને તેથી તેણે તેના પ્રયોગ વિસ્તાર્યો એવું મારું નિદાન છે.

અહીં હું નર્મદની શૈલી વિશેનું મારું વક્તવ્ય પૂરું કરું છું.<sup>૩</sup> અને પરિવર્તનના પ્રશ્નની એક બીજી બાબત હાથમાં લઉં છું.

આ પરિવર્તનમાં શું શું ફેરફાર બદલાયું તે જોઈએ. પ્રથમ તો એ કે આ પરિવર્તન કાંઈ વિગતનું કે માત્ર સાધનનું કે કાર્યક્રમનું નથી, પણ આખી દૃષ્ટિ કે શ્રદ્ધાનું પરિવર્તન છે. આ પરિવર્તનમાં, આપણે કિપર જોયું તેમ, દેશાભિમાનની કેવળ એકિક સુખો મારેની ઉમ પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિ જ દિન્દ માટે ઈષ્ટ નથી; ધર્મ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે અને ધર્મમાર્ગે જતાં બીજાં શુભો એની મેળે મળી રહેશે એવી ખ્યાલ રહેલી છે. અસારે દુઃખો છે પણ તે તો, સંસારમાં પડ્યા જ કરે છે, તેને માટે શાન્તિ શાખતી એ જ ખરું દર્શન છે.

૧ નવું નર્મદમઘ પૃ. ૧૩૩. ૨ એજન પૃ. ૧૯૩. ૩ જુઓ આ લખનું પરિશિષ્ટ ૧ છે.

એ નવી શ્રદ્ધાથી, જે સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર તેણે પ્રથમ હિત રીતે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા તે બધા પ્રશ્નો તે ફરી વિચારી તે વિશે પોતાના નવા અભિપ્રાયો દર્શાવે છે. આપણે અહીં તે દૃષ્ટાંતો જ નોંધીએ. જ્ઞાતિ તુલના વિશે તે એક દિવસ બહુ આતુર ઉત્સાહી અને આશાવાન હતો તેને બદલે તે હવે કહે છે:

અમે નથી કહેતા કે જ્ઞાતિઓ નિર્મૂળ થાય ( તે યવાની જ નથી )  
પણ શાખા જ્ઞાતિ તથા ઉપજ્ઞાતિ ઝાઝી થાય એમ ઇચ્છાયે છિયે; આચાર  
અવશ્ય પાળવાનું કહીએ છીએ, પણ અહંપાચારે મહિનના ને અત્યાચારે  
મૂર્ખતા એવું નથી ઇચ્છતા. ફર પરદેસ જઈ આવનાર તે ઘોડાએક પ્રાયશ્ચિત્તને  
જ માત્ર આધીન રહે.?

બીજા પણ અભિપ્રાયો દૃષ્ટાવવાયા નોંધ જઈએ:

અમારું મત ત્રિયો બણે તેને માટે છે પણ તેઓએ કેઈ કેઈ વિધા  
સાધવી, તેઓને કેવે પ્રકારે સજાવવી ને શાળાઓ કેવી બેઠીએ, એ વિષે  
ચેતના અમે કીધી નથી.?

અમારું મત હવે આ છે કે, ધર્માચારે પોતાની જ સ્ત્રી માનનારી જ્ઞાતિ-  
ઓમાં વિધવાવ્રત ન થવા. પ્રથમ આપેલા મતમાં ક્યા ને આ લોકમુખના  
વિચાર આગળ પડતા હતા ને અમણાનાં મતમાં શુદ્ધિ ને પરલોક તથા  
આ લોકહિતના આગળ પડતા છે.?

શ્રીપુરુષે સ્વેચ્છાએ પરણું કે વડીલની ઇચ્છાએ લગ્ન થવાં, એમાં  
વધારે સારું કીલે ૧...ઉપલાં એ મતમાં બીજું બલિષ્ઠ છે; કેમકે તેમાં પિતૃના  
મુખ કરતાં ઘરને હિમ રાખવા ઉપર બનેલો લક્ષ વિશેષ હોય છે, મર્યાદાને  
વિચારે.૪

મુખ્ય જ્ઞાતિઓ પરંપરા નહીં રહેવી જોઈએ; પણ વળી સમયે સમયે  
નવી વ્યવસ્થા થવી મુલકર્મ પ્રમાણે—પ્રત્યેક જ્ઞાતિમાંથી કેટલાક ખસે ને

૧ ધર્મવિચાર પૃ. ૧૯-૨૦. ૨ એનન પૃ. ૧૭૩. ૩ એનન પૃ. ૧૨૬.

૪ એનન પૃ. ૧૨૮

તેમાં કેટલાક નવા આવે. વર્તમાન સમય કહિલુ પ્રતિબંધ તોડવાનો છે, માટે હમણાં વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાનો નથી. ૧

આ સમયમાં હાડફીને નવમું બેઠા વિના ને હાકરાને સોળમું બેઠા વિના લખ કરવાં નહિ, સાથે રહેવાની વય ૧૩ ને ૧૯ તાપવી... પુનર્વિવાહ આદરવાનો સંબંધ માનીએ તો તે વિષે આ પ્રમાણે મત આપીએ કે, અગતી ન બેઠેલી એવીનું તેના કોઈ સમાએ દાન આપવું અને અગતી બેસતી થઈ હોય ને તેની ઇચ્છા ફરી લગ્નની હોય તો તેણે ઇચ્છાવર બોળવો. વળી ધણી સાથે રહેની થઈ હોય ને સંતાન ન થયું હોય કે થઈને મરી ગયું હોય ને તેની ઇચ્છા હોય તો તેણે પણ ઇચ્છાવર બોળવો.

પચ્ચીસ વર્ષ ઉપરનીનો પુનર્વિવાહ ન થાય; પુનર્વિવાહ પછી વર મરે તો ત્રીણવાર લગ્ન ન કરવું; આણનાવના કારણથી ધણીધણીઆણી ભૂઈ રહે પણ થયેલા સંબંધ ટોળે નહીં.

પ્ર૦—પુરુષ એકથી વધારે શી કરે ?

ઉ૦—તેણે એકથી જ સંગ્રહ રહેવું, તોપણ તેને કેટલાંક કારણથી વધારે કરવાની શાસ્ત્રાગ્રા છે ખરી. ૨

આ થોડા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાશે કે તેના કોઈ અભિપ્રાયો તદ્દન જિજ્ઞાસુ મઈ ગયા છે એમ તો ન કહી સકાય, તેમ જ તેણે સુસ્તપણે બધી જૂની રૂઢિઓ સ્વીકારી લીધી છે એમ પણ ન કહેવાય, સુધારક તરીકેના ખોતાના અભિપ્રાયોમાં તેણે અપવાદો અને મર્યાદાઓ મૂકી છે, પ્રધાન-ઔણ્યનો ભેદ કરેલો છે, એમ જ કહી શકાય; અને આ સર્વ મર્યાદાઓ સમસ્ત સમાજદિતની અને ધર્મદૃષ્ટિની છે. આ બધું કરતાં છતાં તેણે સુધારાએ શું શું કહ્યું તે ગણાવ્યું છે અને સ્વીકાર્યું છે.

હું આગળ કહી ગયો કે એક પ્રકારના પરામવધી અને અંત મૂંઝવણથી નર્મદની ભુદિ નિર્ભંગ થઈ મઝી હતી. તેના દાખલા તેના

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

જીવનમાંથી બતાવતાં મેં કહેલું કે એ બુદ્ધિની નિર્જનતા તેના લેખોમાં ખુબ ખાસ દેખાતી નથી. એકંદરે તેના આ સમયના લેખો વિશેનો નવલરામનો અભિપ્રાય, જે 'હેવટની ધડી સુધી નર્મદાસંકરની બુદ્ધિ હતી તેવીને તેવી જ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી' એ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. નિરંકુશ વેગીલાપણાથી અથવા એક છેડા તરફ ધસકાઈ જવાથી બુદ્ધિને જે મર્યાદા આવે તે તો સુધારકના દષ્ટિબિન્દુમાં પણ હતી, અને તે ત્યાં જ એ પણ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે મેં નર્મદના પરિવર્તન સંબંધી જે કંઈ કહ્યું, મર્યાદા બતાવી, તે નર્મદના માનસની મર્યાદા છે, એનો અર્થ નર્મદની માન્યતા તત્વતઃ ખોટી હતી, કે સનાતન ધર્મનું દષ્ટિબિન્દુ ખોટું જ છે એવો થતો નથી. અત્યારે, જગતના મહાન વિચારકો તો ઊલટા સનાતનધર્મની શાંતિને માટે વધારે ઉત્સુક બનતા જાય છે. 'ધર્મવિચાર' વાંચતાં દરેકને કશુંક કરવું પડશે કે ધણી જગાએ નર્મદ તેમાં દીર્ઘદષ્ટિ, દૂરદેશીપણું, સમતોલપણું અને બેદક દષ્ટિ દર્શાવે છે. તેણે દેશાભિમાન કરતાં ધર્મદષ્ટિને ઉત્તમ ગણેલી છે છતાં 'ધર્મવિચાર'ના આખા પુસ્તકમાં તેણે દેશની રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિ વિશે પુષ્કળ લખેલું છે. સરકારની ધારણા, પ્રવૃત્તિ, દાનત, ઉદ્દેશ સમજવામાં તે ક્યાંઈ છેતરાતો નથી. સરકારી રાજ્યના સ્થાપિત બંધન મહત્ત્વ, અને આપણી પ્રજામાં ધર કરી ગયેલી નિર્જનતા, તે બરાબર પારખે છે. અને તે ઉપરાંત તે અત્યારની નિર્જન યર્ષગયેલી પ્રજામાં પણ પૂર્વના ગૌરવના હજી સુધી ટકી ગયેલા સદ્-અંશો પણ ઓળખે છે. આ બધામાં, તે આપણા તેની પછી આવતા જે મોટા સાહિત્યકારોના પુરોગામી ગણી શકાય આર્યપ્રજાના સદ્-અંશો બતાવવામાં અને અંસારસુધારકોના દોષો ખામીઓ બૂલો દર્શાવવામાં, અને ધર્મ પછી જ સ્વતંત્રતા આવશે એ આસ્થા પ્રગટ કરવામાં તે ધણી જગાએ સરસ્વતીચંદ્રકારનો પુરોગામી બને છે, અને નવા સુધારા આપણી પ્રજાના ઇતિહાસસિદ્ધ અંતર્ગત સ્વભાવને અનુકૂળ રીતે થવા જોઈએ, આપણી ગ્રામીણ સંસ્કૃતિને બીજાનું રાખીને થવા જોઈએ,



એ આગ્રહમાં તે સુદર્શનકાર મણિભાઈ નમૂભાઈનો પુરોગામી અને છે.

અહીં આપણે નર્મદના ગદ્યની વિવેચના પૂરી કરીશું. અને તેમ કરતાં આપણને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે નર્મદ આપણા સાહિત્યનો એક સાચો વીર હતો. તેના સફળ વેદનાશીલ હૃદયે આખા દેશની પામરતાનું દુઃખ અને અપમાન અનુભવ્યું. તેની તોક્ષણ વેગીલી અને નીકર શુદ્ધિએ તેના ઉપાયો યોજ્યા અને એક વીરને શોભે તેવા ત્યાગ, સમ્યક્, અને બહાદુરીથી તે કહેવામાં તેણે પોતાની સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિ અને હૃદયની સંપત્તિ વાપરી. આખું જીવન તેણે સત્યની શોધમાં અને પોતાને જે સત્ય સમજાય તે મન વાણી કર્મમાં પ્રમદ કરવામાં ગાળ્યું. પોતાના સ્વમાવની વિલક્ષણતાને લીધે સ્વીકારણાં સાહસોની નવીનતાને લીધે અને સામાન્ય માણસની જડ ઉપેક્ષાને લીધે તેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. તેની જીવનસરિતા દિશા બદલતી, ક્વચિત્ સ્પર્શન કરતી, ક્વચિત્ ડહોળાતી પણ પોતાના ઉદ્દેશ તરફ જ વહી છે. ઇન્દ્રે જેમ વૃત્તને મારી દિવ્ય પાણીને છૂટાં કરી વહેતાં કર્યાં તેમ તેણે પણ જૂની જડતાને હણી, આપણી નવ, સરસતાનાં પાણી વહેતાં કર્યાં હવે તે પાણી અનેક નવી નવી દિશાએ જશે પણ તેનું મૂળ ચિરકાળને માટે આપણા સાહિત્યમાં સ્મરણમાં રહેશે.

## પરિશિષ્ટ ૧ છું.

નર્મદના ગદ્યની કેટલીક નાની બાજતો મારા ધ્યાનમાં આવી છે તે અભ્યાસીની નજી માટે અહીં લખતો. જઈ છું. પ્રથમ તો એ કે તેના બધા ગદ્યમાં ક્રિયાપદ વિનાનાં વાક્યો તે વાપરે છે, જે ભંગીને હું આપણી ભાષાને તદ્દન અનુકૂળ માનું છું.

ન્યારે તે પ્રાઘલ્ય ત્યારે તેણે અધટિત કરતું જ કેમ ?

નર્મદ નર્મગદ્ય પૃ. ૧૫

નર્મદાસંકર હિંદુ ધર્મનું સરોધન ને એકેશ્વર ભક્તિનો પ્રસાર એને માટે ઉદ્યમી. તે જીવતાતી તથા દક્ષણી મુધાસવાળાની સ્થિતિ નીતિથી અપ્રસન્ન થઈ, ધર્મ મુધાસનો વિષય છાંડી દઈ, મુરત નર્મ રહ્યો કાશ મંચ પૂરો કરવાને.

ધર્મવિચાર પૃ. ૨૮-૨૯.

આવા બીજા દાખલા પણ છે, અને એ દાખલાથી ભાષામાં એક પ્રકારની છટા આવે છે; એ પ્રકારની વાકચરચનાનો પછીથી પ્રો. બ. કે. ઠાકોરે પુષ્કળ પ્રયોગ કૌશલ અને સફળતાથી કરેલો છે.

બીજા કેટલાક લાક્ષણિક પ્રયોગો નીચે આપુ છું :

હજારો ભૂખે તરસે ને આઢવે હેરાન છે.

નર્મ. ન. પૃ. ૧૪.

સાહિત્યથી અનુકૂળ છે.

એજન. પૃ. ૩૫૮.

દ્રવ્યથી અનુકૂળ છે.

એજન. પૃ. ૩૯૮.

અહીં ‘એ’ અને ‘થી’ પ્રત્યયો વિષય કે બાજત બતાવે છે. ‘આઢવે હેરાન છે’ એટલે ‘આઢવાના વિષયમાં-બાજતમાં’, તેમ જ ‘સાહિત્યની બાજતમાં’, ‘દ્રવ્યની બાજતમાં’ અને ‘અનુકૂળ’ પણ વિલક્ષણ રીતે વપરાયો છે. વરતુ પુરુષને અનુકૂળ કહેવાય, એહીં વરતુને લીધે પુરુષને અનુકૂળ થયો છે. હું પોતે આને ખરો પ્રયોગ માનતો નથી.

વિધિવર્તમાન કૃદન્ત એટલે 'વુ' પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં તે વારંવાર જૂઠ કરતો જણાય છે. દાખલા :

સંસારમાં રહાયી પૈસો કમાવવાયી, નામ મેળવવાયી પણ શું ?  
મારી દલીલ પૃ. ૪૧.

‘કમાવવાયી’ ને બદલે ‘‘કમાવાયી’ જોઈએ.

જે રચના મારા હિંદીમાં આવી તેની મઝા ખરેખર ન વર્ણાય તેવી છે.  
મારી દલીલ પૃ. ૮૩,

‘વર્ણાય’ નહિ પણ ‘વર્ણવાય’ જોઈએ.

આપણે કેટલું શરમાવવાનું છે. નૂનું નર્મમય પૃ. ૭૮.

‘શરમાવાનું’ એમ જોઈએ.

તારો કસબ બનાવો બંધ રાખ. જીવન પૃ. ૩૧૩.

‘બનાવવો’ જોઈએ. નવલમંથાવણીમાં પણ આ જાનની જૂલ

છે, એક જ દાખલો :

મી. નદરાંકરની રીઝમાત વર્ણવાની શક્તિ ખરેખરી વર્ણીત અદ્ભુત છે. નવલ મંથાવણી સાળોપથેમી આજ્ઞાતિ લા. ૨. પૃ. ૧૮૨.

‘સરત તરફ એ ‘વ’ ભેગા બોલતાં એક જોવા બોલાય છે તેને કીધે કદાચ આવી જૂલો થતી હશે એક બીજી ખાસિયત પણ બન્નેમાં મને જણાઈ છે જોકે તેના વધારે દાખલા મેં ભેગા કર્યા નથી.

એ તેઓના સ્વભાવજ દેખાય છે. નૂનું નર્મમય પૃ. ૨૭૬.

ખરા રસની માત્ર જ છાંટ દોષ.

નવલમંથાવણિ શા. અ. લા. ૨. પૃ. ૧૮૨.

બન્ને દાખલામાં ‘જ’ના સ્થાનની જૂલ ■ આ ઉપરાંત નર્મદ

કોઈકોઈ જગાએ ક્ષીરિ કર્મણિ પ્રયોગની જૂલો કરતો જણાય છે—પછી કી ખબર એવા પ્રકારના સ્થાનિક પ્રયોગો થતા હોય તો ! દાખલા :

એણે ઋગ્વેદ સંહિતા આખી લણી હતી. મારી હકીકત પૃ. ૧૨

“એ ઋગ્વેદસંહિતા આખી લણ્યો હતો” એમ આપણે કહીએ.

શિવાજીએ ૧૬૬૪માં પોતાને રાજા કેવડાબધું. ધર્મવિચાર પૃ. ૧૭૪

‘રાજા કેવડાબધો’ જોઈએ.

તે બાકી મેં તને વર્યા છે. સરકારી નર્મગદ્ય પૃ. ૧૬૩

“હું તને વરી છું” એમ જોઈએ.

તે પછી નર્મદના કેટલાક શોખના શબ્દો પણ નોંધવા જોવા છે: ધ્રુમ, ધ્રુમ, જોરસો વગેરે.

તેણે નવા બનાવેલા શબ્દો પણ એકઠા કરવા જોઈએ. જોવા કે લાગણી, સ્વદેશાભિમાન. કદાચ સાક્ષર શબ્દ તેણે સીધી પહેનો વાપર્યો હશે.

એમ કહી શકાય કે તેણે નવા જ વાપરવા માંડેલા શબ્દો તે એના સ્વભાવના પ્રમુખ અંશો બતાવે છે: લાગણી, સ્વદેશાભિમાન, સાક્ષર.

નેપિમાં લખે છે: “કાગકાદેવીના રેસ્તા પર સાહીવાગાના માળા સામે લઈતુ ભગનના માળામાં (હાલ તે જ્યા પર શેઠ ગોવિંદજી હંસરાજનું પર છે), કવિશ્રી આચરે...<sup>૧</sup> વરસ રહ્યા. એ ધરના માલોક હરિદાસની કવિ ઉપર અતિશય ભક્તિ હતી. કામ્ ભાડુતનું બે માસ પણ ભાડું ચડવાં નહીં દેતા હતા, પણ કવિશ્રીનું એક વરસનું ભાડું ચડી જતું પરંતુ તેઓ કદી પણ ઉવરાણી આવના નહીં. કવિશ્રીની હામીની તેઓ હંમેશ સ્નાન કરી, કાકોરજીનું પૂજન કીધા પછી પૂજન કરતા તથા તેને કૂલનો દાર પહેરાવતા હતા.” આવા બીજા દાખલાઓ પણ હશે ખરા.

એટલે નર્મદની હેરાનગતી માટે આપણને લાગણી થાય, આદર-ભાવ થાય, લેણાએ મદદ કરી હોત તો સાડું એમ થાય, પણ તે હેરાનગતી માટે સમાજને જનાબદાર ન ગણી ચકાવએમ હું માનું છું.

**દસ** વર્ષના દેંકા ગાળામાં ગુજરાત-ગ્રંથ ગુજરાતમાં વિખ્યાત આ પ્રકાશન સંસ્થાએ આજસુધીમાં દોઢસો ઉપરાંત પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં છે. આ પુસ્તકો અનેક ધરોમાં-અનેક ગામોમાં પહોંચ્યા છે. આ પ્રકાશનોમાં સમાજના અને રાષ્ટ્રના પ્રશ્નોનું પૃથક્કરણ કરતી લાંબી નવલકથાઓ છે, જીવનના પ્રશ્નોને ચર્ચાતો દેંકો વાર્તાઓ છે, દેશપરદેશનાં વીરોનાં પ્રેરક જીવનચરિત્રો છે, નવી દ્રષ્ટિ આપતું કિશોર-આલ સાહિત્ય છે અને રાજોના ઉપચાર માટે કુદરતી ઉપચારની દ્રષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપતાં પુસ્તકો છે.

## અ મા રાં ન વાં પ્ર કા શ નાં

### નવલકથા

૧ સુવર્ણમૃગ	૩-૮-૦
૨ ખંડિત કલેવરો	૩-૮-૦
૩ દીપનિર્વાણ	૩-૪-૦
૪ ઉપમા	૨-૮-૦
૫ પરિવર્તન	૩-૮-૦
૬ સમા	૫-૦-૦
૭ અણખૂરધારા	૩-૦-૦
૮ સુરભિ	છપાય છે.
૯ શયીજતા	૨-૮-૦

### વાર્તા

૧૦ લખચોરાસી	૩-૦-૦
૧૧ પશ્ચીમ અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
૧૨ પાંખ વિનાના	૩-૦-૦
૧૩ બીલીપત્ર	૩-૦-૦
૧૪ રંગ છે બારોડા!	૨-૮-૦
૧૫ પ્રથમ પત્ની અને બીજી વાતો	છપાય છે.
૧૬ જીવનનાં વહેણ	૨-૮-૦

### સાહિત્ય અને વિવેચન

૧૭ આપની સેવામાં	૩-૦-૦
૧૮ પરિભ્રમણ	૩-૦-૦
૧૯ આલોચના	૩-૮-૦
૨૦ સાહિત્યવિહાર	૩-૦-૦
૨૧ નર્મદ-અર્વાચીન ગદ્યપદ્ધતિ	પ્રણેતા ૨-૮-૦
૨૨ સાહિત્ય અને પ્રગતિ ગ્રંથ	બીજો ૩-૦-૦
૨૩ સાહિત્ય અને સંસ્કાર	૩-૦-૦
	કાવ્ય
૨૪ રવીન્દ્રવીણા	૨-૮-૦
૨૫ પ્રાચીનો	૨-૮-૦
૨૬ હર્વદી અને યાત્રી	૨-૦-૦
૨૭ રાષ્ટ્રગીત	૧-૮-૦
	કટાક્ષ
૨૮ સાંજેલાના સૂર	૨-૮-૦
	વિજ્ઞાન
૨૯ ગગનને ઝાંખે	૩-૮-૦

## પરિશિષ્ટ ૨ જી

નર્મદ વિશે લખતાં ઘણા વિવેચકોએ, નર્મદની તંગ રિયતિ તરફ સંમતતા દર્શાવતાં, ગુજરાતી સમાજની ઉપેક્ષાની સખ્ત નિંદા કરી છે. નર્મદને ઘણું ખમવું પડ્યું હતું એ ખરું. પણ તે બધાને માટે સમાજને જવાબદાર ગણવો એ ન્યાય નથી. અલગન સમાજ છે તે કરતાં વધારે કદરવાન હોવાની જરૂર છે. પણ નર્મદની ઘણી ઉપાધિઓ માટે સમાજ જવાબદાર નથી, તે પોતે જવાબદાર છે. નર્મદની રિયતિ સાધારણ રીતે સારી હતી. તેણે પોતાની ચક્ષિ ઉપરાંત ખરચ કરીને ઘર કરાવ્યું ત્યારથી તેની રિયતિ બગડી છે. નવલરામ એના કરજ વિશે લખતાં કહે છે: “આ કરજ સ્વાર્થ વિશેષ કારણ એનું સરસ્વતીમંદિર એટલે પોતાના ઘરની સામે જમીન લઈ એક બંગલો બાંધ્યો તે જ હતું...આ બંગલો બાંધતાં ૧૨-૧૩ હજાર રૂપિયા આશરે ખરચ થયા હતા.”<sup>૧</sup> બાકી નર્મદને જે મદદો મળી છે તે અત્યારે પણ ચારી ગણાય. “મારી હકીકત”માં એક જગ્યાએ તે રૂ. ૫૦૦૦) કરસનદાસ પાસેથી મળ્યાનું લખે છે.<sup>૨</sup> અને બીજી એક જગ્યાએ કરસનદાસે લઈ દીધેલા શેરમાં રૂ. ૫૭૦૦)નો નફો થયાનું લખે છે. નવલરામ “કવિ જીવન”માં “અત્યાર મુધીમાં એની તરફથી નર્મદાશંકરને ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે. બીજાઓ તરફથી ક્વચિત આપેલા તે મોઝાસેજ અને તે બધાનો કુલ સવળો જાગ્યે એક હજાર થાય” એમ લખે છે. ઉપર કહેલી શેરના નફાની રકમ આ દસ બાર હજારની બહારની હોય તો મદદ એથી પણ વધારે ગણાય. અને સામાન્ય રીતે નર્મદાશંકરની આવક તદ્દન ઓછી તો નહિ હોય. ૧૮૬૩માં નર્મદાશંકરને ઈનકમટેક્સ સંબંધી અમલદાર સાથે તકરાર થઈ હતી તે સંબંધમાં નર્મદ લખે

૧ નર્મ કવિતા, કવિજીવન પૃ. ૪૩.

૨ ચારી હકીકત પૃ. ૮૯.

૩ એજન પૃ. ૮૨.

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

છે “ સાહેબને કહું કે આ પ્રમાણે નાણાં સંબંધી વિગત, આ પ્રમાણે આજરુ ને આ પ્રમાણે મારો જોરસો છે. ” એ પ્રકરણ પૂરું થતાં કહે છે “ પછવાડેથી સરચાજી યોડો ઝોલો થયો હતો. ” એટલે સરચાજી આપવો પડે તેટલી આવક તે વરસ તો હતીજ. તેમ છતાં નર્મદ તંગીમાં આવ્યો તેનું કારણ તેની ઉદારતા અને તેનું અવિચારી ખરચાણપણું. ‘ મારી હકીકત ’ માં તે જણાવે છે, તે પ્રમાણે મુંબઈના ધરનું બાકું રૂ. ૭૫ હતું,<sup>૧</sup> એ અત્યારનાં જિંચાં બાકાંના ધોરણે પણ ધણું ગણાય. સારા ગવૈયામાં લોકો પૈસા વાપરે એવો દાખલો ખેસાડવા તે એક રાતમાં રૂ. ૨૦૦ ખરચી નાંખે છે.<sup>૨</sup> કાઠીગવરીની એક નોંધવહી મને જોવા મળેલી તે ઉપરથી જણાય છે કે નર્મદે મુંબઈમાં ઘોડાગાડી પણ રાખેલી. વળી એ લખે છે, “ હરજોવન મામાના ધરમાં ઠાકોરદાર આગળ આ ધરનું બાકું રૂ. ૭૫ પંચોતેર હતું. ” વળી લખે છે: “ આ ધરમાં એક વખતે થયેલી દલગીરી દૂર કરવા માટે પોતાને ઘેર રહેલા શીવરામ ગવૈયાની સહાયતાથી મુંબઈમાં તે સમયે વસતા સર્વે ગવૈયાઓનો મેળાવડો કરાવ્યો હતો અને એક રાતમાં રૂ. ૫૦૦) પાનસો ખરચી કીધો હતો. ” આ પ્રસંગ ‘ મારી હકીકત ’ માં લખેલો છે તે જ કે જુદો તે હું કહી શકતો નથી. પણ નર્મદનો ગમે તેવો ચુશ્ચાનુરાગી પણ આને વાજબી ખરચ ગણી શકે નહિ. કવિની ઉદારતા હું કશુંલ કરું છું, તેને માટે મને આદર અને આશ્ચર્ય પણ થાય છે, પણ તેમની ગમે તેવી ઉચ્ચાશથી ઉદારતાનું ખરચ પણ સમાજને બરી આપવું જોઈએ એમ, અથવા એવી ઉદારતાને પરિણામે એ દેવામાં આવી પડે ને હેરાન થાય તો તેને માટે સમાજના સામાન્ય માણસને જવાબદાર, હું નથી ગણી શકતો. અને કવિ તરફ સામાન્ય માણસની ઉપેક્ષા હશે, પણ કેઈ કેઈ પ્રસંગે તો આપણે કદબી પણ ન શકીએ એવી ભક્તિના દાખલા છે. કાઠીગવરી પોતાની



ઇતિહાસ-રાજકારણ  
દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજમૂર્તિ  
૩-૮-૦૦

સત્તાવન ૭પાચ છે.  
બે વિચારધારા ૭પાચ છે.

આરોગ્ય

૫ સો વર્ષ જીવવાની કળા ૨-૮-૦૦  
૬ હાલીલાં દર્દોમાં કુદરતી

ઉપચાર ૨-૦-૦૦

૫ દવાનો ઉલ્લેખ પૂંટડો ૨-૮-૦૦

૬ દૂધ-મૃત્યુલોકનું અમૃત ૨-૮-૦૦

૭ મારો જલોપચાર ૭પાચ છે.

દિશોર સાહિત્ય

૩૮ ચૌબોલા રાણી ૧-૦-૦૦

૩૯ દોલતપરી ૧-૦-૦૦

૪૦ સોના પદમણી ૧-૦-૦૦

૪૧ નાગકુમારી ૧-૦-૦૦

૪૨ પરીકથાઓ ૩-૮-૦૦

આંગણના રાણી ૦-૧૦-૦૦

૪૩ કોર્તા અંગી ૦-૧૦-૦૦

૪૪ વગડામાં વસનારાં ૦-૧૦-૦૦

૪૫ રૂપરૂપના અંગાર ૦-૧૦-૦૦

૪૬ કંઠે સોહામણી ૦-૧૦-૦૦

૪૮ પ્રેમી પંખીડાં ૦-૧૦-૦૦

૪૯ ધનુરોરી ૦-૧-૦૦

૫૦ સંકરાચાર્ય ૦-૮-૦૦

૫૧ જરૂરિયે ૧-૦-૦૦

૫૨ પ્રવાસપત્રો ૮-૧૨-૦૦

છીપલાં ૦-૧-૦૦

નવલકથા

૫૪ પુનરાગમન ખંડ ૧-૨ ૫-૮-૦૦

૫૫ કાંટાની વાડ ૨-૮-૦૦

૫૬ પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર ૨-૮-૦૦

૫૭ જીવનનું ઝેર ૨-૮-૦૦

૫૮ અદ્વંકાર ૨-૦-૦૦

૫૯ પશ્ચિમના સમરાંગણે ૨-૦-૦૦

૬૦ દોન કુવ ૨-૦-૦૦

૬૧ જાગતા રેન્જે ભા. ૧-૨ ૪-૮-૦૦

૬૨ મંત્રવર્ત્ત ૨-૦-૦૦

૬૩ પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧-૨ ૫-૦-૦૦

૬૪ સંજીવની ૨-૮-૦૦

૬૫ જાગતનો તાલ ૨-૮-૦૦

૬૬ આરતીકાલ ૩-૮-૦૦

૬૭ પચાસ વર્ષ પછી ૨-૦-૦૦

૬૮ મંથન અને મુક્તિ ૨-૮-૦૦

૬૯ પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત ૩-૦-૦૦

૭૦ ધરતી ૨-૦-૦૦

૭૧ એ પત્ની કોની ? ૨-૮-૦૦

૭૨ પથેર પાંચાલી ૨-૮-૦૦

૭૩ મોદ ૧-૮-૦૦

૭૪ ધરમણી ૧-૮-૦૦

ધાર્તા

૭૫ વેરાનમાં ૨-૦-૦૦

૭૬ દીકું મેં ગામડું જ્યાં ૩-૦-૦૦

૭૭ શોધને અંતે ૨-૪-૦૦

૭૮ વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ ૩-૦-૦૦

૭૯ તણ પત્રવાં ૩-૦-૦૦

૮૦ અખંડ જ્યોત ૨-૦-૦૦

૮૧ અંતરની વ્યથા ૨-૦-૦૦

૮૨ હિંદીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૪-૦-૦
૮૩ પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
૮૪ ધૂપદાની	૧-૪-૦
૮૫ હવનચરિત્રો	૧-૮-૦

### હવનચરિત્રો

૮૬ હવનશિલ્પીઓ	૨-૮-૦
૮૭ પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	૨-૪-૦
૮૮ સ્વોન્નનાથ કાકુર	૨-૮-૦
૮૯ મહાત્મ મુસાફરો	૨-૦-૦
૯૦ વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૮-૦
૯૧ મુરતકા કમાલ	૧-૮-૦
૯૨ વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ	૧-૦-૦
૯૩ વિજ્ઞાનનો વિકાસ	૨-૮-૦

### આરોગ્ય

૯૪ આંખોનું આરોગ્ય	૦-૬-૦
૯૫ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧	૧-૮-૦
૯૬ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર	ભા. ૧-૨ ૦-૧૩-૦

૯૭ આદર્શ ખોરાક કોને	
કહેવો	૦-૬-૦

૯૮ પહેલું સુખ	૦-૬-૦
૯૯ ખોરાકની પસંદગી	૦-૬-૦

૧૦૦ કસરત, મહેનત અને	
રમત	૦-૬-૦

૧૦૧ કસેખાના રોગો	૦-૧૨-૦
૧૦૨ લાંબુ ચાલો અને લાંબુ	
હવો	૦-૬-૦

૧૦૩ વેક્સીનેશન કે સેનીટાઇઝેશન	૦-૬-૦
-------------------------------	-------

૧૦૪ નિસર્ગોપચાર અને	
ઉપચારો	૧-૮-૦

૧૦૫ ઉપવાસ કેમ અને	
ક્યારે ?	૧-૮-૦

૧૦૬ સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય	૧-૪-૦
૧૦૭ શરીરરચનાનું રહસ્ય	૧-૪-૦
૧૦૮ જાતીય રોગો	૧-૮-૦
૧૦૯ એકાદશીનો ઉપવાસ ને	
આરોગ્ય	૦-૫-૦

### ગંભીર સાહિત્ય

૧૧૦ લગ્ન સાધના	૨-૮-૦
૧૧૧ લગ્ન એક સમસ્યા	૨-૮-૦
૧૧૨ વિશ્વદર્શન	૭-૮-૦
૧૧૩ પારિભાષિક જ્ઞાનકોષ	૩-૦-૦
૧૧૪ યુક્તમીની શૃંખલા	૨-૮-૦
૧૧૫ મહારાજાઓની વૃદ્ધચક્રિતર	૦-૦-૦
૧૧૬ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	૨-૦-૦
૧૧૭ રાજકોટ સત્યાગ્રહ	૧-૦-૦

૧૧૮ આઝાદીની યજ્ઞતપાળા	૦-૮-૦
-----------------------	-------

૧૧૯ હિંદુ વિશ્વવૃદ્ધના વસળખા	૧-૦-૦
------------------------------	-------

૧૨૦ ૧૯૪૩નાં પંચરશ્મિ	૦-૧૦-૦
----------------------	--------

૧૨૧ સાહિત્ય અને પ્રગતિ	૩-૦-૦
------------------------	-------

૧૨૨ વરદાન	૨-૦-૦
-----------	-------

૧૨૩ મહોખતને માંકવે	૧-૦-૦
--------------------	-------

૧૨૪ આપણે આંગણે બિડનારાં	૩-૦-૦
-------------------------	-------

૧૨૫ યુગપુરુષ ગાંધી	૦-૧૦-૦
--------------------	--------

### પ્રાસસાહિત્ય

૧૨૬-૧૨૭ જગતમાં મંગલ ભા. ૧-૨	
	૦-૧૧-૦

૧૨૮ મુંબરવ	૦-૫-૦
------------	-------

૧૨૯ કેસર્યા	૦-૬-૦
-------------	-------

૧૩૦ જાંબુની રાખે	૦-૮-૦
------------------	-------

૧૩૧ પંચગનીના પત્રો	૦-૪-૦
--------------------	-------

૧૩૨ કેમ અને ક્યારે ? ભા. ૧	૦-૫-૦
----------------------------	-------

૧૩૩ સૌની વાતો ભા. ૧-૨	૦-૧૦-૦
-----------------------	--------

૧૩૪ એનું નામ નરેન્દ્રકુમાર	૦-૪-૦
----------------------------	-------

## ઉર્મિ અને નવરચના

: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૦-૦ છૂટક નફેસ દ્વારા આપના :

- ☆ ગુજરાતનું આ લઘુપ્રતિષ્ઠિત માસિક એપ્રિલથી દરમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.
  - ☆ શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીએ એમના વિદ્યાળ અને વૈવિધ્યભર્યા સાહિત્યિક જીવનનાં સંસ્મરણો આ માસિકમાં લખવા શરૂ કર્યાં છે.
  - ☆ ગુજરાતના પ્રકૃતિવેદ શ્રી. રવિશંકર મહારાજના જીવનની અદ્ભુત ને પ્રેરક અનુભવકથાઓ શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણી આલેખે છે.
  - ☆ શ્રી ધુમકેતુ એમની રસમંત્રી, મર્માંગી ને તેજસ્વી કથમે દુઃખી નિર્બંધિકાઓ લખે છે.
  - ☆ શ્રી ઉમાશંકર જોષીના ચિંતનાત્મક કાગ્યો, શ્રી. અર્જુનરાવ રાવળનાં રસદર્શી અવલોકનો, ને અબ્બાસમંત્રી સાહિત્યિક નોંધો, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી. મનભાઈ દેસાઈની હરેલી કથમે આલેખાતો રજવાડો દિંદનો ઇતિહાસ, શ્રી. નિતુભાઈ પ્ર. મહેતાની પ્રાસાદિક કથમે લખાતી સ્મરણકથાઓ આ બધી એની વિચિત્રતાઓ છે.
  - ☆ ગુજરાતના જાણીતા વૈજ્ઞાનિક નિસર્ગોપચારક શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર નિસર્ગોપચાર વિશે અબ્બાસપૂજ્ય લેખો દર મહિને લખે છે.
  - ☆ કેવળ રાજકિય પ્રશ્નોને સ્પર્શતી નહિ પણ સમાજજીવનનાં જોડા યરને અવલોકતો ને પૃથ્થકરણ કરતો અબ્બાસી અને હરેલી કથમે લખાતી નોંધ એ એની એક વિચિત્રતા છે.
- ઉર્મિ નવરચનાનું પહેલું પાનું એટલે ભાવ, રસ અને અબ્બાસની મુંઠર મિલાવટ.
- ☆ સૌથી વિશેષ તો ઉર્મિ અને નવરચના એ જીવનું ને જનજનું એક સામયિક છે. એમાં વાંચકને પોતાના સંસ્કારોનું અનિર્જિવ દેખારો.
  - ☆ ગુજરાતના આ આગેવાન માસિકને વાંચવું ચૂકવો નહિ.
  - ☆ માત્ર ૭ જ રૂપિયામાં તમને ઘેર બેઠાં ૮૦ થી ૮૮ પાનાંનું રસ ને સમૃદ્ધિ-ભર્યું વાંચન ગુજરાતનું કેઈ પણ બીજું માસિક આજે આપવું નથી.
  - ☆ મને તે માસથી આઠક યજ્ઞ ચક્ર છે. તમારું નામ આઠક નરીકે આજે જ લખી જણાવો.

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ